

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

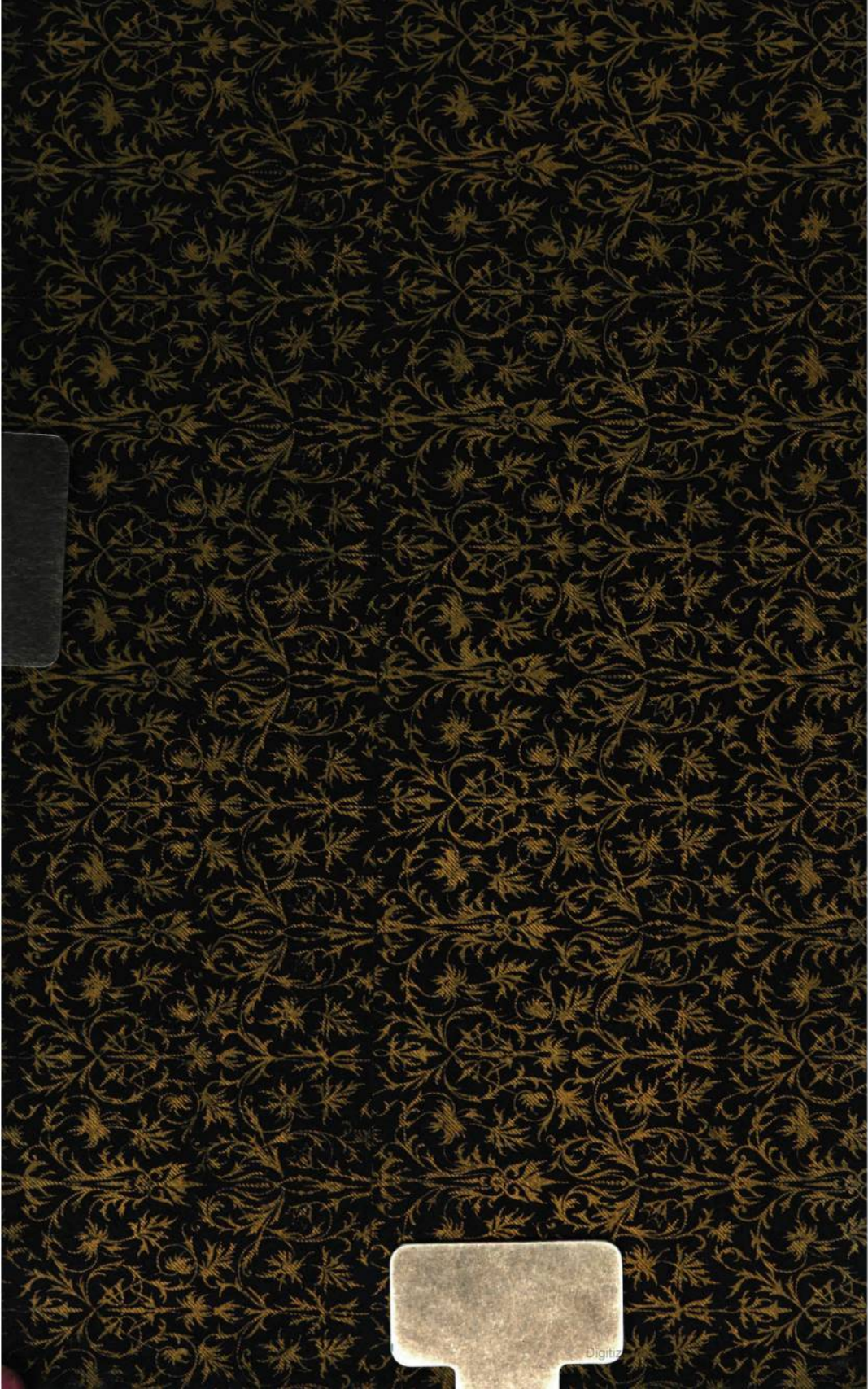
About Google Book Search

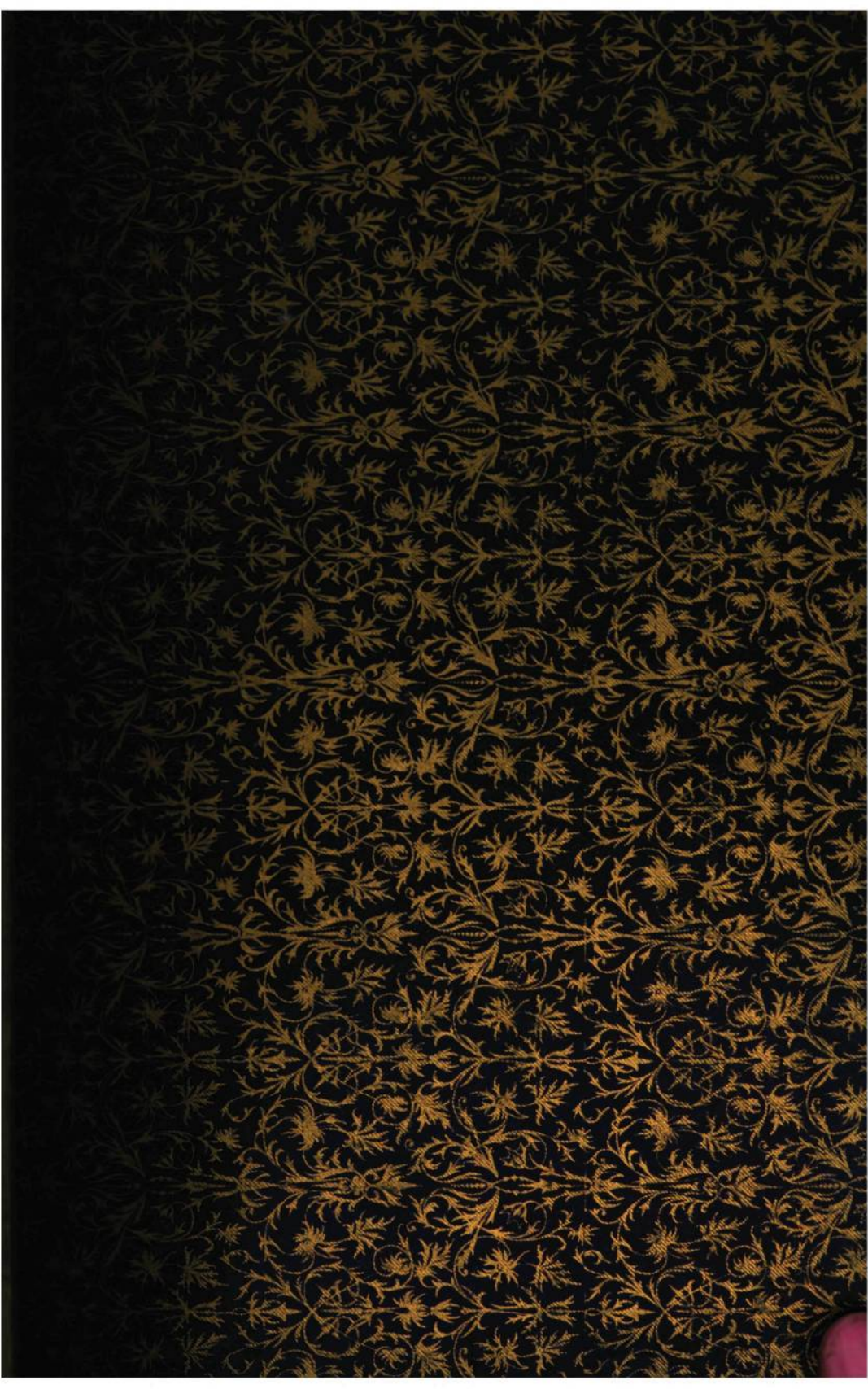
Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai, osszegyüjtötte és ...

Sándor Csoma

~~395 Tib. d. 2~~

Tib. d. 20

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR.

Digitized by Google

KÖRÖSI
CSOMA SÁNDOR
DOLGOZATAI.

ÖSSZEGYŰJTÖTTE ÉS ÉLETRAJZZAL BEVEZETTE

Dr DUKA TIVADAR

NYUGALMAZOTT TÖRZSORVOS AZ ANGOL KIRÁLYI BENGÁLIAI HADSEREGBEN,
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA LEVELEZŐ TAGJA.

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR ARCZKÉPÉVEL, SIREMLÉKE RAJZÁVAL S EGY TÉRKÉPPEL.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1885.

Digitized by Google

BODLEIAN
- 2 APR 1929
LIBRARY

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

Digitized by Google

ELŐSZÓ.

Körösi Csoma Sándor életrajzához előszó alig szükséges. Neve a művelt világ előtt eléggé ismeretes. Érdekes életének regényszerű részleteit, hiteles adatok közlésével és szerves kapcsolatban, most veszi először az olvasó közönség egész terjedelmében, a magyar tudományos akadémia kegyeletes pártfogása alatt.

Nehány szó azonban helyén lesz itt, az életrajz beosztását illetőleg.

Szakaszokba van az foglalva, még pedig azon okból, mert Csoma életében bizonyos cyclusok felismerhetők, melyek mint nyugpontok látszanak megjelölve tevékeny pályáján, s úgy történt, hogy egynémely szakasz terjedelmesebb a többinél, mivel esetleg több adatot találunk az illető időszakban följegyezve élményeiből.

Csoma összes dolgozatainak nagyobb része, ide nem értve azonban a *Tibeti Szótárt* és *Nyelvtanát*, több angol folyóiratban közöltetett (némely munkái csak kéziratban vannak meg), azokat magyarúl most veszi először a hazai közönség — *huszonegy külön álló közleményben.*

Minden közleménynél meg van nevezve a forrás, a hol az illető czikk az eredetiben feltalálható. Több mint félszázada már, hogy egynémelyike iratott, tartalmok és tárgyok kellő megitélésében tehát e körülmény szem elől el nem téveszthető.

Sokkal több időt vett e munkának összeállítása igénybe, mint első tekintetre terjedelme gyaníttatja. Maga az idegenszerű tárgy, számos oly névnek és szónak használata, mely alkalmasint most tűnik föl először a magyar irodalomban, már csak a helyesirás megállapítása is szükségessé tette, hogy lépésről lépésre is óvakodva járjunk el a tudományos Akadémia útmutatása sze-

*

Digitized by Google

rint; mind a mellett, nincs kétség, hogy számos hiányt és hibát fog fölfedezhetni az illetékes bíráló, a ki azonban mindenekfölött képes lesz kellően méltányolni a nehézségeket, melyekkel a munka közzététele egybe volt kapcsolva.

Mint tudományos szakembert a külföld s különösen Angolország elég kegyeletesen méltányolta Körösit már félszázad előtt s méltányolja maiglan: de a ragaszkodó szeretet s maradandó bámulatnak tárgya, Körösi csak honfitársai előtt maradhat, s nincs kétség arról, hogy az, a ki megismerkedik fáradhatlan munkásságú életének s becsületes, de nagyon is túlszerény s gyöngéd érzelmű jellemének vonásaival: büszke fog lenni arra, hogy Csoma Sándor magyarnak született.

Nem fogja tagadni senki, hogy a magyar nyelvtudósok sorában ő volt a legelső, a ki maradandó szolgálatokat tett az *egyetemes tudományosságnak*, de a magyar philologiai vajúdások némileg még mindig homályos terén is, Csomának czélzatos izenetei honfitársaihoz világító szövétnekül szolgálhattak volna a multban, de mindenesetre hasznos útmutató gyanánt szolgálnak — a jövőkor munkásai előtt.

Azonban tudományos érdemei bár mennyire magasodjanak is: sokkal nagyobb nyereség lesz reánk magyarokra nézve az, ha Csomának egyéni jelleme példánykép szolgálhat szülőhazánk nemesre törekvő ifjú sarjadékának; mivel kérkedés nélkül kérdezhetjük a világ bármely nemzetétől, hogy a panasz nélküli küzdelem és önzetlen cselekvés terén a tudomány érdekében felmutathatja-e párját Körösinek? s ha kérdenők a dicső halott geniuszát, hogy mi volt a bűvös talizmán, mely annyi szenvedést s fáradalmat neki élvezetté tudott varázsolni? válasza leend: hazám és nemzetem!

London, 1884. januárban.

Digitized by Google

TARTALOM.

Körösi Csoma Sándor életrajza.

Lap

Előszó --- --- --- --- --- --- --- --- --- --- --- --- --- 3

ELSŐ SZAKASZ.

Bevezetés. Csoma Sándor gyermek- és tanulókora. Nagy-Enyed. Göttinga. Temesvár. Zágráb. Tervei és előkészületek életfeladatára. Utjára kél --- --- --- --- --- --- --- --- --- 3—14

MÁSODIK SZAKASZ.

Biographiai adatok. Angol kútforrások. Báró Huegel adatai. Észrevételek ezekre. Első hírek Csomáról Kelet-Indiában. Útja Tibetbe. Megjelenik a határszélen. Sabathuban való letartóztatása. Első levele Kennedy századoshoz. Moorcroft ajánló levele 14—36

HARMADIK SZAKASZ.

A kormány intézkedése Csomának adandó rendes segélyezés iránt. Második levele Kennedy századoshoz, melyben jelentést tesz tibeti tanulmányairól a multban s terveit előadja a jövőre nézve --- --- --- --- --- --- --- --- --- --- --- --- 36—60

NEGYEDIK SZAKASZ.

1825. juniustól 1827. év januárig. Csomának második útja Tibetbe. Az Asiatic Society of Bengal viszonya Csomához. Visszatérte Sabathuba --- --- --- --- --- --- --- --- --- --- 60—66

ÖTÖDIK SZAKASZ.

Kétes helyzet. Csoma folyamodik, hogy Calcuttába utazhassék, vagy hogy még három évre Tibetbe visszatérhessen, félbeszakadt tanulmányai bevégzése végett --- --- --- --- --- --- --- 66—70

Digitized by Google

HATODIK SZAKASZ.

Lap

A kormány újabb intézkedése Csoma utolsó folyamodására. Harmadik útja Tibetbe. Dr. Gerard levele Csoma felől a kanumi zárdában --- --- --- --- --- --- --- --- --- 70—89

HETEDIK SZAKASZ.

Csoma bevégzi tanulmányait Kanumban. Levelezései Dr. Wilsonnal, Kennedy századossal és Mr. Hodgsonnal --- --- --- 89—101

NYOLCZADIK SZAKASZ.

Csoma első megjelenése Calcuttában. Fogadtatása. A bengali Asiatic Society által kitüntettetik. A kormány rendelete, hogy munkái az állam költségén kinyomattassanak --- 102—109

KILENCZEDIK SZAKASZ.

Tibeti nyelvtana és szótára a kormány által kinyomatik. Herczeg Eszterházy levele Prinsephez. Döbrentei Gábor levelei 109—125

TIZEDIK SZAKASZ.

Három évre útlevelet nyer 1835-dik évi novemberben. Elhagyja Calcuttát. Utolsó levelei Prinsephez. 1837-dik évi novemberben visszatér Calcuttába s ott marad 1842-dik év tavaszáig --- --- --- --- --- --- --- --- --- --- --- 125—137

TIZENEGYEDIK SZAKASZ.

Csoma végrendelkezése. Elhagyja Calcuttát végképen. Lassa felé útra kel. Halála Darjilingben. Dr. Campbell jelentése az eseményről. Az Asiatic Society által emelt síremlék s felírata. Csoma emléke a székelyföldön--- --- --- --- --- 137—155

TIZENKETTEDIK SZAKASZ.

Herczeg Eszterházy tudakozódik a keletindiai kormánynál Csoma irományai felől. Irodalmi hagyatékok. Új síremlék. Befejezés --- --- --- --- --- --- --- --- --- --- --- 155—161

Digitized by Google

Körösi Csoma Sándor dolgozatai.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

Lap

Egy tibeti irodalmi töredék ... 165—175

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

Szemelvények Buddha erkölcs- s vallástanából ... 176—183

HARMADIK KÖZLEMÉNY.

A Kah-gyur és a Stan-gyur. Tájékozás ... 183—192

NEGYEDIK KÖZLEMÉNY.

A buddhismus különféle felekezetei ... 193—200

ÖTÖDIK KÖZLEMÉNY.

A Kah-gyur ismertetése ... 201—231

HATODIK KÖZLEMÉNY.

A Sher-chin vagyis a Kah-gyur második részének ismertetése 231—261

HETEDIK KÖZLEMÉNY.

Stan-gyur ismertetése ... 262—273

NYOLCZADIK KÖZLEMÉNY.

Adatok Shakya (Buddha) életére és halálára vonatkozólag ... 273—305

KILENCZEDIK KÖZLEMÉNY.

A Shakya nemzetségnek eredete ... 306—313

TIZEDIK KÖZLEMÉNY.

Jegyzék a Kala Chakra és Adi Buddha vallási rendszerek eredetéről ... 313—316

TIZENEGYEDIK KÖZLEMÉNY.

Egy tibeti zárdának ismertetése kérdések- és feleletekben és tibeti chronologiai táblázat ... 316—321

TIZENKETTEDIK KÖZLEMÉNY.

A tibeti papok váll-szalagja ... 322—323

Digitized by Google

TIZENHARMADIK KÖZLEMÉNY.

Lap
Egy bhutia zászló föliratának értelmezése ... 323—324

TIZENNEGYEDIK KÖZLEMÉNY.

Tibetországnak földleirása ... 325—332

TIZENÖTÖDIK KÖZLEMÉNY.

Egy tibeti orvosi munka ismertetése ... 332—362

TIZENHATODIK KÖZLEMÉNY.

Egy tibeti útlevél tartalma ... 363—365

TIZENHETEDIK KÖZLEMÉNY.

Észrevételek a Himalayák tulsó vidékein divatozó buddhista amulettekről ... 366—368

TIZENNYOLCZADIK KÖZLEMÉNY.

Sa-skya Pandita «Shubhashita Ratna Nidhi» czímű munkájának ismertetése kivonatban ... 369—392

TIZENKILENCZEDIK KÖZLEMÉNY.

Sanskrit és tibeti műszavak és kifejezések gyüjteményének indexe 392—404

HUSZADIK KÖZLEMÉNY.

Allegoriai szavak sorozata, melyek a tibetieknél számok gyanánt használtatnak és az időszámítási rendszer a tibetieknél 405—411

HUSZONEGYEDIK KÖZLEMÉNY.

Egy összehasonlító szógyüjtemény töredéke sanskrit, hindi és magyar nyelvekből ... 412—420

Digitized by Google

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR ÉLETRAJZA.

Digitized by Google

Digitized by Google

ELSŐ SZAKASZ.

Bevezetés. Csoma Sándor gyermek- és tanulókora. Nagy-Enyed. Göttinga. Temesvár. Zágráb. Tervei és előkészületek életfeladatára. Utjára kél.

Adjad uram Isten! lesz még egy időre,
Hogy sas fog felülni a kakasülőre.

British Sikkim határszéli tartománynak politikai és közhatósági kormányügynöke, Dr. Archibald Campbell, 1843. év vége felé ezt írta:

«Körösi halála óta nem szüntem meg reménleni, hogy az Asiatic Society of Bengal valamely tagja társunk életpályájáról keleten, egy folyamatos értesítést fog szerkeszteni. Több mint másfél éve már, hogy elvesztettük őt és még mindig hiával vagyunk egy oly életleírásnak, mely azt tanusítaná, hogy a boldogultnak munkálatai becsesek voltak azon irodalmi Egylet előtt, melyet legfontosabb feladatainak megvalósításában oly hűségesen igyekezett szolgálni, más részről pedig azt bizonyítaná, hogy buzgósága és fáradalmai általunk kellőleg méltányolva valának.

«Jól tudom, hogy nem vagyok képes ennek a tárgynak megfelelni, azért nem is próbálkozom meg vele, de mivel úgy hiszem, hogy a Society inkább óhajtandja bírni egy bár tökéletlen ismertetését munkálatainak, mint egyáltalában semmit sem: tehát azon iratainak, melyek a tibeti irodalomra vonatkoznak, egy jegyzékét állítottam össze, úgy a mint azok az Asiatic Society kiadványaiban megjelentek.

«Továbbá van szerencsém másolatát megküldeni egy rövid jelentésnek azon tibeti irodalmi művek felől, melyek már 1825-ben Csoma birtokában valának; ez szinte még nem volt közzétéve; Robinson hadnagy küldte Sirsából, mivel úgy vélekedett, hogy az,

Digitized by Google

Csoma munkája lévén, kedves lesz előttem. Az 1825-ki biographia óta 1842. évi április 11-kén történt kimultáig Csoma életének részleteit kellőleg nem ismerem.»*)

Dr. Campbell volt az, ki Csomának szemét befogta s ő végezte nyilt sírja felett az utolsó vallási tiszteletet is.

Félszázada már, hogy a magyar akadémia ezen nagynevű tagjának művei angol nyelven a tudós világ tulajdonává lettek, s a honfiúi kegyeletes érzelmeknek csak is természetes kifolyása az, hogy az akadémia mély érdeklődését megvalósítani ohajtja Csoma életleírásával és munkáinak hazai nyelvünkön való ismertetésével születése századik évfordulójának küszöbén. Tehát méltán honfiúi hála illeti meg a tudományos akadémiát, hogy ezen rendkívüli, mondhatni bámulatos jellemnek emléket emel irodalmunkban s napvilágra hozza honfitársai előtt nemcsak hosszú évek során tartott vándorlásainak és panasz nélküli küzdelmeinek eredményét, de terjedelmes eredeti adatok nyomán kiegészíti és helyreigazítja a félreértett és gyakran balul megitélt tényeket és fogalmakat, melyek eddig Körösi Csoma Sándor nevét és rögös pályáját környezik.

Mind az, a mi Csoma élete felől ekkorig közzé volt téve, tudomás szerint hiányos és szétszórt adatakból van merítve, melyeknek hézagait olykor a képzelődés sensationális szüleményeivel igyekezett kipótolni. A mi hiteles adatok az illetők rendelkezésére állottak, azok is csak kivonatokban, többnyire nagyon megrövidítve, sokszor összefüggés nélkül közöltettek. Ezen értelemben veendő azon hosszabb tanulmány is, melyet a tudományos akadémiához 1864-ben beterjesztettem, s mely azon évi november hó 7- és 14-ki üléseinek tárgyát képezte.

A keletindiai birodalmi kormány külügyi miniszteriumának egyik titkára, Mr. Durand előzékenysége következtében, más részt az Asiatic Society of Bengal tanácsának engedelmével s egyéb kútforrásokból számos leírások birtokába jutottam ez év elején, Calcuttában létemkor; azok most, a mennyire czélszerűnek látszott, egész terjedelmükben lesznek közölve, s az olvasó saját következtetéseit levonhatja a felhozott tények megitélésében.

Körösi Csoma Sándor gyermekkori éveiről sokat mondani

*) Lásd : *Journal Asiatic Society of Bengal*, Part. II. pag. 824.

Digitized by Google

nem tudunk, de a mennyiben megbizható adatokból kivehetni: született 1784-dik évi április 4-dikén Körösön.

Háromszékben Kovásznán alúl egy csinos völgykebelben fekszik Körös, melynek lakói, Orbán Balázs szerint, nem megvetendő iparosok, mert e faluban készülnek nemcsak a Háromszéken, de a Királyhágon inneni részekben is ismeretes legjobb, legfinomabb és legkeresettebb sziták, melyekkel lakosai országszerte kereskedést üznek. Ezenkívül nagy mennyiségben gyártanak szita- és rostakérgeket, lólábra való szőrbékót és póznát. Körös tiszta székely falu, hol birtokos és jobbágy soha nem volt s az egyedüli határszéli falu, hová oláh nem települt.

Csoma Sándor születési napját kétségtelenül bizonyítja a körösi anyakönyv, a hol a már megnevezett Orbán Balázs állítása szerint, mit a helybeli lelkész is megerősit, a fentírt adat van bejegyezve. A ház, a melyben született, elégett, de követvén ugyanazon tekintélyt, öreg emberek azt mondták neki, hogy ott állott, a hol ma a 143-dik számú ház van.*) Származott katonai nemes székely családból, mely ott ma is fennáll még. Édes atyjának neve *András*, édes anyjáé pedig *Gócz Ilona* volt. Egy hasonnevű másodunoka (?) öcscse Sándor, a *Vasárnapi Ujság* 1869-dik évi 49-ki száma szerint, 1849-ben mint honvéd Szeben ostromakor utczai harczban golyótól halántékon találva elesett. Volt Sándorunknak egy rokona, Körösi Csoma József, ki Közép-Szolnokmegyében, egy félreeső faluban, Monó helységben élt, mint református lelkész, s báró Horváth Miklós helybeli birtokosnak majdnem mindennapi vendége volt a negyvenes évek szakában. E hiteles forrásból értesülünk, hogy legközelebbi rokonai és azok, a kik Csománk ifjukori fejlődésének tanui voltak, már mind elhaltak. Annyit azonban báró Horváth után még elmondhatunk, hogy Sándor már gyermekkorában jelét adta nemcsak kielégíthetetlen tudásvágyának és ama nyugtalan sovár ösztönnek, «mely mint fecskét vándorútra készté», de jelét adta ép és egészséges testalkatának, mely a physikai fáradalmak által megedzve, rendkívüli kitartásra volt képes fejlődni.

«Szivós természetű és erős testalkatú székely volt s hasonlít némi tekintetben hozzám» mondá rokona bizonyos megelége-

*) Orbán Balázs: *Székelyföld leirása* 3-dik füzet.

Digitized by Google

déssel; «de mégsem hasonlítottunk egészen egymáshoz,» tevé hozzá mosolylyal, mert ha én sokat gyalogoltam, szeretek megpihenni, holott bátyám, ha egyszer gyaloglásnak indult, a czél előtt soha meg nem pihent. Mint gyermekek nem versenyezhettünk vele a gyaloglásban. Ha egy domb tetejére feljutott, nem érte be ezzel, mert kiváncsi volt megtudni, mi van a második domb háta mögött s amazon túl is. S így néha beláthatatlan távolságokig elbarangolt.» Lásd a *Nemzet* tárczája 1883-dik évi április 17-dikét.

Elemi tanulását a fiú otthon kezdette a falusi iskolában. 1799 körül került a nagy-enyedi collegiumba. Ottani pályáját egykori tanítója, később hű barátja Hegedüs Sámuel, meleg és gondos rokonszenvvel kisérte, személyes megfigyelés folytán tett jegyzeteiben érdekes tudósítást hagyott hátra Csoma ifjúkorának serdülő éveiről s eleven színekben írta le azon jelenetet is, a midőn az útra kész vándor ő tőle és egyszersmind hazájától végbúcsut vett. «Én, ki őt gyermekkorától nemcsak ismertem, hanem vele többnyire közelebb viszonyban is éltem és elindulása pillanatáig huzamosan társalogtam, jó lélekkel merem mondani, nem tudom, hogy elöljáróinak vagy nevelőinek valaha okot adott volna a legkisebb felszólításra vagy tanuló társainak neheztelésre. Körösit azon ritka szerencséjű emberek közzé számítom, a kiről soha senkit panaszkodni nem hallottam, valamint azt sem, hogy ő valaha valakiről panaszkodott volna. A munkát és fáradságot bámulásig győzte; mit egyedül mérsékelt és tiszta életének köszönhete.»*) E jellemvonásának feltünő eredményét nem egyszer lesz majd alkalmunk tapasztalni.

Külsejére nézve: termete középnagyságu, haja fekete volt,**) bőrszíne barna, arcza hosszukás; szelid vonásaiból mindenki rokonszenvet olvashatott. Szemeiből csöndes, vonzó melancholia nézett ki, mintha fontos gondolatokba merült lelkének tükrét látnád bennök. Kevés, de igen nyájas beszédű volt; ha pedig ellenkező véleményen volt valakivel, makacsul mégis soha semmit sem vitatott. «Nem hiszem, mondja Hegedüs, hogy valaha rendkívül megharagudni képes lett volna; a mi neki mindenütt vonzalmat és rokonszenvet biztosított.»

* Hegedüs Sámuel nekrologja. Lásd a *Pesti Hirlap* 1842-dik évi október 27-diki számát.

**) Borgátai Szabó József úr szíves közlése szerint.

Digitized by Google

Öltözetében csinos, de nagyon egyszerű volt, kevéssel megelégedő és takarékos, jó gazda különösen, mert a pénzt, a mit a diákok tanítással szoktak szerezni, oly gondosan meg tudta takarítani, hogy azon időben egyike volt a legpénzesebb ifjaknak a collegiumban, kivéve a tehetősebb nemeseket.

Egy nemzet gyermekei sem tanulnak nagyobb teherrel, mint a székely fiak. A nagy-enyedi collegium mindenkor jótevőleg folyván be a székely nemzetre, eme terhen legtöbbet segít. Egy része a tehetősebbek mellett szolgál csupa élelemért, más része a collegiumnak tesz belső szolgálatot és kenyeret kap. E mellett maga a collegium is sokszor két száznak is, mikor jut, többnek is ingyen ád kenyeret. Kőrösi Sándor neveltetése is ez úton ment. Hegedüs őt mint diák szolgát a syntaxis osztályában ismerte először s aztán mint ifjú diák, a római literaturából és mathesisből a többivel együtt naponkint egy óráig kapott tőle leczkét s ezen kívül latin és magyar irályát is javítgatta. A mi tehetségeit illeti, tanítója azt mondja felőle, hogy teljességgel nem vala lángelméjű, de annál nagyobb volt a szorgalma; világos példája annak, hogy a léleknek legjobb állapota az, midőn az értelem világa és a szív melege összhangzásban állanak. «Az ész szív nélkül csak egy téli nap, a szív ész nélkül pedig lanyha sötét éjszaka.»

A gymnasialis osztályokat 1807-ben végezé, ekkor a felsőbb tudományok hallgatására lépett át. Ez időtájban ébredt fel benne a legelső vágy, hogy Ázsiát egykor beutazza; mely, úgy látszik, ekkép eredett:

Körösi Csoma Sándor serdülő korában az enyedi collegiumban a historiai tudományok különös kedvességben voltak, mit a derék professor Herepei Ádámnak lehetett tulajdonítani. A magyarok eredetéről és ősi hazájáról sok érdekes vitatkozás folyt az ifjuság között. Hallomás szerint Körösi már akkor harmad magával *) fogadást tőn, hogy e czélból egykoron utat teendenek. Tíz évvel később, midőn a göttingai egyetemen tanult, a hires orientalista és történetbuvár Eichhorn tanárral közelebb viszonyba lépett és e szándék benne még erősebben kifejlődött. Maga Körösi mondotta, hogy Eichhorn állítása szerint az arab kéziratokban mind a középkorról, mind a magyarok ázsiai történetéről sok,

*) Talán épen borgátai Szabó József és Barits János lehettek.

Digitized by Google

még nem ismert nevezetes adat van. Ez birta Csomát arra, hogy Eichhorn vezérlete alatt az arab nyelvet nagy szorgalommal tanulja, mert szándéka volt: nem menni addig Ázsiába, míg Konstantinápolyban minden megtalálható arab historikust át nem néz. Theophylaktus Simocatta, görög történetíró Mauritius császár uralkodása alatt, azt állítja a perzsák ellen folytatott hadviselésről szóló elbeszélésében, hogy: a turkok, miután az avarokat elszélesztették volna, 597-ik évben Kr. u. meghódították az ugarokat, melyek egy vitéz és nagyszámú nemzetet képeztek. Bizonyos írók azt következtették ez állításból és azon körülményből, hogy a hangzásban hasonlatosság létezik az ogor, ungri, hunger, unger, hongrois stb. szavak között, hogy hátha ezen rég elfeledett népcsoportban a magyarok őseire akadtak? Mások ismét, Pavie állítása szerint, azt hitték, hogy a magyarok talán a régi Kiang nemzetnek egyik töredéke, mely költözködéseiben nyugat felé vette irányát.

Látni fogjuk majd azon további okokat is, saját elbeszéléseiből Csomának, melyek őt tudományos terveinek kivitelére serkentették; miután pedig a határozat, hogy elindul, lelkét áthatotta, a küzdelmeket és szenvedéseket, melyek reá vártak, s melyekre jó előre figyelmeztetve volt, férfias elszántsággal elviselni készen állott. Ez elszánását pedig évekig tartott előrekészület érlelé meg, s a midőn az ellenállhatatlan ösztön kimondta a parancsszót: «Előre!» akkor aztán veszteglésről vagy épen hátrálásról szó sem lehetett. Mondhatni, minden pártfogás vagy pénzbeli segedelem nélkül, mert Kenderessy igéretén kívül, magának alig volt kétszáz váltóforintja: «csupán az isteni segedelemben, hazája iránti áldozatkészségében s kiapadhatatlan lelki erejében bizva», indult el kitüzött czélja felé; a mint maga oly szerényen mondja «nem tartozom én azon gazdag emberek sorába, a kik saját költségükön utaznak, élvezetet keresve, avagy kiváncsiságból, én csupán egy szegény tanuló vagyok, a kinek ohajtása, hogy lássa Ázsiának különféle országait, az őskor annyi eseményeinek ezen színpadát; megfigyelje a különböző népek szokásait, megtanulja nyelvöket, oly reményben, hogy ezen eredménynek hasznát, *a világ egykoron majd belátandja*».*)

Fel kell azonban vennünk nagy-enyedi pályájának fonalát.

*) Lásd: *Előszó a tibeti szótárhoz* a IX. szakaszban.

Digitized by Google

Felsőbb tanulmányai végeztével közönséges tanár lett a költészeti osztályban, mely hivatalában becsülettel megfelelt előljárói szép reményének. A fenmaradt gyér adatakból tapasztaljuk, hogy a verselés a komor buddhista zárdákban is élvezetes fűszert nyujtott zordon napjaiban, elhagyottsága közepett. Azon kézirat hasábjain, mely a XX-ik közlemény tárgyát képezi, olvasható néhány közbeszurt jegyzet, mely épen ezen kedvencz tanulmányával van összefüggésben. Igaz, hogy csak néhány sorból áll, magyar és latin nyelven, s itt következik:

I.

Az anglus mennykövét a vizen dörgeti,
Tengert s Amerika partjait rengeti.
És te Pál a muszkák rettenetes czárja.
Ki előtt térdepel két világ tatárja;
Adjad uram isten, lesz még egy időre,
Hogy sas fog felülni a kakasülőre.

II.

Intonuere poli, crebris micat ignibus Aether.
Dördül az égi sarok, villámlik az Ég gyakor ízben.

III.

Élt egy hires vitéz egykor
Eneásnak nevezték,
Ez Trójából szinte mikor
A várost elégették:
Elébb álla ringyrongyával,
De sok boszút vitt magával!

Ehhez hasonló hagyományt Csomától Ponori Thewrewk Emil úr által is találunk ismertetve a *Nemzet* 1883-dik márczuis 31-diki tárczájában, melyet Körösi Mitscherlich egykori hires philologus arczképének túlsó oldalára felírt. Ezt ő barátjának, borgátai Szabó Józsefnek adta Göttingában, a kiről még az is van mondva, hogy ő, t. i. Szabó József lett volna az, a ki Körösit rávette arra, hogy keletre utazzék. Az ereklye most Thewrewk E. birtokában van.

Ezen költői idézetek, úgy, a hogy közölve vannak, foglaljanak helyt itt is:

I.

Felix qui potuit rerum cognoscere causas!!!
Virgilius.

Digitized by Google

II.

Σὺν Μούσαις τὰ τερπνὰ, καὶ τὰ γλυκέα
Γίνεται πάντα βροτοῖς,
Εἰ σοφὸς εἰ καλὸς, εἴ τις ἀγλαὸς
Ἀνήρ. Pind. Ol. XIV.

III.

Σμικρὸς ἐν σμικροῖς, μέγας ἐν μεγάλοις
Ἴσθι. Pind. Pyth. III.

IV.

C'est par le plaisir et par la vertu, que la nature nous
Invite au bonheur.

V.

Omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci.
Horatius.

VI.

Omnia deficiant, virtus tamen omnia vincit:
Per quodvis praeceps ardua vadit iter.
Ovidius.

VII.

Sit tibi, quod nunc est etiam minus; at tibi vive
Quod superest aevi, si quid superesse volunt Di.
Horatius.

Scribebam, dulcis recordationis ergo
Göttingae die 10-a Aprilis Anni 1817.

Alexander Körösi,
transsylvano-siculus.

Szünnapjainak egy részét Csoma Szászvárosban tölté, hol a református első pap Borsos János fiát tanította.

Hegedüs tanár 1806-ban megvált az enyedi collegiumtól s csak 1814-ki novemberben tért vissza, a midőn újra elfogadta a professori tisztet, melyre őt az ifjúság részéről Körösi Sándor mint követ meghívta, akkor ő lévén a senior. Hegedüs örömmel tapasztalta, hogy egyéb tudományok mellett a római és görög literaturában szép haladást tett, s a német és franczia klassikus munkákkal is közelebbről megismerkedett.

1815-ben tavaszszal állotta ki a nyilvános rigorosumot, a melyen Hegedüs is jelen volt és ez képesité Csomát arra, hogy külföldi akadémiára mehessen.

Érdekes itt följegyezni azt, hogy 1704-ben a kurucz világ

Digitized by Google

idejében a nagy-enyedi collegium majdnem egészen elpusztult; a diákok egy része levágatott és egyik professoruk halálra sebesíttetett.

A Rákóczi forradalom alatt (1703—1711) egyesek úgy mint testületek egyaránt érezték a teljes kimerültséget és szegénységet.

Ez volt az oka, hogy alig mutatkozott mód a nagy-enyedi iskola újjászületésére.

Pedig a szükség nagy volt. A tanulók egyre nagyobb számban kezdettek seregleni, de a tanoda még fedelet sem adhatott a romfalak felett, annál kevésbbé adhatá azon segélyezést, mely az ifjuság tanulását annyira megkönnyíti.

A szokásos jövedelem sehonnan sem jött be; a tanoda jószágai elpusztult állapotban hevertek, kamatot senki sem fizetett, segély után hasztalanul néztek szét az elöljárók az elpusztult országban.

Az ifjú Pápai Imre ezen időtájban az angol egyetemeket látogatta; édes atyjának Pápai Páriz Ferencznek és gróf Teleki Sándor ujonnan kinevezett gondnoknak indítványa folytán az ifjú lépéseket tett Angliában, hogy az enyedi tanodának nyomorult helyzete Anna angol királyné s a canterbury érsek s a világi és egyházi nagyok tudomására jusson. Az érsek a templomokban hirdettette a szerencsétlen hitsorsosok elhagyott állapotát s az eredmény az lett, hogy *tizenegyezer* font sterlinget meghaladó összeg gyült be. Ez a nemzeti bankban letéve, ma is a főtanodának legbiztosabb tőkéjét képezi. Ez azon alap, melyre a főtanoda anyagi és egyszersmind szellemi jövője is épült.*)

1816-ban a collegium elöljárói ezen tőkepénz kamatjaiból két stipendiumot is alapítottak papságra készülő enyedi diákok számára a göttingai egyetemen, tizenöt font sterling évi díjjal egynek-egynek. Körösi az elsők közé tartozik, kik e segélypénzen tanultak. Ez pedig megjegyzésre méltó azért, mivel a göttingai tápintézetnek ephorusa akkor a már említett hires philologus Eichhorn volt, a kinek kezeiből kapta Csoma a segélyzést; s így vele már ennélfogva is közelebb érintkezésbe jutott, a mi tanulmányaira minden tekintetben jelentékeny befolyással lehetett.

*) P. Szathmáry Károly: *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története.* Nagy-Enyed, 1863.

Digitized by Google

Borgátai Szabó József volt Csomának egyik akadémikus társa Göttingában; a két barát tehát mindennapi bizalmas viszonyban élt egymással. Tőle, a még életben levőtől értesülünk, hogy kedvencz tárgyaikról gyakran beszélgetvén Csoma többször kijelentette, hogy ő csak «hírt-nevet» kiván szerezni magának. Ezen ohaj nyomára többször rá fogunk akadni ez életleírásban, de sehol inkább, mint a már említett kézirat egyik hasábján, a hol egyszerű őszinteséggel ezen szavakat találjuk fölírva:

«Ardeo cupiditate incredibili, neque enim, ut ego arbitror, reprehendendum est, nomen ut nostrum illustretur atque celebretur literis tuis.»

«A viro laudato laudari pulchrum est.»

Nem fogjuk soha megtudhatni, hogy micsoda speciális körülményre vonatkozva jegyezte fel e jellemző sorokat Körösi életének előhaladt éveiben. Lehetséges, hogy Wilson, Remusat vagy Klaproth levelezései adtak reá alkalmat.

Az angol nyelv tanulását is Göttingában kezdte meg Fiorillo professor alatt. «Elmenetelemkor Göttingából» mondja Szabó «átadtam Körösinek angol nyelvtanomat és Chatham leveleit, még kalapomat is, mert az övé már igen kopott volt; mivel azonban ingyen mitsem akart elvenni, egy tizesért, értsd tíz krajczárért.»

A nemes *hírvágy* és *függetlenség*: jellemének alapvonásai.

Ez történt az 1818-dik év nyarán.

1818. év végével haza érkezett Csoma külföldről s régi tanítójával és barátjával Hegedüssel az év utolsó szombatján találkozott ismét Nagy-Enyeden. Itt csakhamar egyszerre két hivatala is kinálkozott: egy úri háznál nevelőség és a szigeti iskolában professorság, melyre a szavazatok egységével hivatott meg. De ő egyiket sem vállalta el.

1819. év február kezdetén kijelenté végelhatározását barátjának, ki őt abban megingatni hiában kisérté. Kilátásba helyezte neki nemcsak hasznosságát a hazai tudományosság pályáján, de kecsegtette avval is, hogy annak idejében az enyedi professorságra is bizton számíthat s akkor aztán ott megújíthatja nagybátyjának nevét és érdemeit.

«Midőn láttam, hogy nem hajol», mondja Hegedüs, «akkor tervezett útjának akadályait és veszedelmeit terjesztém eleibe:

Digitized by Google

«Innen Enyedről, ha kell, egy vesszőcskével elmegyek Londonig és senki sem bánt, de Közép-Ázsiát beutazni nem egyes embernek való feladat». Mikor azonban láttam, hogy kedvetlenül veszi, nem tettem több ellenvetést. «Ezt csak azért hozám föl», teszi hozzá Hegedüs, «mert ebből is tisztán kitetszik, mily állhatatos volt szándékában. Sem az itthoni szép kilátások, sem a csaknem bizonyos veszély, sem a barátságos kérelem nem tántoríthatá őt el czéljától, ennélfogva ezentúl legjobb barátai sem nyugtalaníták többé ellenvetéseikkel, sőt biztatták és megerősíték szándokaiban. Mind a mellett a két barát közti viszony megmaradt, sőt Körösi írásbeli utasítást is kért Hegedüstől, «hogy lépteit a szerint irányozza», melyre azon választ kapta, hogy erre legkisebb szükség sincs, mert Közép-Ázsiáról ő csak annyit tudott már, mint tanítója, mikor pedig az ohajtott tájakat eléri, mindenkinél többet fog tudni. Első terve az volt, hogy Odessának induljon, onnan Moszkvának valamely kereskedő karaván nal Irkuczk felé s azután kisértse meg ha valahogy *behatolhatna China északi részeibe*. Ez okért a szláv nyelv megtanulása végett Temesvárra és Zágrábba utazott az 1819. év hideg tavaszán gyalog, s több hónapig ott tartózkodott, míglen ismét nehány napra Nagy-Enyedre visszatért. Horvátországi útjára Kenderessy Mihály kormányszéki tanácsos, ki meleg pártfogója volt, Csomának száz forintot adott és hasonló összeget minden esztendőre igért, míg útját megjárja. Ezen jótéteményt Csoma soha el nem feledte. Elindulásának idejét, mely az 1819-ik évi november végére esik, az utazó maga jegyezte föl, a körülmények leírását azonban Hegedüs tollából bírjuk.

«Épen vasárnap délután látogatásomra jövén így szóla: «No, holnap isten segedelmével indulok!» Az idő most sem törlé ki azon ártatlan vidámság képét, mely akkor egész valóján elömlött. Sugára volt ez azon benső örömnek, hogy czéljához közelít. Akkor barátságos beszélgetések között megittuk a búcsú-poharat egy üveg tokaji mellett. Másnap, azaz hétfőn reggel, újra belép szobámba, könnyűszerűleg öltözve, mintha csak mezőre indulna frissülés végett. Körösi le sem ült, hanem csak ennyit mondott: «Még egyszer kivántam látni». Ekkor mindketten kiindulánk a Szentkirály-utczán, mely a szebeni útnak vezet. Itt a mezőn végképen megváltunk.

Sokáig néztem utána, míg a Marosig elhaladt és szivemben a «mentem mortalis tangunt» érzelme megsajdult.

Digitized by Google

Életkorának harminczhatodik évében, tehát nem könnyelműleg, de több mint tíz évi összepontosított szaktudományos előkészületek után kezdette meg Csoma hosszú vándor útját, melyet soha nem pihenő munkásság közepett csak huszonkét év múlva állított meg a halál. Az előtte álló ismeretlen rengetegen egyedül megérett eszméinek vezércsillagát követte. Ő tisztában volt magával, hogy mit akar. Merész elszánását tehát valami vak vagy pillanatnyi felhevülés által okozott elragadtatásnak tulajdonítani nem szabad. Csoma nemünknek azon nemes lelkei közé tartozik, a kiket szép czéljuk megvalósítására szükséges küzdelmeikben — a halálon kívül egyéb megtántorítani nem képes, s a kiket a síron túl, bármi lett légyen becsületes tevékenységüknek eredménye, nem a szánakozás alamizsnája, de a hősnek babér koszorúja illet meg!

MÁSODIK SZAKASZ.

Biographiai adatok. Angol kútforrások. Báró Huegel adatai. Észrevételek ezekre. Első hírek Csomáról Kelet-Indiában. Megjelenik a határ-zélen. Sabathuban való letartóztatása. Első levele Kennedy századoshoz. Moorcroft ajánló levele.

Per Syrtes iter aestuosas.
Horatius.

A biografiai adatok, melyek utazónknak különösen Kelet-Indiában és Tibetben tapasztalt éleményeire vonatkoznak, saját jegyzetein kívül ekkorig két kútforrásból eredtek.

Az egyik rész angol és franczia íróknak tollából származik, többnyire rövid közleményekből áll, s ezek között az első és a legfontosabb bizonyára az, melynek megjelenéseért, még Csoma életében, a londoni Royal Asiatic Society 1834-ik évi Journaljában Dr. H. H. Wilsont illeti az elismerés.*) Ezt hazai íróink is gyakran felhasználták. Egész terjedelmében legközelebb a *Vasárnapi Ujság* 1882-dik évi 24-ik számában volt közölve «Ralston Tibetan Tales» előszavának ismertetése alkalmával Vámbéri Ármin, nagyhírű tudósunk feltünő fontossággal bíró levelének kiséretében. Azonban ezen érdekes

*) Biographical sketch of M. Alexander Csoma de Körösi a hungarian Traveller, extracted from a letter adressed by thal Gentleman to Captain C. P Kennedy. Lásd: *Journal Royal Asiatic Society* volt. I. Pag. 128.

Digitized by Google

közleménye Wilsonnak, mely utazónk 1825-ik január 28-ki levelének csupán rövidített szövegét képezi, nem elégítette ki Körösit, mivel dr. Campbell azt adja tudtunkra felőle alább közlött jelentésében.*)

«Azon biographiai czikket, mely már több év előtt a Royal Asiatic Society Journaljában megjelent, Körösi maga *kijavította* halála előtt és a Journal azon példánya, mely azt tartalmazza, Körösinek sajátkezű «correctiói»-val kezem közt van; birtokába jutottam pedig ezen könyvnek a boldogúltnak, halála előtt kifejezett, ohajtása folytán.»

Az említett kötetet minden kutatás daczára nem sikerült már megtalálni. Adni fogjuk tehát alább Csoma levelét, minden megcsonkítás nélkül.

A másik adat-kútforrás újabbnak nevezhető. Báró Huegel Károly, egy osztrák főur, az 1835. évnek első hónapjai egyikében Calcuttából, három benszülött szolga kiséretében, Massurie felé indúlt, Keletindia nyugat-éjszaki határán fekvő egyik himalayai állomásra, hova junius 21-én érkezett meg. Az esős időszakot, mely épen akkor állott be, a báró ott töltötte, s szeptember 19-én Simla felé utazott, s azt hat nap alatt el is érte. Itt, október 6-án, megkapta az engedelmet Maharaja Ranjit Singh, Panjab uralkodójától, hogy birodalmában utazhasson; mivel akkor az ötfolyammosta ország, a Panjab, még angol hatalom alatt nem volt.

Három alkalmat találunk följegyezve, a hol Huegelről és Csomáról együttesen szó van. Úgy látszik, hogy ők Calcuttában alkalmasint találkoztak, de báró Huegel, Kasmirról írt könyvében**) csak *két* helyen említi Csoma nevét. *A harmadik* alkalom, a hol a bárót Csoma nyomain találjuk, föl van jegyezve báró Eötvös József akadémiai remek beszédében.***)

Báró Huegel adatai különösen hazánkban nagy befolyást gyakoroltak honfitársunk működésének megítélésében. És ezen csodálkozni nem is lehet; Eötvös is tőle kapta értesüléseit. De minthogy kifogásunk van ellenök, méltányos, hogy báró Huegel adatait, a

*) Lásd a IX-dik szakaszt.

**) *Kaschmir und das Reich der Seik.* 4 Bände. Stuttgart 1840—1848. 8-rét.

***) Lásd: a *Magyar Tudós Társaság Évkönyvei.* VII. 1. lap. 32. stb. 1844.

Digitized by Google

mint azokat ismerjük, részletesen megvizsgáljuk. Báró Huegel munkájának II. kötetében a 165. lap alján a következő jegyzés olvasható: «Sok fáradságot vettem magamnak, hogy ezen két nevet Mer és Ser értelmezzem. .... Barátom Czoma de Körös leghamarább nyujthatott volna nekem segédkezet, mivel ezen hegyek Tibetben feküsznek.»*)

Itt Huegel *barátjának* nevezi Csomát, de, ha szavait jól értjük, azok némi szemrehányást foglalnak magukban, mivel oly felvilágosítást várt a báró, melylyel honfitársunk bizonyára nem volt képes neki szolgálni.

A *második* említés Csoma felől a IV. 56. lapján olvasható, a hol ez áll (idézzük a szavakat, úgy a hogy ott állanak):

«*Czoma de Körös.* Ein Siebenbürger, welcher *eilf* Jahre in einem Buddhukloster der Provinz *Kanaur* in Himalaya überbrachte, um tibetanisch zu lernen, welches ihm vollkommen gelang. *Als er später nach Calcutta kam und sich überzeugte,* dass er nur eine *untergeordnete Sprache* erlernt hatte: verlegte er sich auf *deren Urtypus: das Sanskrit.*»

Magyar fordításban:

«Körösi Csoma. Erdélyi ember, a ki *tizenegy évet* töltött egy Buddhu zárdában *Kanaur* tartományban a Himalayákon, hogy tibetűl megtanuljon, a mi néki tökéletesen sikerült is. De midőn *később Calcuttába megérkezvén,* **meggyőződött,** hogy csak egy *dialectust* tanult meg: annak *gyökérnyelvére, a sanskritra* adta magát.»

Ezzel kapcsolatban s mintegy kiegészítőleg áll a már említett akadémiai beszéd; idézzük belőle a következő passust:

Eötvös így szól: Elkészítve ezen munkákat (t. i. a tibeti nyelvtant és szótárt), hogy azokat a világgal közölje és hogy más tudósokkal értekezzék: Csoma végre elhagyá szomorú lakását a zárdában és Simla és Sabathu felé Calcuttába indúlt. «Ez azon időpont», mondja Eötvös, «melytől kezdve társunkról magamnak valamivel részletesebb ismereteket szerezhetek, gyérek ezek is, *de teljes hitelességökért a híres utazó báró Huegel Károly úr neve kezeskedik,* ki

* Ich habe mir viel Mühe mit der Erklärung der Worte Mer und Ser genommen. Mein Freund Czoma de Körös hätte mir am Ersten aushelfen können, da die Gebirge in Tibet liegen. II. Band. Pag. 165.

Digitized by Google

Indiában tartózkodva, honfitársunkkal közelebb ismeretségben állott *s azokat velem közölni szíves volt*» stb.

Elmondja továbbá Eötvös, hogy Csomát eleinte Sabathuban letartóztatták, de hogy végre engedélyt kapott a kormánytól a tovább utazhatásra, s hogy a «*kormányzó (?)* saját házába fogadta Csomát», ki az alatt kérésére ázsiai öltözetét letette és a forró indiai égalj ellenére *magyar nadrágban, mellényben és frakkban*, miként honn járni szokott, jelent meg Sabathuban . . . Eötvös folytatja :

«Egy nagy fájdalom vára azonban Körösire új körében, Calcuttában. Midőn fáradságának eredményét más tudósokkal közlé s tőlök hallá, hogy a tibeti nyelv, a melynek megtanulására ő férfierejének legjobb részét szentelé, csak a «**sanskritinak romlott dialectusa**», szívét leírhatlan fájdalom tölté; s az erős férfiú, ki annyi szenvedéseket nyugodtan és panasz nélkül elbírt, *kórágyra vettetett* e meggyőződés által.»

Báró Huegel kezeskedése mellett tehát a legjobb hiszemben, legrokonszenvesb jó akarattal mondá ezeket Eötvös.

Feladatunk most bebizonyítani, állításról-állításra, hogy ezen adatok legnagyobb része sajnos tévedésen alapszik. Arra sem tudunk bizonyítékot találni sehol, hogy Csoma kivonatait a tibeti könyvekből *diákul* készítette volna, a mint Eötvös beszédében olvassuk.

Mennyi ideig tartózkodott báró Huegel Calcuttában? arról tudomást szerezni nem tudtunk, s arról sem, hogy ott Csomával hányszor találkozott, ha ugyan egyáltalában találkoztak? Annyi azonban tény, hogy Csoma nagy munkái már 1834-ben a tudós világ tulajdonává lettek; ennélfogva a keleti irodalom mozzanatairól s Csoma érdemeiről a calcuttai mívelt köröknek mindenesetre kellő tudomásuk volt; és azokról Huegel is meggyőződhetett.

Az egészen hibás állítás, hogy Csoma *tizenegy évig* tartózkodott volna egy «buddhu zárdában» *Kanaur* tartományban.

Ezen pontra nézve adataink ezek: *a yanglai zárdában Ladak* tartomány Zanskar kerületében, lakott 1823-ik év junius 20-ka és 1824-ik év október 22-ke között, *a pukdali**) zárdában és Tisza helységben, szinte *Ladak* tartományban, 1825-ik augusztus 12-től 1826-dik évi novemberig. A *kanumi* zárdában, felső *Besarh* vagy

* Ezen helységet Pukhtarnak és Puktharnak is írják.

Digitized by Google

Bussahir tartományban az 1827-dik év augusztusától az 1830-dik év október hónapjáig.

Nagyon feltünő azon állítás, hogy a tibeti nyelv a «sanskritnak romlott dialectusa» ; mivel a sanskrit árja nyelv: a tibeti pedig tisztán a chinai nyelvcsoporthoz tartozik.

Ezt már Pater Giorgi missionarius a múlt század közepén világosan kifejezte ezen szavakkal: «Est enim lingua Tibetana cognata Sinensi, quæ voces et nomina per nuda monosyllaba constanter ac perpetuo effert».*)

Azt pedig tudjuk, hogy Csoma első tibeti tanulmányait épen ezen könyvből merítette, melyre ezen biographia folytán többször alkalmunk lesz hivatkozni.

A mi hasonlatosság pedig a sanskrit és a tibeti nyelv között létezik, az egyedül abból áll, hogy a tibeti betürend a sanskrit mintára van idomítva.

Csoma Calcuttában csak 1831. évi ápril végén *érkezett meg.*

De Kennedy századosnak már 1825. évi január havában azt jelentette, hogy «a tibeti irodalom zöme a sanskrit eredeti művek után eszközlött fordításokból áll».

Tehát azon állítás, hogy Csoma Calcuttában «szíve fájdalmától kórágyra vettetett volna» ezen *új fölfedezés* miatt, minthogy be van bizonyítva, hogy nyolcz évvel annak előtte már ő maga megállapította, hogy a tibeti irodalom miből áll: a tényekkel egyáltalában meg nem egyeztethető, s így merő képzelődés.

A *magyar nadrág*, mellény és *frakk*, melyeket, a mint olvassuk, Csoma az indiai forró égalj alatt «mindig viselt», mosolyra ösztönöz, ha ugyan nem visszatetszésre. Hogy lett volna képes a szegény zarándok, annyi uton át, mit sokszor gyalogolva tett meg, öt évig magyar nadrággal és frakkal terhelni szerény málháját? ! nehéz elgondolni!

Csoma ruházatjára nézve azonban vannak följegyzett adataink.

Kennedy századoshoz irt levelének 7. pontjában *azt mondja Csoma:* hogy Teheránban már 1820-ban örmény viseletet vett föl.

Moorcroft 1823. évi julius 16-án ezt jegyezte föl naplójában:

*) Lásd az 570. lapját az említett műnek: t. i. Alphabetum Tibetanum, studio et labore Fr. Augustini Antonii Georgii, Eremitae Augustiniani, editum Romae MDCCLXII. Quarto pp. 820.

Digitized by Google

«találkoztam Körösi Csoma Sándorral: európai ember, *örmény viseletben*».*)

Dr. Gerard 1829-dik évi szeptemberben jelenti, hogy Csoma ruházatja szegényes, s áll durva pokróczból, mit helyben Kanumban készítenek.

Dr. Malan múlt (1883) deczember 8-ki levelében ezeket írja:

«Jól emlékszem kedves Csoma ruházatjára. Én ugyan soha nem láttam őt ünnepi öltözetében, kérdés, vajjon volt-e neki? Én vele mindig csak az Asiatic Society könyvtárában találkoztam azon időben, a midőn én valék a titkár. Viselete pedig állott: egy közönséges indiai kék pamut szövetből készült rövid vadász-kabátból, oldalzsebekkel; mellénye veres, barna, fekete vagy sárgás színű kelméből; nadrága világosbarna szövetből. Pamut harisnyát és czipőt viselt.»

Ez volt 1837- és 1838-ban.

Dr. Campbellnak már idézett jegyzeteiben meg ezeket olvassuk:

«Öltözete állott kék posztó ruhából, mint a minőt viselt 1831-ben, a mely évnek október havában én Csomával Simlaban találkoztam Kennedy százados házánál. Darjilingba történt megérkeztekor 1842. év márczius ban hasonló öltönyt viselt; durva kék posztóból készült bő kaftán volt az, mely bokáig ért. Sapkája ugyan azon kelméből való volt.»

Ezen adatok tisztába hozzák tehát az öltözet kérdését: Teherántól (1820) Darjilingig (1842) tehát haláláig.

Már most: tanulmányait illetőleg:

Hogy mi volt az indító ok, mely Csomát épen a tibeti nyelv tanulására bírta? azt kellőleg földeríteni, egyik feladatunk.

De szóba kell itt hoznunk elébb egy körülményt Huegel könyvéből, mely feltűnést okoz. Értjük azt, midőn a báró Kasmir fővárosába megérkezett. Erről könyvének I. kötetében a 302. lapon ezt mondja:

«Én (t. i. Huegel) azt indítványoztam a két angolnak, kik velem itt találkoztak, hogy minden eddig itt Kasmirben megfordult utazónak együttesen emlék állíttassék általunk és hogy egyszersmind megemlítsük azon — itteni együttlétünket is. Ennélfogva a következő fölirat lenne vésendő egy fekete márványtáblára, melyet be-

*) Moocroft's Travels: vol. I. page 338. Edited by Dr. H. H. Wilson.

Digitized by Google

falaztatnánk a Csár Csunár szigetén levő egyik épületbe. A föl-írás ez:

«Három utazó, a ki 1835. év november 18-án Kasmirban találkozott, még pedig:

«Báró Huegel Károly, Th. G. Vigne és Dr. Henderson, azon utazók neveit ezen márványtáblába vésették, a kik a Kasmir völgyét előttök meglátogatták. Tudniillik: Bernier 1663. Forster 1786. Moorcroft, Trebeck és Guthrie 1823. Victor Jacquemont 1831. Joseph Wolff 1832.»

Innen Körösi Csoma Sándornak neve kimaradt!

Már pedig Csoma három ízben is megfordúlt Kasmirban Huegel előtt, miután közép-ázsiai, afghánistani és panjábi fáradalmas útján átküzdötte magát, nevezetesen: *a)* 1822. év április és május havában, midőn Lehbe, Ladak fővárosába utazott először; *b)* 1822. év julius havában Lehből visszatértekor; és ismét *c)* 1823-ban Moorcroft társaságában. Erről Csoma így ír: «Ott hagyám *Kasmirt* 1823. év május 2-kán, miután öt hónapot és hat napot Moorcroft úrnál töltöttem.» — Ezekből kiviláglik, hogy hazánkfia 1822- és 1823-ban Kasmirban és a szomszéd tartományokban utazott, és hogy sokkal több ideig volt ő ott, egy huzamban is, mint báró Huegel, ki mindössze csak három hónapot szentelt Kasmirnak.

Mi volt oka annak, hogy báró Huegel Csoma Sándor nevét kihagyta? annak kutatásába ereszkedni nem szándékunk. Ezt itt csupán azért jegyezzük föl, hogy a kútforrásnak hiányos, megbízhatatlan és felületes voltát új adattal bizonyítsuk.

Befejezőleg kijelentjük tehát, hogy az előadott okoknál fogva báró Huegel adatait Csoma felől valamint Jacquemontnak ízetlen megjegyzését is, mely Jacquemontnak persa nyelvbeli tudatlanságából eredt, mellőzni kényszerültünk; mivel eléggé meggyőződtünk arról, hogy azok a történelem földerítésénél föltétlenül megkívántató pontosságot és helyességet nélkülözik; a mi kifogás nélküli állításokat találtunk pedig Huegelnél, ide értvén a «Spickersche Zeitung»-ban 1842-ben megjelent közleményt, azok az eredeti angol és talán franczia forrásokból is vannak merítve, a melyeket kizárólag követni elhatároztuk.

Itt veszszük fel Csoma tanulmányaira vonatkozó észrevételeinket. Némely bírálói őt azon szemrehányással illetik, a mi Huegelnél is föl van jegyezve: hogy a sanskrit nyelvben hazánkfia tudatlan

Digitized by Google

volt akkor, a midőn a tibeti tanulmányokkal foglalkozott. Az igazság szerint meg kell engedni, hogy Csoma nem volt a sanskrit nyelvnek mestere azon időben, a midőn Kasmirba *először* megérkezett s útját Lehig folytatta oly szándékkal, hogy Yarkandon át Chináig hatoljon 1822-ben, és ott megismerkedjék a mongol nyelvekkel, melyek az ő czéljának inkább meg látszottak felelni, mint a sanskrit. Azonban Kennedy századoshoz intézett második leveléből, mit alább közlünk, eléggé meggyőződhetni, hogy Csoma a sanskritban épen nem volt annyira járatlan, mint némelyek képzelték.

Hiszen, mialatt a tibeti irodalommal behatóan foglalkozott hazánkfia, számos elemi sanskrit és tibeti munkára is szert tett, melyekről *részletes említést* találunk iratai között. Ily körülmények közt lehet-e észszerűen föltenni, hogy a tudni vágyó és fáradhatatlan tanuló elhanyagolta volna a kinálkozó alkalmakat, teljes tudatlanságban maradván azon nyelv felől, mely, a mint maga jelentette, «az összes tibeti tudományosságnak alapját képezi?» Hogy pedig föltevésünk nem helytelen, Kennedy századoshoz intézett jelentései eléggé tanusítják; vegyük figyelembe például a második levélnek 12. pontját, a melyből itt a következő szavakat idézzük, bebizonyítására annak, hogy Csoma komolyan foglalkozott a sanskrit nyelvvel, még pedig már jóval 1825 előtt. Különben hogyan lett volna képes úgy írni Kennedynek, a mint írt? Csoma ezt mondja:

12. «A legszükségesebb szavakból álló szótáron kivül van egy *más terjedelmes gyüjteményem, sanskrit és tibeti nyelven.*»

Csoma jellemének kiváló vonása volt: a túlszerénység és, mondhatnók, sajnos bizalmatlanság saját tudományossága iránt, mely, mivelhogy ő maga annyiszor emlegeté készületlenségét, majdnem kérkedéssé fajult nála; s ezen, magát kevésre becsülés gyakran alkalmat szolgáltatott arra, hogy mások is kicsinyeljék mély tudományát. Erről Prinsep Gerard és Campbell ismételve tesznek tanubizonyságot, helytelenítvén eljárását, sőt Torrens is, a ki pedig őt kevésbbé ismerte, mint az előbb említettek, azt mondja, hogy «Csomának rendkívüli bizalmatlansága oly tárgyakra nézve, a melyekben törvényt szabhatott volna Európa és Ázsia tudósainak, volt legbámulatosabb vonása jellemének.» *)

*) *Journal Asiatic Society of Bengal* vol. II. 1844. Jegyzet dr. Campbell jelentéséhez.

Digitized by Google

Ily körülmények között a félreértések kikerülése és a balfogalmak lehető helyreigazítása érdekében szükségesnek találtuk, hogy kivonatok helyett a rendelkezésünkre álló okmányokat terjedelmesen közöljük.

1824. év november havában utazónk a brit keletindiai birodalomnak éjszak-nyugati határszélén, Sabathu állomáson, a Himalayák között megjelent s jelentette magát az ottani parancsnoknál, Kennedy századosnál. A történtek fonalát úgy fogjuk legczélszerűbben adhatni, ha az eredeti levelek szövegét közöljük; ezek más tekintetben is sok érdekes adatot foglalnak magukban.

Kennedy százados 1824. év november 28-án így ír a főnökéhez Umballahba:

«Van szerencsém jelenteni, hogy egy európai utazó, ki magát Alexander Csoma de Körösnek nevezi, s magyar alattvaló, megérkezett ez állomásra.

Ő külön nekem szóló ajánló levelet is hozott Mr. Moorcrofttól, melyet Önnek tudomás végett ide zárok.

Csoma úr jelenleg itt marad, egy lámának megérkeztét várván, a kivel néhány nap múlva Tibet felé óhajtana indulni.

Utasítást kérek a nevezett úri egyénnek tervezett mozdulatai iránt.»

Kennedy százados — parancsnok, másnapról keltezve a következő utasítást kapta:

«Kérem Önt, hogy a nevezett európai utazót Szabathuban tartóztassa le addig, míg a főkormányzó Delhiben székelő ügyvivőjétől rendelet érkezhetik iránta.»

A mi ezután történt, az Csomának következő leveléből ki fog derülni: tudniillik, hogy a Calcuttában székelő főkormányzó lord Amherst megparancsolta, hogy Csoma kimerítő jelentést adjon magáról és terveiről, s hogy ez irományt Kennedy százados útján további rendelkezés végett fölterjeszsze.

A levél alakjára és tartalmára híven s egész terjedelmében itt következik:

«Kennedy százados úrnak,
politikai alügyvivő s parancsnok
Szabathuban.

Digitized by Google

Kelt január 28-án 1825.

Sir!

Van szerencsém elismerni közleményének vételét, mely kormányának 1824-ik évi deczember 24-én Calcuttában kelt feleletét tartalmazza Ön levelére, melyben Sabathuban történt megérkezésemet felsőbb helyre tudtul adá s miután kormányi parancs következtében az kívántatik tőlem, hogy kimerítő és érthető leírását adjam elő élettörténetemnek és foglalkozásaimnak a multban s czélomnak és terveimnek mivoltát a jövőre nézve, és hogy mely határig óhajtom utazásaimat és tanulmányaimat folytatni: van szerencsém India főkormányzójának értesítése végett következőleg nyilatkozni:

2. Én a székely nemzetség szülöttje vagyok. Ez a magyar nemzetnek azon részéhez tartozik, mely a kereszténység negyedik századában a régi Dácziában telepedett le s jelenleg Erdély nagyfejedelemségét lakja, mely Ausztria császárja uralkodása alatt áll.

3. Miután bölcsészeti és hittani tanulmányaimat elvégeztem a Bethlen-Collegiumban Nagy-Enyeden, három évig, tudniillik 1815. évi augusztus elsejétől 1818. évi szeptember 5-kéig Németországban tartózkodtam, s ő császári királyi Felségének engedelmével Hannoverában, a göttingai egyetemen hallgattam több rendbeli előadást 1816. évi április 16-tól 1818. évi julius végéig. Folyamodásom következtében a hannoverai kormány egy egész éven át a «libera mensa regiát» engedte élveznem.

4. Mivel Erdélyben tót népség nem lakik, szülőföldemnek mivelt egyénei pedig általában véve nem jártasak ezen nyelvben, ámbár hasznos lenne az már csak azon oknál fogva is, hogy a szlavon írókból értesítést meríthessünk a régi magyarok történetére, látván, hogy mennyire körül vagyunk véve szlavon néptörzsektől; miután megismerkedtem több régi és újkori nyelvekkel: ohajtottam megtanulni a szlavont is. Ennek okáért Németországból visszatérvén, Temesvárra utaztam, Alsó-Magyarországba, a hol 1819. év február 20-ka és november elseje között ezen nyelvvel foglalkoztam s Horvátországba, Zágrábba is elutaztam az eltérő tájbeszédek megismerése végett.

5. A liberalis tudományok között legkedveltebbjeim voltak a nyelvészet, a földleírás és a történelem. Igaz, hogy hittani tanulmányaim hazámban tisztességes életpályára készítettek elő, de hajlamom a fentemlített tudományok felé ösztönzött és arra késztetett,

Digitized by Google

hogy tágasabb tért keressek behatóbb mívelésök végett. Mivel pedig szüleim már elhaltak, s egyetlen fitestvérem nem szorult segedelmemre, elhatároztam, hogy elhagyom hazámat s keletre jövök, s a hogy lehet, biztosítván mindennapi kenyeremet, egész életemet oly tanulmányoknak szentelendem, melyek a jövőben hasznára lehetnek az európai tudós világnak általában és különös világot vethetnek bizonyos, még homályban lévő adatokra, nemzetem történetében. Ily czélra útlevelet nyerni a császári kormánytól reményem nem volt, nem is folyamodtam tehát érette. Nagy-Enyeden egy nyomtatott magyar passussal láttam el magamat, hogy avval bizonyos üzleti ürügy alatt Bukarestbe, Oláhországba mehessek, s biztosítván a nagyszebeni katonai parancsnok aláírását is, 1819. évi november hó utolsó napjaiban a hegyeken át Oláhország határára léptem. Bukarestbe való menetelemnek az volt a czélja, hogy Konstantinápolyba utazzam, minthogy a török nyelvet némileg már ismertem. Bukarestben nem volt alkalom, hogy tanulmányokat folytassak és mivel nem sikerült módot találnom Konstantinápolyba való tovább utazásra, ennélfogva :

6. 1820. évi január 1-én otthagytam Bukarestet s átkelvén a Dunán, e hó 3-án Macedonia felé utaztam bizonyos bolgárok társaságában, kik onnan gyapotot hoztak s most lovaikkal teher nélkül vissza felé tartottak. Nyolcz napi gyors utazás után elértük Sophiát, Bulgaria fővárosát, a honnan más bolgárok társaságában öt nap alatt elértem Philippopolisba, mely Rumelia- vagyis Thraciában fekszik. Innen Drinápolyon át Konstantinápolyba ohajtottam utazni, de az ott uralkodott pestis Enosba, az Archipelago partjai felé késztetett. Elhagyván Enost február 7-én, egy görög hajón Chios és Rhodus szigetek mellett elvitorláztam és február utolsó napján megérkeztem Egyiptomban, Alexandriában. Szándékom volt Alexandriában vagy Kairóban időzni arabs tanulmányaim gyarapítása végett, melyekre már Európában szert tettem; de a pestisnek véletlen kiütése miatt elhagytam Egyiptomot s egy syriai hajóra ülve, megérkezém Cyprus szigetén levő Larnica városába; onnan Seidon- és Beiruthba — innen ismét egy más hajón Tripolis- és Latakiába vitorláztam. — Latakiából elgyalogoltam Aleppo felé, hova április 13-án érkezém meg. Május 19-én elhagyám Aleppo városát s több karaván kiséretében egyszerű ázsiai ruhába öltözködve, Orfa, Mardin és Musul városáig gyalog utaztam; innen egy csónakon Bagdadba érkezém julius

Digitized by Google

22-kén. Bagdadból augusztus havában levelet intéztem latin nyelven Mr. Richhez, az ottani angol követhez, mivel ő akkoriban távol volt, nyolcz napi járásra, Kurdistánban. Rich urat megérkeztemről és terveimről értesítém s pártfogását kértem. Titkára, Mr. Bellino öltönyt és pénzsegélyt adott egy Swoboda nevű barátja által, a ki különben magyarországi születésű lévén, hozzája is külön ajánlatom volt, melynek következtében nála is laktam. Bagdad városát szeptember 4-én hagyám el s európai öltönyben, lóháton egy karaván hoz csatlakoztam s Kermanshah felé utaztam, a hol több európai katonatiszt volt akkoron a perzsa király, Fateh Ali shah legidősb fiának, Mahomed Ali Mirzának szolgálatában. Kermanshahból Hamadan városán át 1820. október 14-dik napján megérkezém Teheránba, Perzsia mai fővárosába.

7. Megérkeztemkor Teheránba, európai embert nem találtam, de az angol követségnél egy perzsa szolga előzékenységgel fogadott, szállást adott s egyéb tárgyakat bocsátott rendelkezésemre, melyeknek épen akkor szükségét éreztem.

November 8-án egy angol levelet írtam Mr. Henry Willock követnek, ki épen akkor Tauris- vagy Tebrizből jött vissza. Megismertetém őt körülményeimmel s terveimmel és segélyért folyamodtam hozzá. A két testvér Henry és George Willock uraknak nagy hálával tartozom, szíves fogadtatásukért megérkeztemkor és nagylelkűségükért elutazásom alkalmával; bátor vagyok reájok hivatkozni, jellemem megtudása végett. Az ő kegyességük folytán Perzsia fővárosában négy hónapig valék képes időzni, a hol a perzsa nyelvnek grammatikai alakjával megismerkedtem; némi haladást tevék az angol nyelvben is, és átolvastam néhány czikket, mely czélom elérésére szolgált; megvizsgáltam több régi pénzdarabot a Parthus dynastia idejéből. Teheránban hagyám európai öltönyömet s fölvevém a perzsa viseletet; ott hagyám minden könyvemet és iratomat, többek között a göttingeni egyetemi bizonyítványt, erdélyi útlevelemet és egy szlavon bizonyítványt, mely arról tanúskodott, hogy minő előmenetelt tevék azon nyelvben. Willock urnak kezeiben hagytam egy magyar levelet, Kovács József nagy-enyedi mathematikai és természettudományi tanárhoz, azon kérelemmel, hogy levelem rendeltetése helyére eljuttattassék, ha netán bokharai utamban meghalni vagy egyébként elveszni találnék. Mr. Willock Johnson-féle zsebkiadású angol szótárával is kedveskedett nekem.

Digitized by Google

Innen örménynek öltözködve *) utaztam tovább.

8. Márczius 1-sö napján 1821-ben elbúcsúztam nemeslelkű jóltevőimtől, s ápril 18-án megérkeztem Meshedbe, Khorassánban. A szomszéd tartományokban akkor uralkodott háborús villongások miatt csak október 20-án folytathattam utamat némi bátorsággal, s november 18-kán szerencsésen megérkezém Bokhárába. De bizonyos aggályok következtében, melyek gyakran nagyított hírekből származtak, hogy tudniillik egy erős orosz had közeledik: öt napi várakozás után elhagyám Bokhárát, a hol különben a telet valék töltendő; s egy karaván nal megérkezém Balkhon át Kulumba s onnan Bamian szoroson keresztül 1822-ki január 6-án elértem Kabul városát.

9. De mivel Kabul nem esett a czélom felé vezető útba, s miután az ott lakó örmények által arról értesültem, hogy Mahomed Azim khán táborában Kabul és Peshavar között két európai katonatiszt szolgál: alkalom adódván, hogy egy karaván nal bátorságban tovább utazhatom, január 19-én elhagytam Kabult s Peshavar felé vettem utamat.

Január 26-án Duka helységben találkoztam két franczia úrral, tudniillik Allard- és Venturával, a kiket később Lahorig kisértem;

*) *Jegyzés.* Az angol utazó, Sir Alexander Burnes, 1832-ben látogatta meg Bokharát. Ez tehát körülbelül azon időszakra esik, mely Csománk zarándokolását is magában foglalja. Az Asiatic Society of Bengal II. kötetének 224. s következő lapjain érdekes leírást ád Burnes bokharai útjáról, melyből a keresztények öltözetére vonatkozó jegyzeteket ide mellékeljük, mivel tudjuk, hogy Csoma ilyet viselt még akkor is, a midőn Moorcrofttal találkozott. Burnes így ír:

«Első gondunk volt, a mint Bokharába értünk, hogy közönséges viseletünket azon szokásokhoz alkalmaztassuk, melyek azon ország törvényei által elő vannak írva. Egy folyamodvány a miniszterhez alkalmasint fölöslegessé tette volna ezt, de föltett szándékunk volt, hogy a szabályokhoz alkalmazkodjunk s ennélfogva egy perczig sem késtünk a rendeletet végrehajtani. Turbánunkat kicseréltük egy piszkos bárányből sapkával, gyapját befordítva, s széles övünket félretettük s derekunk körül egy darab kötelet vagy zsinórt kötöttünk. A musulmanok között használatban lévő felső ruhát is levetettük, úgy szinte harisnyánkat, mivel ilyenek az ismertető jelek, melyek az igazhivők és a hitetlenek számára elő vannak írva a szent városban. Azt is tudtuk, hogy a városon belül lóháton csak musulman járhat. Belső érzelmünk azt sugallotta azonban, hogy örülnünk kell teljes szivünkből, ha ily csekély áldozattal tartózkodásunkat a fővárosban folytathatni megengedték.

Digitized by Google

mivel az évszak nem volt alkalmas arra, hogy egyenesen Kasmirba menjek, s onnan a hegylánczon át Tibetbe. 1822-ik év márczius 12-én megérkeztem Lahorba és ezen hó 23-kán tovább utaztam Amritsirés Jámunak, április 14-kén Kasmirba megérkezém, a hol a kedvező időszak beálltáig s alkalmas utitársak végett várakoztam. Május 19-én elhagyám Kasmirt s négy egyén társaságában junius 9-kén megérkeztem Leh városába, Ladak tartomány székhelyébe. Itt azt tapasztalám, hogy a Yarkand felé vivő út nehéz, költséges és kereszténynyre nézve veszélylyel járó: huszonöt napi veszteglés után elhatároztam tehát, hogy Lahorba visszatérek.

10. Julius 16-dikán Kasmir határához értem már visszafelé való utamban, a midőn kellemes meglepetésemre Mr. Moorcrofttal találkoztam Himbabs folyónál.*) Ő egyedül volt; megismertetém őt körülményeimmel és czéljaimmal s beleegyeztével vele maradtam. Útjában Lehig visszakisértem őt, a hova augusztus 26-án érkezénk. Szeptemberben Mr. Trebecknek, Moorcroft társának visszatérte után Pitiből, Mr. Moorcroft kölcsön adta nekem átolvasás végett az Alphabetum Tibetanum nagy kötetét, a melyben Tibetország és a tibeti irodalom felől sok tanulságost találtam. Föltettem tehát magamban, *hogy ezen különös nyelvnek szerkezetével megismerkedem.* Mr. Moorcroftnak Lehből való eltávozásakor Kasmir felé szeptember végével, arra kértem őt, hogy engedné meg, hogy Mr. Trebecknél maradjak. Ez az úr egy értelmes egyént szerzett számomra, a kitől tanúlhattam, s mivel ezen egyen a perzsa és a tibeti nyelveket jól tudta, az ő segítségével tetemes ismereteket szereztem a tibeti irodalomban.

11. Minek előtte Moorcroft Lehből elutazott volna, kérelmére latin nyelvre lefordítám Szent-Pétervárott 1820-ik január 17-én kelt s Ranjit Singh Panjab fejedelméhez intézett, perzsa nyelven írt azon levelet, melyet Mr. Moorcroft segéde, a Delhiben született Mir Izzat Ullah szerzett meg s melyet, a mint később értesültem, Moorcroft Calcuttába el is küldött.**)

12. Mr. Trebeckkel Lehből való visszatértem után Kasmirba

*) Dras felé vivő útjában; lásd alább.

**) Ez volt azon levél, melyet Sándor czár parancsára Nesselrode miniszter írt s Aga Mahdi Rafael orosz emissarius kézbesített a Maharajának s mely így jutott Moorcroft birtokába. Lásd alább is.

Digitized by Google

a következő télen feltett szándékom az volt, hogy időmet a tibeti nyelvnek további tanulására és abban való tökéletesbítésemre szentelem, ha tudniillik erre segedelmet nyerek; azon czélból, hogy behatóan megismerhessem az előttem már tudvalevő számos kötetek érdekes tartalmát, melyek minden nagyobb terjedelmű tibeti zárdában feltalálhatók. Nézeteimet ez ügyre nézve közlöttem Mr. Moorcrofttal, a ki érett megfontolás után azokat jóváhagyta s e czélból csakugyan pénzsegélylyel látott el mindennapi szükségeim fedezésére, s megengedte, hogy Ladakba visszatérjek, sőt ajánló levelet is adott Leh parancsnokához s a yanglai Lámához Zanskarba. Elkészültem utamra s elhagyám Kasmirt 1823. évi május 2. napján, miután öt hónapot és hat napot Moorcroftnál töltöttem vala.

13. Ladak tartományba visszatérvén, Leh városát junius 1. napján 1823-ban értem el, átadtam Mr. Moorcroft és Mir Izzat Ullah leveleit s ajándékait, melyeket magammal hoztam a Kalon *) számára. Ezen miniszter ajánló levelet adott a yanglai Lámához, s körülbelül nyolcz font theát ajándékozott. Lehtől délnyugatnak tartva, kilenczed napra Yanglában megérkezvén, 1823. évi junius 26-tól 1824-dik évi október 22-kéig a zanskari zárdában — Yanglában — Ladak tartomány legdélnyugatibb részében tartózkodtam, a hol a Láma segítségével a tibeti irodalmat tanulmányoztam.

14. Zanskarban való időzésem alatt ezen értelmes Lámának ügyes útmutatása folytán, nyelvtanilag megtanúltam a tibetit, s megismerkedtem azon irodalmi kincsek néhányával, melyek 320 vaskos nyomtatott kötetben foglalvák, s mely kötetek az összes tibeti tudományosság- és vallásnak alapját képezik. Ezek pedig két osztályra szakadnak, mindkét osztály ismét alosztályokból áll — *s mindnyája az indiai sanskrit nyelvből van kölcsönözve s a tibetire lefordítva.* Ezen óriási művek és tanulmányok jegyzékét lemásoltattam, ugyanazon rendben, a mint azokat említve találjuk a nyomtatott tartalomjegyzékben. Minden munka vagy értekezés sanskrit és tibeti czímmel kezdődik és a szerző vagy fordító és azon hely megnevezésével végződik, a hol az illető szerző élt, vagy a fordítás eszközöltetett. Mivel pedig több sanskrit és tibeti szógyüjtemény létezik: magammal hoztam a legterjedelmesebbnek másolatát, mely 154 levélből áll, hat sorral minden lapon.

*) Bka-blon (tibeti helyesírás szerint) = első miniszter.

Digitized by Google

15. Miután már a Ladakban való hosszabb tartózkodás előnyömre nem szolgált volna, eltávoztam onnan azon igérettel, hogy az 1824—25-ki telet a Lamával Sultanporban, Kulu tartományban fogom tölteni, hogy a tibeti és angol szótárom összeállítására gyüjtött anyagot elrendezzem. De a Lama késedelmezett, néhány napig még Zanskárban kényszerülvén maradni.

16. A téli időszak azonban napról-napra közeledett, a Láma tanácsa folytán tehát én magam keltem útra, hogy áthatolhassak a havasi szorosokon, még mielőtt az átkelés hófuvatagok által egészen elzáratnék. Sultanporba, Kulu tartományba veszély nélkül megérkeztem és onnan Mendi, Sukti és Belasporén át, múlt évi nov. 26-án eljutottam Sabatuba. Midőn Sultanporba megérkezém, azt reméltem, hogy a Láma legfeljebb tíz nap múlva követni fog. De ő nem tette s ennélfogva már nem is remélhetem, hogy megérkezzék, mivel a himalayai útszorosok már most ez évre elvannak zárva előtte.

17. A keletindiai angol birodalomba való átléptemkor azon erős meggyőződésben éltem, hogy a kormány reám barátságos szemmel fog tekinteni, azt képzelvén, hogy nevem, czéljaim és tanulmányaim a tibeti irodalom terén ismeretesek, Mr. Moorcroft ajánlatai folytán. 1823. év április hónapban, a midőn Kasmirban valék, Moorcroft úr írt felőlem a calcuttai Asiatic Society titkárához, s arra kérte őt, hogy bizonyos nagy fontosságú könyveket küldjön meg nekem, és én viszont *saját kezem irásával megigértem, hogy hű leszek igéreteimhez,* tudniillik, hogy szorgalmasan folytatandom a tibeti irodalom terén kutatásaimat.

18. Úgy hiszem, hogy mint kívánták tőlem, előadtam érthető modorban multamnak történetét s foglalkozásaim irányát. A mi pedig a jövőt illeti és azon czélpontot, hova utazásaimat s kutatásimat vinni óhajtom: csak azon megjegyzést bátorkodom tenni, hogy a polgárosúlt és tudományos világ már is sokkal adósa Nagy-Britanniának hasznos fölfedezések- és találmányokért s úgy a műszaki, mint a szorosan vett tudományos téren eszközölt előhaladásért. Ázsiában még mindig létezik egy nagy «terra incognita» a keleti irodalom szempontjából. Ha a calcuttai Asiatic Society feladatául tűzné ki magának ezen «terra incognita» földerítését: miután a múlt négy éven keresztül, melyet ázsiai utazásaimban töltek, mindennapi szükségem fedezését *úgy is egyedül a brit nagylelkűségnek köszönhetem:* szerencsésnek érezném magamat, ha a nevezett Societyt

Digitized by Google

akként szolgálhatnám, hogy kutatásaim első eredményét neki terjeszteném be. De ha ez nem nyerné meg a kormány jóváhagyását: esedezem, hogy engedélyt nyerjek Mr. Moorcrofthoz visszatérni, a kinek nagylelkűségére és szivességére vagyok egyedül utalva a jelenben; vagy ha India főkormányzója helybenhagyni méltóztatnék, szabadjon Önnek védelme alatt maradnom, míg nevezett pártfogóm visszatér bokharai útjából.

19. Sabathuba való megérkezésem óta, jóllehet, hogy szíves fogadtatásban és bánásmódban részesültem, némi aggodalmak között, de nyugodt lélekkel várakoztam, kedvező választ remélve Önnek felőlem adott jelentésére: de a midőn a felsőbb helyről jött rendelet velem közöltetett, mélyen meg valék hatva és nem kevéssé megzavarva lelkületemben, attól tartván, hogy reményeimben talán majd csalódnom kell.

A mint a körülményekre emlékezem, akként állítottam össze gondolataimat és oly irályban, a hogy azt az angol nyelvben csekély jártasságom megengedte s alázatosan esedezem, hogy helyzetemnek ezen őszinte előadását Ön elfogadni szíves legyen, és hogy azt Ő Excellentiája a főkormányzó és a birodalmi tanács kellő értesítése és megnyugtatása végett elküldeni sziveskedjék; legmélyebb hálám kifejezésével Ő Lordságának azon eljárásért, melyet személyem iránt a jövőre elrendelni jónak fog ítélni.

20. Bocsánatot kérek feleletem késéseért, irásomnak hiányos és irályomnak fínomtalan voltáért, ha netalán helytelen kifejezéseket használtam volna.

Legalázatosabb szolgája:
aláírva: Alexander Csoma de Körös.

Ezen levélből azt látjuk:

Hogy Csoma 1819. évi novemberben indúlt el Erdélyből s azon hó végével átlépte a határt s Bukarestbe érkezett.

1820. év *január 1-én* elhagyta Bukarestet.

Ezután a következő adatokat találjuk följegyezve levelében:

1820. *január 3-án* átkelt a Dunán, Macedoniába.

1820. *január 11-én* eléri Sophiát.

1820. *január 16-án* Philippopolist s aztán Enost érinti.

Február 7-én Enosból görög hajón Chios és Rhodus mellett elvitorlázva megérkezik:

1820. *február 28-án* Alexandriába, Egyiptomba.

Digitized by Google

1820. *márcziusban.* Egy syriai hajón Cyprusszigetére, onnan Seidon és Beiruthba s aztán egy más hajón Tripolis- és Latakiába érkezik.

1820. *ápril elején :* Latakiából gyalog elindúl Aleppó felé, a hova ápril 13-án megérkezik.

1820 *május 19.* elhagyja *Aleppót* s gyalog utazik Orfa, Merdin, Musul városokon át s

1820. *julius 22-én Bágdadban* találjuk.

1820. *szeptember 4-én* elhagyja Bágdadot s lóháton utazva Kermanshah, Hamadán városokon át,

1820. *október 14-én* megérkezik *Teheránba.*

1821. *márczius 1-jén* elhagyja Teheránt.

1821. *ápril 18-án* megérkezik *Meshedbe* Khorassánba, a honnan háborús hírek miatt csak

1821. *október 20-án* indúl el s

1821. *november 18-án* elérkezik szerencsésen *Bokharába.*

1821. *november 23-án* elhagyja Bokharát s Balkh, Kulum városokon s a Bamiani hegyszoroson keresztül,

1822. *január 6-án* eléri Afghanistán fővárosát Kabult.

1822. *január 19-én* elhagyja Kabult.

1822. *január 26-án* Duka helységben találkozik Allard és Ventura franczia tisztekkel s velük marad.

1822. *márczius 12-én* eléri Lahort.

1822. *márczius 23-án* Umritsir és Jamu városoknak veszi útját s

1822. *ápril 14-én* megérkezik *Kasmirba* (fővárosa Srinaggar).

1822. *május 19-én* elhagyja Kasmir fővárosát.

1822. *junius 9-én* megérkezik Ladak tartomány székhelyére, *Leh* városába.

1822. *julius 3-kán* visszaindúl Lahor felé.

1822. *julius 16-án* találkozik Moorcrofttal Himbabs folyónál a *Dras* völgyében,*) itt visszafordulván, elkíséri őt Lehig.

1822. *augusztus 26-án* másodszor látja Leh városát.

*) *Dras.* kasmiri neve Ladak tartomány azon kerületének, melyet Tibetben Him-babs-nak neveznek. Jelentése «hóból eredt», «hóból származott». Him ugyanazt jelenti, mint a sanskritben Hima, hó — e szót a tibetiek régen átvették nyelvükbe.

Digitized by Google

1822. *szeptember végével* Moorcroft visszautazik Kasmirbas kölcsön adja Csomának az Alphabetum Tibetanumot. Csoma Trebeckkel (Moorcroft társával) Lehben marad.

1822. *november 26-án* Csoma visszaérkezik Kasmirba, ismét találkozik Moorcrofttal, a kinél öt kónapot s hat napot tölt el.

1823. *május 2-án* elbucsúzik Moorcrofttól Kasmirban.

1823. *junius 1-jén* megérkezik *harmad ízben* Leh városába.

1823. *junius 17-én* elhagyja Leh városát s délnyugatnak tartván.

1823. *junius 26-kán* megérkezik a yanglai zárdában, Zanskar kerületben, Ladakországban, a hol tizenhat hónapot tölt el.

Ez azon hely, melyet Csoma tartózkodása az irodalomban történeti hírűvé tett; itt vetette meg tibeti tanulmányainak alapját és az égalj zordonsága miatt oly nélkülözéseknek volt kitéve, minőket ember ritkán szenvedett s tevé azt panaszszó és kérkedés nélkül.

1824. *október 22-én* elhagyá a zárdát

1824. *november 20-án* megjelenik Sabathuban.

Térképünk, melynek correct elkészítéseért Hunfalvy János akadémiai tag úrnak tartozunk hálával, kijelöli az útvonalat, melyen Csoma haladott élte pályáján. Ugyanezen ösvény az Perzsián át, melyet több mint negyven évvel később Vámbéry Ármin követett Bokharáig. Csoma ugyan mit sem szól a szenvedésekről, melyeken át kellett vergődnie, de következtetéseket vonhatunk felőlök, ha kezünkbe veszszük Vámbéry Önéletírását,*) melyben oly eleven színekben annyi érdekest mond el terhes és veszélylyel teljes útjáról Közép-Ázsiában.

A mint láttuk, Kennedy százados november 28-án említést tesz Mr. William Moorcroft Közép-Ázsiába kiküldött angol kormányügynök leveléről, mit Csoma a századosnak átnyujtott. Az említett levelet a százados a kormányhoz küldötte s szövege ez:

Kelt Kasmirban 1823. évi április 21-én.

Sir!

Ezen levelemnek czélja, Önnek jóakaratát kikérni Erdélyből származó Mr. Alexander Csoma, más nevén Sekunder Bég részére, a kit ez alkalommal bemutatni bátorságot veszek magamnak.

*) Arminius Vámbéry. A Biography written by Himself. London. 1884.

Digitized by Google

2. Ezt az urat én nyolcz hónap lefolyása alatt a legbizalmasabb körülmények között tanultam megismerni s a legföltétlenebb tanubizonyságot adhatok tiszta jelleme s eszélyessége és a tudomány ügye iránt való odaadása felől, mely ha teljesen megmagyaráztatnék, felőle sokan úgy vélekednének, hogy az enthusiasmus határáig ér.

3. Egyrészt saját eredeti terveinek kifejtése végett, melyek bizonyos homályos pontokra vonatkoznak, *az ázsiai és az európai história terén;* másrészt az *általam érintett czélok érdekében is,* Csoma azon lesz, hogy Tibetben maradjon addig, a míg ez ország nyelvét tökéletesen meg nem tanulta és behatóan meg nem ismerkedett irodalmi tárgyaival, melyek sok tekintetnél fogva fölötte érdekeseknek bizonyúlhatnak az európai világ előtt.

4. Alapos ok nem létezik ugyan tartani attól, hogy Csoma el ne érje a fönnérintett czélokat, de tekintetbe vévén azt, hogy az európaiak közlekedése Ladakkal csak a minap vette kezdetét: beállhatnak oly körülmények, hogy más módokhoz kellene nyúlni, ha a kilátásba helyezett tervek sikere meg nem valósitaná a jelen vérmes reményeket.

5. Ha tehát oly események találnának beállani, hogy Csoma nem maradhatna Ladakban az érintett ügyek bevégeztéig; bátorkodom önt tisztelettel arra kérni, hogy engemet annyiban lekötelezni szíveskedjék, hogy Csomának segedelmet nyújtson mindennapi szükségeinek födözésére. Tanulmányainak folytatása végett pedig kegyeskedjék őt valami jól értesült, Busahir nyugati részeiből való Lámával viszonyba hozni. Ilyen lehetne például a Leh mellett fekvő palsoi zárdának főnöke.

6. Bekövetkezhető halálom esetére, vagy ha e küldöttség útjába valami akadály gördíttetik és itt kellene vesztegelnünk azon a határnapon túl, melyet én Csomának említettem: akkor a kormány indíttatva érezhetné magát arra, hogy Csomának jelenlétét Calcuttában szükségesnek tartsa: ily esetben személyem iránt különös kegynek venném, ha Csomát kétszáz rupiára (kétszáz ezüst forint) menő összeggel ellátni méltóztatik. Ezen összeg födözésére Calcuttára szóló utalványomat ezennel ide zárom.

Egyébiránt stb.»

E levél fontos értesítést ád a Mr. Moorcroft és honfitársunk között kifejlett viszonyról, melyet kellőleg méltányolva, szükséges, hogy itt különösen kiemeljünk. Első találkozásukról Csoma említést

Digitized by Google

tesz fenközlött levelének 10-ik pontjában; Moorcroft naplójában — melyet ez utazó halála után dr. H. H. Wilson kiadott — e találkozásra nézve a következő sorok vannak följegyezve az I. kötet 338. lapján:

«Dras felé vezető utamban Alexander Csoma de Körössel találkoztam, egy európai emberrel örmény viseletben, a ki Magyarországból Tibetig utazott szárazföldön. Velem maradt több ideig s miután Ladakot elhagytam, a khaluntól (minisztertől) engedelmet nyertem számára, hogy Zanskar tartományban fekvő Yangla nevű zárdában maradhasson a tibeti nyelvnek megtanulása végett. Míveltségétől és tudományosságától elvárhatni, hogy e tárgyakra nézve helyes értesítést fogunk tőle kapni.»

E két levél tisztába hozza ama fontos körülményeket Csoma életében, melyek felől eddig annyi balfogalom terjesztetett.

Utazónk eredeti terve kétségkívül az volt, hogy Közép-Ázsiának éjszaki részei felé tartson, a mint Hegedűs mondja «ha valahogy behatolhatna China éjszaki tájához» és valóban látjuk is Csoma szavaiból, hogy ő határozottan Teheran-, Khorassán- és Bokharának ment, s onnan folytatva életveszélyes útját tántoríthatlanul, Balkh-, Kulum- és Bamianon, Hindu Kush hegylánczon keresztül, 1822. évi január 6-án elérte Kabult, Afghanistán fővárosát. Innen útját Lahor felé vette azért, hogy Kasmirba hatoljon, a hova 1822. évi április 14-én csakugyan meg is érkezett. China éjszaki tájaihoz útja Yarkandnak vezetett volna; el is ment ő Lehig, de itt azt tapasztalta, «hogy az út költséges és keresztény emberre veszélyes», mivel Csoma álruhába soha sem öltözködött. Több napi veszteglés után tehát elhatározá, hogy Lahorba visszatér. Ez útjában, a mint már említve volt, Moorcrofttal találkozik véletlenül, ki szívesen fogadta a magyar utazót és Csoma nála maradt hónapokig. Moorcroft ez alatt Csoma kezébe adja Pater Giorgi *Alphabetum Tibetanumát*, mit hazankfia áttanulmányozott s ebből kedve jött megtanúlni a tibeti nyelvet ama föltétel alatt, «*ha mindennapi szükségeit ellátják*». A képzelt ok tehát, mintha a magyar és a tibeti nyelv között előtte feltünt hasonlatosság miatt adta volna magát Csoma a tibeti nyelv mívelésére, sem itt, sem másutt adataink között megpendítve — nincsen!

Az angol hatalom az időtájban terjeszkedett minden irány felé Közép-Ázsiában; kétségkívül előnyt láttak az angol kormány tisztjei abban, ha a tibeti nyelvvel, mely oly terjedelmes, de akkoron európai ember előtt mondhatni egészen terra incognita volt, megismerked-

Digitized by Google

hetnek, azon czélból, a mint dr. H. H. Wilson találóan megjegyezte imént idézett munkájában,*) «hogy a körülöttünk lakó népeket helyesebben megismerjük és barátságos közlekedést tartsunk fenn közöttük és magunk között, nemcsak üzleti és politikai előhaladás szempontjából Nagy-Brittannia keleti birodalmát illetőleg: de azért is, hogy viszonyunk eszközlője legyen egy sokkal fontosabb eredménynek, tudniillik hogy megismertessük a még félig barbár népeket a szorgalom és polgárosodás áldásaival.»

Csoma késznek nyilatkozott ily messzeható czélra úttörővé lenni. Erre Moorcroft és Csoma között *megtörtént az egyesség.* Az előbbi ellátta honfitársunkat költséggel, melyet kormányának betudott,**) Csoma pedig a maga részéről *saját keze irásával* megigérte, hogy «hű leszek igéreteimhez».***)

Hiteles kútforrás nyomán nem lehet tehát állítani azt, hogy Moorcrofttal való találkozása előtt Csoma a tibeti nyelvre, mint kiváló tanulmányainak tárgyára, valaha gondolt volna. Annak nyomára sem tudunk akadni sehol, mintha Csoma azt állította volna, hogy a magyar nyelv a tibeti nyelvvel valamely közeli rokonságban állana. Erre még alább visszatérünk.

Csoma levelének utolsó pontja, hol érzékeny aggodalmak közt várja hányatott sorsának eldöntését a calcuttai kormány által, részvevő rokonszenvet fog gerjeszteni még ma is az olvasóban. Az angolok hatalma akkor még sok küzdelemnek nézett eleibe. Ranjit Sing még hatalmas uralkodó volt az öt folyam partjain, a Panjab-ban, mely csak véres csaták után lett angol tartománnyá. Nem csoda tehát, ha az idegen európai emberre gyakran mint egy ellenséges hatalom emissariusára tekintettek és valóban nem ok nélkül oly bizonyítékokkal szemben, mint például azok voltak, melyek az orosz kormány által kiküldött Aga Mahdi Rafael zsidó származású emberre vonatkoztak.†)

*) Moorcroft's *Travels.* Edited by H. H. Wilson.

**) Lásd Prinsep levelét a kormány titkárához a IX-dik szakaszban. 1834-dik év január 5-dikéről.

***) Lásd a Kennedy századoshoz fent közlött levelének 17. pontját.

†) Lásd Moorcroft's *Travels:* vol II. p. 383. A hol a következő jegyzetét találjuk Moorcroftnak:

«A levél Nesselrode által volt aláírva és szerkesztve Sándor czár parancsára, Aga Mahdi Rafael abban úgy mutattatik be, mint kereskedő és udvari tanácsos (Aulic Councillor) s Ranjit Singnek volt ajánlva, mint

Digitized by Google

Bizonytalan helyzetében három hónapig kelle várakoznia a válaszra; a mint azt a következő második leveléből megtudjuk. Ez, valamint az első levele Csomának, most lát először napvilágot egész terjedelmében.

HARMADIK SZAKASZ.

A kormány intézkedése Csomának adandó rendes segélyezés iránt. Második levele Kennedy századoshoz, melyben jelentést tesz tibeti tanulmányairól a múltban s terveit előadja a jövőre nézve.

«Linguistically my mother-tongue the Hungarian is not inferior either to the Sanscrit or to the Arabic.»
Csoma.

Csomának első levele Kennedy parancsnokhoz január 25-ről van keltekezve. A távolság s a közlekedésnek Calcuttával nehézkes volta és a kormányi közegek száma miatt, melyek kezén át a levelezésnek történni kellett, a válasz csak május elején jutott Körösi tudomására. Ez eldöntötte sorsát. A kormány ötven rupiára menő havi illetményt utalványozott számára: ez által alkalmat nyitott neki arra, hogy nevét a tudományosság világában megörökítse.

Az itt következő második levélben előadja Csoma eddigi tanulmányainak érdekes részleteit és a tibeti nyelv és Buddha vallásának terén tett fölfedezéseit.

Ismerteti továbbá terveit a tibetismus beható tanulmányozására (lásd a 27- és 28-ik pontokat), melyet alaposan megtanúlni vállalkozott; és minthogy *szavát adta*, hogy azt megteendi, életének java éveit, t. i. 1825—1834-ig, a mikor tudniillik munkái napvilágot láttak, erre áldozta. Ha műveit átvizsgáljuk, annak nyomára nem

egy «respectable» üzletember, a kinek számára szabad járás-kelés van kikérve a sikh birodalomban, azon biztosítással, hogy hasonló előnyök lesznek szolgálatára a czár birodalmaiba átlépő panjabi kereskedőknek. Ez a barátságos levelezés a Rajával pedig az által motiváltatik, hogy a czár «rendkívüli jóakarattal» (exceeding benevolence) viseltetik a számtalan nemzetek iránt, melyek fölött ő maga uralkodik, de azonkívül mély érdeket érez a távolfekvő országok lakosai iránt is, melyek közé Ranjit Singnek alattvalóit számítja kiválólag. Hasonló levél volt küldve a ladaki Rajához is, melyet annak minisztere később velem közlött. Gróf Nesselrodenek eredeti orosz levele s fordítása sok ember keze közt megfordult, nem tartottam tehát helytelen dolognak, hogy ez okiratot birtokomba kerítsem.»

Digitized by Google

akadunk sehol, hogy a magyar a tibetivel közel rokon volna, vagy hogy Csoma ezt valaha ez értelemben, hangsulyozná; egyetlen, némileg rokon hangzású tibeti szón kívül *) a magyarral való összehasonlítás végett följegyezve iratai között sehol semmi nem található.

Kettő volt tehát az indító ok, mely Csomát a tibeti tudományok mívelésére bírta:

Az első az volt, hogy szolgálatával nemes szívének hálaját némileg leróni alkalma legyen jóltevői, az angolok irányában. Érezte bizonyára, hogy már a göttingai egyetemen angol kútforrásból eredő stipendiumban részesült és a mióta hazáját elhagyván útra kelt, az angol nemzet fiainak folyton pártfogását élvezé; most pedig, Sabathuban, ismét világosan átlátta, hogy angol segedelem és jótékonyság nélkül boldogulnia reménye alig lehet.

Másodszor: hitte kétségkívül azt is, hogy kulcsot adhat Európa tudósainak kezébe egy valódi terra incognita mívelésére; a mi meg is történt. Ezen felül saját czéljait is elősegíthetni vélte, ha majd újon szerzett tudományával egykoron Lassába elérhet. Ott a dalai lámának könyvtárai nyitva lennének előtte, s ő áttanulmányozhatja a tibeti és mongol nyelveken írt ama könyveket, melyeket másutt megszerezhetni képes nem vala, pedig azoknak tartalma, hite szerint, a hunok eredetére is világot vet.

Föl kell itt jegyezni ama fontos körülményt is, hogy a tibeti nyelv a Buddha vallás ritualéjának nemcsak a legelterjedtebb nyelve, épen mint az arabs a mohamedánoknál; de egyszersmind közlekedési eszköz a mívelt és az irányadó osztályok között és a diplomacziában s e tekintetben ott ugyanazon polczon áll, mint a perzsa Közép-Ázsiában s a franczia nyelv világrészünkben. A mint tudjuk egy legújabb tekintélytől is, hogy China és Mantsuria zárdáiban egyedül a tibeti nyelvet használják, kivéve egyetlen templomot Pekingben, a hol kivételesen a rituale nyelve chinai. *Yule; Marco Polo, vol: I p. 209.*

Ez tehát az az út, melyen az európai civilisatio, hóditásait ott leghatályosabban eszközölhetné.

Az itt következő levélnek 30-ik, 34-ik és 38-ik pontjai külö-

*) Khyöd = kend, kegyelmed, ön.

Digitized by Google

nösen magyar érdekűek; nincs kétség, hogy tartalmuk még ma is figyelmet ne ébresztene. Itt adjuk szövegét egész terjedelmében.

C. P. Kennedy százados urnak

Sabathuban.*)

Kelt Sabathu, 1825. május 5-kén.

Sir!

Bátorkodom elismerni vételét a Calcuttában 1825-dik évi márczius 25-ről keltekezett kormányi levél másolatának, mely Mr. C. Elliothoz, a Delhiben székelő ügyvivőhöz van intézve, s melyet Ön velem most közleni szíveskedett.

Foglalva van abban a kormány határozata további működésem iránt: és miután ő Lordsága és a birodalmi tanács engemet kegyesen fölmenteni méltóztatott ama gyanu alól, mely vélekedésem szerint reám nehezedett ide érkeztemkor; és miután a főkormányzó jóváhagyja a tibeti nyelv és irodalom körüli tanulmányaimat és e czélra nagylelküleg pénzsegélyt is kegyeskedett utalványozni: a legmélyebb tisztelettel és hálával fogadom az ajánlott istápolást, és a kormány óhajtásának engedelmeskedve, van szerencsém előadni a birtokomban levő tibeti könyveknek foglalatját.

2. Nagyon is érzem, hogy az utóbbi hat hónap alatt nem valék oly helyzetben, hogy előhaladást tegyek a tibeti tanulmányokban, távol levén azon értelmes lámától, a ki kezemre járt irodalmi tanulmányaimban, a míg Zanskarban időztem, istápolva Mr. Moorcrofttól, a ki által minden szükségesekkel bőkezűleg elláttattam. Ez a Láma, mint már említém, visszamaradt magánügyeinek elintézése végett s mindeddig hozzám meg nem érkezett.

Ily módon magamra hagyatva, nem valék képes, úgy elrendezni összegyüjtött anyagomat, mint egyelőre terveztem, mivel a tibeti irásmódban még eléggé jártas nem vagyok s kétes esetekben kivánatos lett volna hozzá tanácsért folyamodni.

3. Mihelyt a tibeti nyelvet tanulmányozni kezdettem, föltettem magamban, hogy összeszedek mindent, a mire szükség lehetne egy nyelvtan és szótár elkészítésében, és a mi a tibeti tudományosság és irodalom általános megismerésére szolgálhatna. Hogy mennyire értem czélt föladatomban, legyen szabad:

először röviden megismertetni az anyagot, mely már is birto-

*) Ezen hely neve Sabathoo vagy Sabhatu-nak is iratik.

Digitized by Google

komban létezik; *másodszor* előadni azt, hogy mennyire hatoltam be a tibeti nyelvbe és hogy mi terveim vannak a jövőre nézve.

Először tehát:

4. A persa nyelv segítségével megtanultam már annyit a tibetiből, hogy Ladakba történt visszatértemkor a nevezett Lámával eszméimet közölhettem és szolgálatait föltett szándékom előmozdítására magamnak biztosíthattam. A Láma igen jártas a kis és nagy betűs irásmódban s anyanyelvének grammatikai alkatát ismeri, úgyszinte a számtant, a rhetorikát, költészetet és a dialektikát. Szaktudományai az orvostan, a csillagászat és a csillagjóslás. Húsz év előtt hat esztendőt töltött tudományos utazásokban s bejárta Tibetországnak sok részét, t. i. Teshi Lunpót,*) Lassát, Butánt, sőt még Nepált is. Vallásának minden részleteit jól érti, általános ismeretekkel bír mind ama tárgyak felől, melyek a tibeti könyvekben foglaltatnak; jártas a szokások és az ildomosság, a gazdászattan és a finom társalgási nyelv szabályaiban, mely a főrangúaknál divatos: e nyelven vannak a szent kötetek is írva, tudja, hogyan kelljen tiszteletteljes modorban a magasabban állókkal beszédbe ereszkedni; terjedelmes ismereteket szerzett a föld- és történettanban, a Tibethez tartozó országot illetőleg. Életkora körülbelül 52 év, zárdában nem lakik, minthogy 12 éve, hogy a yanglai Rajának özvegyét bírja feleségül. Ő Ladaknak főorvosa és olykor mint kormányi főtitkár működik, ha Teshi Lunpóba vagy Lassába kell írni.

5. Ez a férfi az, a kiről említést tevék, hogy Ladakba megérkeztem után, három hónap alatt, kérelmemre több ezer szót írt le s rendezett el bizonyos fejezetek szerint; és miután azt tapasztaltam, hogy ő maga sok czélszerű szótárféle könyvvel bírt, és hasonlókat a szomszéd zárdákból könnyen megszerezhetett, sok fölvilágosítást adott nekem a művészetben és tudományokban szokásos kifejezésekről: ekkép elég értesítést szereztem a végre, hogy a tibeti irodalomban tájékozva legyek s erélyesen folytassam a tanulmányokat, a melyeket magamnak feladatúl kitűztem.

6. Első helyen elősorolta a legfelsőbb *Értelmiség*nek neveit és tulajdoait, t. i. a tibeti szentháromság első személyeét, melynek száztiznél több neve van. E nevek gyakran előfordúlnak a szent könyvekben s teljesen jellemzik a legmagasb lénynek tökélyeit:

*) Hires zárda, kétezer szerzetessel; tibeti helyesírás szerint: *Teshi lhun-po.*

Digitized by Google

hasonlók ezek azokhoz, melyeket saját hittanainkban használunk vagy találunk. Más egyebeken kivül van ott szó a hét ízben való leszármazásáról vagy megtestesüléséről (sanskritban: Nirmankaya e legfelsőbb lénynek; s e megtestesülések *Buddha* nevezet alatt ismeretesek. Ezek között Sakya*) (a kinek több mint 12 neve van, s a szent könyvekben gyakran Gotama néven neveztetik, különösen a Brahmanok által; Sakya, ősrégi családi név) volt az utolsó, a ki e világon megjelent és a ki a legrégibb Zoroasterrel alkalmasint ugyanaz és hihetőleg a nagy Ninus, Assyria királyának kora előtt több századdal élt. A Champa,**) a kegyelem, sanskritban Maitreya nevű Buddha csak később fog e világon megjelenni.

7. Ennek utána a szentháromság *második* személyéről értekezett a Láma; ezt az *erkölcsiség fejének* nevezik, harmincz neve van, számos értekezés létezik róla a szent könyvekben.

8. A szentháromságnak *harmadik* személye az *erénynek előmozdítója;* vallásunk szerint: a szentlélek. Az erénynek előmozdítói gyanánt tekintetnek mindazok, a kik az erkölcsösséget és a vallást tanitják. Ezek között a legtökéletesebbek Tibetben: Byang-chup semsdpah,***) sanskritban Boddhisatva, azaz: szent. Itt a tökélynek tíz foka van, s a közös tulajdonsága: a halhatatlanság, t. i. a lélekvándorlástól megszabadulás s nagy hatalomnak és oly kitünő tulajdonoknak birása, melyek arra szolgálnak, hogy általános boldogságot mozditanak elő e világon. Elő van ott számlálva több köz- és tulajdon-név bizonyos képzelt lények meghatározására, kik kitünő hatalommal és erényekkel vannak megáldva.

Léteznek alsóbb tulajdonokkal bíró szentek is.

9. Ezek után következik egy teljes lajstrom, mely az istenek istenasszonyok és családjaik neveit tartalmazza, úgy szinte a hősökét, jó és gonosz lelkekét, a mennyben úgy mint az alvilági helyeken való tartózkodásuk és hatáskörük leirásával. Van sok köznév (nomen commune) elősorolva az «isten» és «angyal» fogalmak megértésére; a tulajdonnevek pedig a buddhista mythologiában előforduló minden egyes istenségre vonatkoznak.

Az indiai Brahma (Uranos, Cœlum a görögöknél és római-

*) Előfordul *Shakya* irásmódban is.

**) Champa — magyar kiejtéssel = Csampa.

***) Magyar kiejtéssel: biang csup szemszpa.

Digitized by Google

aknál) a tibeti nyelvben húsznál több elnevezéssel bír. *Vishnu* = Chronos, Saturnus huszonöt, ezek között Narayana,*) öcscse Titan pedig tíz névvel bír; Ishwar vagy Iswara (Zeus, Jupiter) harmincz névvel. Indra és más képzelt őrei a világ tíz szögletének számos nevet viselnek. Százakra megy azon nevek száma, melyek Rirap hegyére, (Sumeru, Olympus), a régi mythologiára, az égi tünemények re s több effélére vonatkoznak. A napnak százhúsznál több a neve s attributuma. Ezenkívül sok más szakbeli nevek vannak följegyezve, melyek különösen a költői művekben fordúlnak elő, vagy a csillagászatban használtatnak. A zodiacus tizenkét jegyének pontos leirása is ott találtatik, valamint huszonnyolcz féle csillagcsoporté, az astronomiához tartozó más részletes értesítésekkel együtt.

10. A nevezett Láma teljes leirását adta az emberi testnek, meghatározván a külön tagokat, az ízületeket, a folyadékokat, a tömör részeket s kórállapotokat, oly behatólag, mint egy oly értelmes orvostól várhatni, a ki az emberi testnek alkotását ismeri. Teljesen le van ott írva az egészségi állapot, valamint a testbeli hiányok és a betegségek, melyeknek alkatunk ki van téve. Ezután következnek a léleknek tulajdonai és ereje, és az ellentétes állapotok, t. i. az erények és a bűnök osztályozása Továbbá egy kimerítő lajstrom van ott mind arról, a mi a ruházat-, a butor-, étkezés-, családi és szülői viszonyokra vonatkozik.

11. Ezután következik a négylábú állatok, a madarak, az amphibiumok, halak, kagylók, rovarok, giliszták lajstroma, úgyszinte a növények, fák, csemeték, plánták, mindenféle gabonanemüek, főzelék, virágok, zöldség, stb. előszámlálása. Következnek az ásványok, a talajnak többféle nemei, a közönséges és drága kövek, sók, fémek stb. Úgyszinte oly szavak, melyekkel mindenféle eszközöket szoktak megjelölni a földmivelésben, a kézművességben és a hadviselésben, ide értve a fegyvernemeket. A nyelvtanban előszámlálta a névmásokat, a számokat és a mellékneveket stb. Továbbá leírta a tárgyak színeit, alakját és kinézését, s a mértani jegyeket és a tudományokban előforduló műszavakat. A polgári és katonai tisztek neveit, valamint a vallásos személyekét, a rendekét, méltóságokét és a Tibetben divó sektákét, megemlítvén a kitünőbb méltóságokat s az őket megillető czímeket, a zárdákat s egyéb sza-

*) A legkedveltebb fiú.

Digitized by Google

vakat, melyek a vallásra és a babonára vonatkoznak. Egyszóval a Láma mindent megnevezett, a mi, a tibeti fogalom szerint, a hat Elem körében előfordúl, ezek névszerint: a föld, a víz, a tűz, a lég, az æther és az értelmi erő (intellectus). Mindez az én útmutatásom és terveim szerint van berendezve.

12. A legszükségesebb szavakból álló ezen szótáron kívül, mely birtokomban van s mely ugyanazon Láma által volt írva tibeti nagybetűs irásmódban, van egy más terjedelmes gyüjteményem *sanskrit és tibeti nyelven lemásolva* a Stangyúrnak Do részéből. (Lásd a 90-ik kötet 223—377. leveleit. Ez 60 levélből áll, közönséges kasmiri papiron írva, de szokás szerint csak az egyik oldalon, minden lap 32 sorból áll.) Ez a szótár, terv szerint beosztályozva, magában foglal több ezerre menő és mindenféle tárgyakra vonatkozó szavakat, melyek nagy érdekkel bírnak a buddhista rendszer és elveknek megértésére.

13. A Kahgyúrban úgy mint a Stangyúrban gyakori említés van téve az öt elsőrangú tudományról, melyek névszerint sGrarigpa, gTantziksrigpa, bZo-rigpa, Smanrigpa és Nangdon-rigpa, jelentvén a nyelvtant (sanskritban: sabda), a bölcsészetet vagy elmélettant (sanskrit: hétu), a technologiát (sanskrit: silpa), gyógytant (sans.: vaidya) és a hittant.

A kisebb vagy másodrangú tudományok ezek: Nyannak, sDebsbyor, Nanthol (?) Das-Gar és Skar-rtsis azaz: szónoklat, költészet, lexicographia, táncz és csillagászat. Kérésemre a Láma egy rövid értekezést is írt a nyelvtanról és a most említett öt tudományról. A gyógyászatnak története és az orvostan nyolcz ágazatának ismertetése, rendszeresítve fejezetekben a leghíresebb orvosok útmutatása szerint, öt ívre terjed. Két íven értekezik a csillagászatról: hogyan lehessen a nap, a hold s a plánetáknak helyeit meghatározni, s a fogyatkozásokat kiszámítani. Birtokomban van egy tíz ívre terjedő munka, mely a buddhista vallási rendszert tüzetesen előadja; szépen, nagy betűkkel van ezen munka leírva, kérelmem, útmutatásaim s ajándékaim következtében; szerkesztője egy hírneves Láma, a ki rokona és barátja azon Lámának, a kinek én tanítványa valék. A tudományról általában és a logikáról különösen szóló s három ívre terjedő értekezésért köszönettel tartozom egy nagyhírű Rab-hbyamspa-nak (bölcsészeti tudornak), ki ajándékaim folytán kérdéseimre feleletet küldött. Ő 25 évet töltött Lassában s most 65 éves.

14. Ámbár az újabb időkben több munka jelent meg Tibetben

Digitized by Google

a tudománynak különféle ágairól, de mindnyájának alapja a Kahgyúr és a Stangyúr, azaz lefordítása a törvényeknek és azok commentárjainak. Azért nevezik pedig úgy, mivel ezen gyűjtemények a sanskrit nyelvből vannak lefordítva. A mi pedig a Kahgyúr és Stan-Gyúr szók jelentését illeti, párhuzamban állanak azok az ismeretes *Véd* és *Sastrákkal* a sanskritban. A Kah-Gyúr magában foglalja Sakyának *hit-* és *erkölcstanát*, a mint az halála után három előkelő tanítványa által rendszeresíttetett. A *Stan-Gyúr* a régi indiai és nehány chinai panditok, azaz tanult egyének által volt írva; e munka magyarázatokat foglal magában az első műben foglalt dogmák fölött. Van ott ezenkívül több eredeti értekezés is vallási szertartások, a rituale, továbbá a művészet és tudományok felől.

15. A Kah-Gyúr kötetei rendszerezvék, a papirnak, a melyen, és a betűknek, a melyekkel írva vannak, *nagysága szerint*. Az összes gyűjtemény áll körülbelül száz kötetből; nem rég kerültek ki sajtó alól s 90 kötetet képeznek; hozzáadván még egy 124 levélből álló kötetet, melynek tartalma történelmi adatokból áll oly tárgyakról, a melyeket egy általános fejezet alá helyezni nem lehetett. Birtokomban van egy hű másolata azon végső 42 levélnek, mely a 90 kötet tartalmát részletezi, megemlítvén a fordítók neveit s a fejezetek és levelek számát, minden egyes kötetben, közönséges kasmiri papíron, egyoldalra írva, harmincz levélen. Lehetetlen, hogy ezen gyűjtemény tartalmát itt részletesen előadjam: csak a nevezetesebb tárgyakat fogom tehát megnevezni.

16. E tartalomjegyzék szerint a Dulva, sanskrit nyelven Vinaya, a nevelésről szól *13* kötetben. Könnyű és kellemes irásmódban érdekes történelmi értesítést ád a háborúkról, különösen azokról, melyeket Magadha és Anga királyai viseltek Paksyul, azaz a hegyes vidékeken. Az erkölcstanra vonatkozólag, elősorol sok száz mesét, apologot és példázatot. Az úgynevezett *Shés-rab-kyi-p'harol-tu-p'hyin-pa*, rövidítve Sher-chin, magyaros kiejtéssel: Ser-csin «az örökkévaló bölcseség» sanskritban: Prajna páramitá, 12 kötetben, sok kitünő erkölcsi oktatást tartalmaz.

17. A Do-dé vagy egyszerűen Do «szabály, előadás», Sutra a sanskritban, 30 kötetben. Tartalma: természettudományok, hittan és csillagászat. Birtokomban van ebből *két* szemelvény 30 levélen szépen leírva a Láma által. Az első, a Do harminczadik kötetéből van véve s *A* betűvel megjegyezve, mely a tibeti alphabetumban az utolsó

Digitized by Google

betű s kezdődik a nevezett kötetnek 364-ik levelén. Értekezik a kaszt-rendszer szigorusága ellen.

Történt, hogy Kosala királya és egy előkelő Brahmán, kik Shakyanak gyülekezeteiben részt szoktak venni mint hallgatók, egy alkalommal sok nép jelenlétében rosszalásukat fejezték ki Sakyának unokaöcscse, *Kungavo* ellen, ki királyi születése daczára egy közönséges embernek leányát vette el nőül. Erre Shakya egy elbeszéléssel felelt, elmondván, hogy ős Indiában egy sudra-kasztbeli apa megnyeré fia számára, ki jól nevelt és értelmes ifjú volt, nőül egy előkelő Brahmánnak gyönyörű leányát, mivel hozzá méltónak itéltetett. Ez az elbeszélés a nevezett kötetben hatvan lapot tesz, s érdekes leírást ád a négy kasztról s keletkezéséről. A munka végén van egy rövid értekezés a művészetről és a tudományokról.

A második szemelvény a Do-gyüjteménynek második, vagyis a «Kha»-kötetből van véve; kezdődik a 120-ik levélen, tartalma szól: a nőknél szokásos arczfátyol használata *ellen*. Shakyanak imént férjezett neje, Satsuma, női környezete által arra kéretett föl, hogy takarná el arczát idegenek jelenlétében. Véleményét a menyasszony a fátyol viselete ellen egynehány elegáns versben mondja el, melyekkel apósa annyira meg volt elégedve, hogy megajándékozá őt mindennemű drága kövekkel.

18. A «Gyut-de» vagy egyszerűen «Gyut», «Sinormérték, törvény» eredeti mű, sanskritban Tantra, 21 kötetben. Tartalma: értekezések különféle tárgyakról, mint a természettudományok, gyógyítástan, csillagászat, csillagjóslás, talizmánok, babonás fohászkodások (snyags) képzelt kisértetekhez, imák stb. Erre nézve mutatványképen birtokomban van egy korrekt másolata azon darabnak, mely a múlt században 1722-ben Európa tudós emberei között oly eleven kiváncsiságot keltett; megjelent eredetileg a *Giorgi Alphabetum Tibetanum* 665-ik és következő lapjain. *)

19. Nem folytatom a többi 22 kötet tartalmának ismertetését. Elég azt mondani, hogy egészben véve terjedelmes értesítést adnak ezen művek India ősi lakosainak politikai állapotáról és általános szelleméről, még pedig a Sita (Yaxartes) folyam partjaitól kezdve a himalajai havasok innenső tájáig s onnan lefelé egészen Ceylon szigetéig.

*) Lásd: az első közleményt.

Digitized by Google

20. A Kahgyúr és a Stangyúr majd mindenik kötetében ismételve találunk említést egy ellenséges vallási felekezetről: tibetül mo-stegs-chan, sanskritban «tirthika» — s annak ágazatairól. Itélve a tibeti szó jelentéséből és a felekezet tudvalevő elveiből, követői deterministák vagyis fatalisták lehettek; a buddhisták pedig az ellenkező hitet vallották. Találunk ily elveket a régi görög és a római philosophiában is. Tudjuk, hogy jelenleg a mahomedánok a fatalismus tanához ragaszkodnak. A buddhisták megengedik azt, hogy birnak szabad akarattal cselekedeteikben, s ennek folytán jó vagy rossz viseletük után jutalom vagy büntetés lesz osztályrészük. Innen származik a paradicsom és a pokol fogalma, a jutalom és bünhödés helye a halál után: ez a buddhismus hittana.

A buddhistáknál keresztény hitünk felől mély tudatlanság uralkodik; ők azt képzelik, hogy a mohamedánokkal egy valláson vagyunk. Lásd *Giorgi Alphabetum Tibetanum*ban 501-dik lapon a lassai helyettes Láma levelét, a midőn a dalai Láma száműzve volt Chinában. A levél 1730-ban pater Horatiushoz volt intézve a végett, hogy azt a pápához Rómába küldje.

21. A *Stangyúr* áll 224 kötet- és 76.409 levélből. Egy-egy levél 2 láb hosszú, irás csak az egyik oldalon van, minden oldal 7 sorból áll. Tartalmazza több régi ázsiai panditnak műveit, Kasmir, Sindh, Ujein, Bengal, Nepal és más országokból, a mint a lajstromból meggyőződhetünk, mely maga 144 levélből áll s az utolsó kötetét képezi a Stangyúr-féle gyüjteménynek. Van ott egy kötet K-val jelezve, tartalmazván dicsőítést és magasztalást az istenségekhez és a szentekhez.

22. A Gyut osztály 36 kötetben 2600-nál több értekezést tartalmaz különféle tárgyakról: ilyenek a természettudományok, a csillagászat, vallási rituale és szertartások, imádságok, talismánok s bűbájos mondatok.

23. A *Do* osztály áll 136 kötetből: tartalma a tudomány. Ez a rész 94 kötetre terjed s hittani tárgyakat, dogmatikát, polemiát, vitatkozást és végül erkölcstant tartalmaz. A következő 21 kötet, philosophiai tárgyakkal, metaphysika- és ethikával foglalkozik. Nagyon valószínű, hogy találkoznánk itt mindazon tárgyakkal, melyek a régi görög és római bölcsészeket foglalkoztatták, tudniillik, hogy az, a világ keletkezése- és enyészetéről s az emberi lélek tulajdonairól s végrendeltetéséről szól. Ehhez hasonló tárgyakat fogunk találni ezen 115 kötetben is.

Digitized by Google

24. A következő két kötet tartalma a nyelvtan, rhetorika és költészet. Ezek után az orvostan öt kötetben; az erre következő kötet értekezéseket foglal magában bizonyos vegytani eljárásokról, hogy kelljen például a higanynyal bánni, szeszt készíteni stb.

25. A hátralévő rész tibeti tudósok által van írva, tartalma: nyelvtan, szógyűjtemények tibeti és sanskrit nyelven, melyeknek legterjedelmesebbje kezem közt van. Miután a Kahgyúrból több mutatványt megszereztem, a Stangyúrból is kiválasztottam néhány darabot. *Az első*, a *hittani szemelvényem*, megmagyarázza a tiz erkölcsi parancsolatot. *A második* az *építészetről* szól, szabályozza a mértékarányt, láb-, hüvelyk- és vonalakban, ha Shakya-szobrot építenek. *A harmadik*, az *orvostani* szemelvény, tárgyalja a temperamentumokat. *A negyedik*, a *bölcsészettani* szemelvény, értekezik a valódi tudománynak elemeiről. *Az ötödik*, az *erkölcstani szemelvény* (sanskritban Niti vagy Shastra; példabeszédek gyűjteménye), eszélyes és erkölcsi mondatokból áll. *A nyelvtani szemelvény* egy értekezésből áll a 20 sanskrit partikuláról, melyek a főnevekhez vagy az igékhez ragasztva, megváltoztatják azok értelmét többféle módozatban. Ez a 20 sanskrit rag a következő: pră, pară, a', sam, anu, apa, nir, antar, vi, ava, ni, adhi, api, ati, su, ut, abhi, prati, pari, upa. — Ez a mű egy régi híres Chandra Komi nevű Pandit által volt szerkesztve bengali nyelven. Chandernagore, a mai franczia telep Calcutta mellett, tőle veszi elnevezését.

26. A Kahgyúr és a Stangyúrból kiszemelt mutatványok, a láma és más jó kézirással bíró egyének által lemásolva, egy 277 levélre terjedő kötetet képeznek; közönséges kasmiri papíron írva s bőrbe kötve. Ezt Moorcroft úr volt szíves nekem kölcsönözni, midőn Tibetből visszatértem. Ez a kötet, valamint a tibeti irodalomhoz tartozó minden okmány, mely kezeim között létezik, Mr. Moorcroft tulajdona (s így a brit kormányé), a kinek nagylelkűségeért mélyen le vagyok kötelezve.

27. Miután a főkormányzó és birodalmi tanácsa pénzbeli segélyt kegyeskedett most számomra utalványozni: ohajtásom közleni terveimet a jövőre nézve.

A tibeti irodalom kétségkívül megérdemli, hogy kimerítően tanulmányoztassék. Ha a kormány megengedi, hogy Sabathuban maradhassak a parancsnok oltalma alatt a végett, hogy ismét ráadhassam magamat a tibeti tanulmányokra, ha t. i. ismét ugyanazon

Digitized by Google

Láma tanítóm szolgálatát biztosíthatnám, kinek közvetítése által megtanultam azt, a mit már is tudok az ázsiai irodalom ezen ágáról; vagy ha hozzá hasonló értelmes egyénnel találkoznám, ki további előmenetelemet biztosítaná: elismerő viszonzásképen a nagylelkű istápolásért ezennel igérem, hogy egy év alatt elvégezem azt, a mibe belefogtam.

28. Ennek folytán szerencsém lenne beterjeszteni a kormánynak:

A) egy terjedelmes elméleti és gyakorlati *tibeti nyelvtant* angol nyelven öt részben: t. i. a *helyesirást*, a mi igen nehéz a tibetben, de mégis eléggé szabályozva van a legjobb tibeti nyelvészek által; *orthoëpiát*, mely változik a különböző tartományokban; *etymologiát*, ez igen egyszerű és terjedelmes; *a syntaxis és prosodia* kevés tért fogna elfoglalni. Az etymologia kiterjedne a beszéd minden részére; mellékelve lennének felvilágosító példák a névhajlításokból; úgyszinte a különféle névmások, a cardinális és adverbiális számok, az adjectivumok és substantivumok; igehajlítások; a verbumok osztályzatai, t. i. a neutrale, activum, intransitivum, transitivum, passivum és causale; az adverbiumok teljes lajstroma, præpositiók, conjunctiók, interjectiók és a syntaxis helyes használata.

B) Több mint harminczezer szóra menő szógyűjteményt tibeti és angol nyelven; a művészetben és tudományokban használt műszavakkal, melyek némi viszonyban állanának más nyelvekhez —

C) A tibeti irodalomnak rövid ismertetését, —

D) Tibetországnak rövid történetét tibetül, kiszemelve szórólszóra, bennszülött írók munkáiból. Ehhez mellékletül egy rövid földleírást és chronologiát, szinte tibeti nyelven.

E) Szemelvényeket a tibeti irodalomból.

29. Ha kifogás nem lesz ez ellen: arra kérem Önt, legyen szives a kormány engedelmét megnyerni arra, hogy, miután munkáimat itt befejeztem volna, Calcuttába utazhassam.

30. Hogy pedig meg van a lehetőség kötelezettségem teljesítésére: bátor vagyok azt állítani, hogy én jártas vagyok több régi és újabb európai és ázsiai nyelvekben, és *hogy anyanyelvem, a magyar, közel rokon, nem szavakban uyyan, de alkotásban, a török, indiai, chinai, mogul és a tibeti nyelvekkel.* Minden európai

Digitized by Google

nyelvben, kivéve a magyart, törököt és a finn eredetű nyelveket, találtatnak előragok, a héber és arabs nyelvek mintájára. A magyarban úgy mint az indiai, chinai és a tibetiben, postpositiók fordúlnak elő és affixumok, a végett, hogy többrendű igeformák alkottassanak ugyanazon gyökből. *A magyar nyelv pedig, a sanskrit vagy arabssal szemben, nyelvészeti tekintetben nem áll alsóbb rangban* (is not inferior either to the sanskrit or arabic). Bátor vagyok még kijelenteni azt is, hogy én nem csupán nyelvész vagyok (linguist); többféle nyelvet a végből tanulmányoztam, hogy a mívelt irodalommal megismerkedjem, hogy bejussak az ősrégi időknek érdekes tárgyakkal telt tárházába; hogy ott hasznos ismereteket szerezzek, hogy képes legyek mintegy beleélni magamat minden korszakba s közlekedni bármely hírneves nemzettel, épen úgy, mint a hogy teszem most az angollal.

31. A tibeti könyvekben az van megírva, hogy a régi buddhisták megsemmisítése Magadha királyságában, a turkok által ment végbe, a kik, miután Otantrapúr városát bevették, feldúlták az iskolákat, megöltek sok papot; azok pedig, a kik a közveszélyből megszabadultak, déli Indiába menekültek. Az évet most nem tudom megnevezni.

Magadha királyságról gyakori említés van téve, mely hír szerint színhelye volt a legnevezetesebb eseményeknek; ez volt a legmíveltebb férfiak bölcsője is. Nem volt még elegendő időm arra, hogy ezen rendkívüli érdekkel bíró tárgyakat érdemlegesen átkutassam; a nyelvet kellett előbb megtanulnom. A Kahgyúr- és Stangyúrból még csak öt kötetet olvastam át, de ha figyelembe veszszük Sakyának egyik jövendölését, mely a Kahgyúrban van följegyezve (valószínű azonban, hogy ez újabbkori interpolátió, a történet végbemenetele után), t. i. hogy az ő vallása el fog terjedni északról délre és délről észak felé, a mint valóban meg is történt: van okunk föltenni, hogy Ázsia ugyanaz a világrész, a melyet nemcsak Ptolomæus ír le, de más régi geographusok és történetírók is említenek. Ázsia különben egy általánosságot jelentő szó (nomen appellativum), mely annyit tesz, mint «magasan fekvő tartományok», s e szerint magában foglalná az összes régi Scythiát Imaus innenső oldalán, következésképen határai közé zárja Transoxóniát, Khorassant és Baktriát. A történetírók említenek buddhistákat Ázsiában, Kasmirban, Sind-, Malva- (Ujein), Singhala-, Ka-

Digitized by Google

linga-, Malabar-, Ceylon-, Bengal-, Burmah-, Bhutánban, Tibetben és a mongolok országaiban. Valamint India vagy Hindia a *hin, hon, hinta, hind* = alacsonyság vagy *hindes* = alacsonyan fekvő országokat jelent: bizonyára közönséges vagy appellativ szó volt és sok országot foglal magában; a régiek ezen elnevezést Arabiáig s Egyiptomig kiterjesztették, sőt említés van téve a három Indiáról is.

32. E vélemény meg van erősítve majdnem mindazon őskori történetírónak idevágó tüzetes jelentése által, a kik említést tesznek ezen országokról; sőt meg van erősítve más ázsiai történetírók által is, mint p. o. a két syriai író: Abulferagius és Abulfida által; méltán következtethetjük tehát, hogy Ázsia csakugyan azon világrész, a honnan Sir W. Jones véleménye szerint a chinaiak, tatárok, indiaiak, perzsák, syriaiak, arabok, egyiptomiak, görögök, rómaiak, gaulok, gothok, germánok és a slavonok vették a pallérozást és a művészetben és tudományokban való míveltségüket. Arábiának belsejében, azt mondja Niebuhr, él még egy ősi tradiczio, mely azt tartja, hogy az arabok polgárosultsága egy oly néptől származott, mely Samarkand környékéből jött le közéjök.

33. Európának keleti és északnyugati részeiben sok nyoma találtatik a régi buddhismusnak és sanskrit szavaknak az ottani népek között; a mely népek csak az újabb időben Charlemagne után téríttettek fegyverhatalommal a keresztény hitre. De a legnevezetesebb buddhista emlékek közé tartoznak azon sanskrit szók, melyeket a görög és a római írók használtak történelmi jegyzeteikben, a régi Thráciát (Rumaniát), Macedoniát és a Duna két partján fekvő Serbiát, Pannoniát és Dáciát illetőleg.

34. Bátorkodom néhány példát felhozni állításom bizonyítására. *Pannonia* betűszerinti lefordítása e sanskrit szónak *sarbaya*,*) mely nevezet jelenleg a Duna délpartján fekvő tartományra, Szerbiára vonatkozik Belgrád fővárosával. E tartomány régente Magyarországhoz tartozott. Dácia vagy *Dákia* (a mai Alsó-Magyarország, Erdély, Moldva, Oláhország, Bessarábia) hihetőleg appelativ neve mindezen tartományoknak, azon oknál fogva, mi-

*) *Serva, serba* = minden. πᾶς, πᾶσα, πᾶν *serbaya* (dativus) = mindennek. D. T.

Digitized by Google

vel szőlőben bővelkedtek; származik ez, a sanskrit szótól *Dákh* vagy *Dák* = *szőlő* s adjectiv formája dákhia vagy dákia = *szőlős*, szőlőben bővelkedő. Ez meg van erősítve más történeti adatokkal is. A régi geographok- és történekíróknál előfordul ezen szó: *Agathyrsus*, a midőn t. i. azon tartományokról értekeznek, melyeket feljebb említettem. Thyrsus alatt értetik Bacchus pálczája ékesítve szőlővel = ez a bornak jelvénye. A Dniper folyó Oroszország délnyugati részében a régiek előtt Borysthenes név alatt volt ismeretes, ez magyar szó, s jelentése angolban: «wine godded» (*bor* = wine, *Isten* = God); a magyar adjectiv képzővel *es*, mely az angol nyelvben, megfelel a mult idejű participiumnak, mely tudniillik *ed*-del végződik.

Jegyzés: Az etymologia és a hanghasonlatosságból eredő következtetések nem a legmegbizhatóbb alap tudományos históriai érvek felállítására. Kifejezte ezt tudós hazánkfia is ismételt ízben. Ezen méltányos ellenvetés azonban még sem szolgálhat okul arra, hogy feltünő példákat azon téren is följegyezni ne merjünk, mint a hogy látjuk, hogy Csoma is tevé.

Hogy «pogány» hitű őseink valóban minő vallást követtek? — daczára a megejtett sok tudományos és nagy becsű kutatásnak — ezen érdekes kérdés még mindig tágas tért enged a további tanulmányozásra; kivált, ha azon kiinduló pontra lépünk, melyen Csoma haladott, de a melynek végeredményéhez eljutni ő maga megakadályoztatott kora halála által.

A tibeti és különösen a sanskrit nyelvek tanulmányozására nézve azonban azt izente Csoma honfitársainak, hogy «*abban dús aknát találandnak nemzeti eredetük, szokásaik, viseletük és nyelvük tekintetében*, és hogy ezen tanulmány sokkal több előnyt igér a magyarnak, mint bármely más európai nemzetbelinek.» Lásd: a IX-ik szakaszban: Előszó a tibeti szótárhoz.

Hogy ősi történetünk gyér adatai között is előforduló számos név és különösen hazánk fővárosának elnevezése is: csalhatatlanul a távol kelettel összeköttetésre utal: ki tagadhatná? *Budha*, *Buda* ugyanazon név, melyet az emberiség száz és száz millióí még mindig imádnak: s miért ne lenne szabad föltennünk, hogy az őseink előtt sem volt ismeretlen? Mi lehetetlen van azon föltevésben, hogy csakugyan egy Buddha-szobor vagy talán egy Lámazárda is állhatott a nagy folyam partjain fekvő kies bérczek tetején. Alatta a túlsó parton, épült egy helység, mint a hogy az ma is minden Lámatelep szomszédjában szokott történni. Az *alant* fekvő területen tehát emelkedett Pest = Past. Pest (= alant) pedig persa szó, és csakugyan kifejezi azon topographiai viszonyt, mely Buda és Pest között létezik. Buda-Alja, Templom-Alja, Zárda-Alja!

Kifogás nélküli-e ezen föltevés, azt bizton állítani ki merné? De a valószínűség rég feltünt előttünk s azért merészeltük azt ide jegyezni.

D. T.

35. Azon számos elnevezés között, mely a különböző nyel-

Digitized by Google

vekben a vándor népekre alkalmaztatott, előfordul a scytha (alkalmasint e slavon szótól skitati = vándorolni) héber, eber, avar, bunger (héber vagy arabs eredetű), vandal, turk stb., továbbá a sanskrit szó *geta*, mely azt jelenti: járni, menni, vándorolni, az angol szó «to go» és a német «gehen» alkalmasint ezen forrásból erednek. A getákról azt olvassuk a régi íróknál, hogy azok Közép-Ázsiában honoltak, a mai (1825) chinai Tatárországban Oxus folyam és a Kaspi-tenger mellett; a massageták pedig a Fekete-tenger éjszaknyugati partjain, Thraciában, a mai Romániában, a Duna két partján. Ovidius számüzetése helyéről, a mai Bulgáriából azt írja: «Jam didici getice sarmaticeque loqui» = megtanultam a geták és a szarmaták nyelvén beszélni. A mai indiaiak nem használják a geta szót participialis formájában, át lévén változtatva a lágyabb «jata» (dzsata) szóra; de a præteritum szabályszerűleg van leszármaztatva az eredeti gyökből ekképen = giya. Indiában vannak «Jat» (Dzsát) nevezetű vándor népcsoportok. — A legfelsőbb lénynek vagyis képviselőjének = Buddhának neve sanskrit nyelven *Bhagván* és *Tathagata;* az *elsőnek* jelentése «*győzedelmes*», a *másodiknak* «egyenes úton járó» azaz igazságos. Ez a két elnevezés nagyon megerősíti a buddhismus és azon sanskrit szavak felőli véleményt, a melyek t. i. az európai nyelvekben előfordulnak. Itélve azon körülményből, hogy a buddhisták gyakran használják a «Bhagvan» szót, én úgy vélekedem, hogy a túlbuzgó keresztények, megvetőleg, a «*Pagan*» *pogány* szót illesztették reájok. A mi pedig a «Tathagata» elnevezést illeti, az megerősíti a fölebb említett «Geta» szónak valódi értelmét, tudnillik «járó» az egyenes uton.

36. A parthusok négy századon át Róma hatalmának vetélytársai voltak. Justinianus, a római történetíró, őket scythák számüzöttjeinek, «Exules Scytharum» nevezi és minthogy a monumentumokon és pénzdarabokon sok bizonyíték van arról, hogy a parthusok barátjai, tisztelői és pártfogói voltak a görögöknek: bátran föltehetjük, hogy ők ugyanazon hires nép, a mely a «Geta» név alatt Európában és Ázsiában szerepelt. A történetírók több uralkodóról tesznek említést Kis-Ázsiában, kik a Parthus dynastiából származtak, például Mithridates Macedoniában, a konstantinápolyi görög császárság alatt. Lásd: Gibbon történetét. Macedoniának a rómaiak általi meghódítása után valószínű, hogy a parthus

Digitized by Google

vezérek a Duna felé vonultak vissza rokonaikhoz s régi gyülöletök folytán meg nem szüntek a római birodalmat portyázó hadaikkal zaklatni. Virgilius egyik Eclogájában azt mondja: «Aut Ararim Parthus bibet aut Germania Tigrim». Már most ha felteszszük azt, hogy Nagy Sándor maga a parthus nemzetből származott, könnyen megérthetjük sikeres hadjáratait Ázsiában és azt is, hogy a görög birodalom oly soká fentartotta magát Bactriában.

37. Nem kell csodálkoznunk azon, hogy a régi görög és római íróknál oly kevés adatot találunk Pannonia, Dácia és egyéb dunai tartományok felől. Carthagó Róma szemei előtt állott, s mégis mily keveset tudnak belállapotáról. Nagyon valószínű, hogy a geták előrenyomatva az ázsiai forrongások által, egyrészt Assyria- és Egyiptomba, másrészt Persián és Kis-Ázsián át Thracia-, Macedonia- és Thessaliába hatoltak. Ezen népcsoportok azon körülménynél fogva, hogy a messze Tigris és Euphrates folyókon is átkeltek, «heber» azaz vándor nevet kaptak. Innen Mózes korában több előkelő egyének kényszerültek Phœniciát és Egyiptomot elhagyni, menedéket találván az Archipelagus szigetein: mint Rhodus- és Crétában, azért nevezték őket «pelasgoi». Thessaliának mai nyelve s részben a Macedoniáé is sok latin szóval van vegyítve; ugyan úgy, mint az oláhoké Alsó-Magyarországban, Erdélyben, Wallachiában és Moldovában. Az oláh nyelv sok sanskrit szót foglal magában és minden tekintetben, szavakban úgy mint alkotásban, különbözik a magyartól. Az oláh nyelvben az articulus definitusnak igen különös alakja van, például: Domnu = dominus a latinban: add ehhez az articulus definitust: *ul* — domnuul, jelentése lesz: *hic* dominus — *the* lord — *az* úr stb.

38. A magyar nyelvben a definitus articulus *a*, vagy magánhangzó előtt *az* (héberben: *ha*, arabsban *el*, angolban *the*), kivétel nélkül minden casus és szám előtt áll. A görög, német, franczia, olasz, spanyol és más nyelvek szinte bírnak határozott articulussal a főnevek előtt, de formája változik a genus, casus és számok szerint. A latin, slavon és török nyelvekben nincsen különös szó emphatikus vagy határozott kitételek kiemelésére, mint a milyen például a «*the*» az angolban. A tibeti, sanskrit, indiai, syriai, oláh és svéd nyelvben szintén vannak bizonyos partikulák, melyek által a genus vagy az emphasis kifejezése meg van határozva, de mindezen nyelvekben az a különös, hogy az ily ragok

Digitized by Google

a substantivumokhoz illesztetnek. Ily ragok a tibeti nyelvben ezek :

pa, po, va, vo, hímnemű,

ma, mo, nőnemű, például: Piling — *pa* = európai férfi, Piling *ma* = európai asszony. *r*Gyal-*po* = királyfi, király, *r*Gyal-*mo* = királyleány, királyné. La *ro* = az Isten, La-*mo* = istenasszony. *Zla-ba* a hold, *Nyima* a nap, *Nyagang* teli hold. — Sanskritban: *Deo* isten, *Deva* az Isten, *Devi* az istenasszony. *Raj* király, *Raja* a király. *Gang* folyam, *Ganga* a folyam. Mint a sanskritban úgy a syriai nyelvben is az affixum ugyanaz; az oláh nyelvre nézve példát már idéztem. Az indiai, persa és sanskrit nyelvekben a «*sived*» vagy «*sifed*» szó *fehéret*, *fehér* színűt jelent. Ebből kiindulva én úgy vélekedem, hogy a svédek nemzeti nevüket azon scytha népektől kapták, a kik sanskrit nyelven beszéltek, t. i. a getáktól, azon időben, a midőn Kis-Ázsiában és Európa délkeleti részeiben elegyedtek, s több századot egymás szomszédságában töltöttek el, a mint történt a gaul, germán, saxon népcsoportokkal. Azon időkorban s azon világrészben egymás mellett élve, ezen népek sok sanskrit szót átvettek s elsajátítottak; úgyszinte a határozott articulusnak fent említett utóragi különösséget is az oláhok és syriai népek mintájára, a kik nyelvüknek ezen sajátságát azon scythától vették át, a kikkel sokáig közlekedtek s később egy nemzetet alkottak egy közös kormány alatt.

39. A régi görög és slavon nyelvek, itélve alkotásuk-, különösen számos particulák használatából és azon sajátságból, hogy ott dualis szám fordul elő a nevek úgy mint az igék hajlításában: eléggé bizonyítják, hogy a sanskrit nyelv mintájára vannak alkotva. Azon scythák (geták), kiknek anyanyelvük a sanskrit volt, számra kevesen valának, úgy a mint a jelenkorban például kevés az európaiak száma Ázsiában, de tudományuk-, fegyelmük- és vagyonosságuknál fogva és különösen mivel a scythák jártasok voltak a hadviselésben: elefántok, reda (sanskrit: ratha) és a lovasság használatában bámulatos tetteket vittek végbe csekély számú harczosokkal; a mint azt az európaiak előcsapatjai is tették Amerika- és Ázsiában ágyúszereikkel.

Visszatérek most a buddhismusra.

40. Valamint az európai keresztények alkották *Bhágván*ból a «pagan» = pogány szót: azon módon cselekedtek az ázsiaiak

Digitized by Google

is, mintegy megvetőleg használván azt a buddhisták irányában különösen a mohamedánok, a kik a hindut és a buddhistát ma is «budd-paraszt» nevezettel illetik. Ezen szó e persa szóból származik: peristhán, parasztidan = imádni, — budparaszt = Buddhát imádó — magában véve ez nem gyalázó nevezet, de a mohamedánok annak akarják tekinteni, értvén alatta «bálványimádót.»

41. A régi időkben Európa és Ázsia több tartományaiban Buddha-szobrokkal lehetett találkozni (ilyenek Oden vagy Woden a góthok- és germánoknál), de ezek később, vallási túlbuzgóság folytán, a keresztények és mahomedánok által mind leromboltattak. Maiglan is meg van még a régi Baktriában, Bamianban, a Cabul és Balk között vezető úton egy kolossális szobor, sziklába vésve; közelében van két kisebbmérvű kőfaragvány. Nagyon valószínű, hogy ez Sakyát vagyis Buddhát ábrázolta tanítványaitól környezve, a kik festett ábrákban vannak bemutatva jobb és bal felől. Az ábrák hasonlítanak a tibetieknél divatozókhoz s úgy néznek ki, mint a keresztény, különösen a keleti egyházban divatozó képek, a hol a szentek fejeit glóriával szokás körülvenni. Egy szótárban, melynek címe «Amara Kosha» = a «halhatatlan kincs» és szerzője «Amara Singha» = a «halhatatlan oroszlán», mely a tibetire lefordíttatott Katmandúban, Nepálban, olvasható a buddha szó jelentése:

Buddha rgad dang khaspa yin.
Buddha senex et sapiens est.
Buddha öreg és bölcs ember.

S így volt ez valósággal, mivel Buddha 80 évet élt és korának vezérszelleme volt; később, midőn erkölcsi tanait és elveit tanítványai egy ideális rendszerbe foglalták, követői imádni kezdették, úgy mint a keresztények imádják Jézust. Hogy pedig Buddhának vallása sok nemzet között elterjedt, kitűnik azon körülményből, hogy Buddh = vén, öreg elnevezés több nyelvben meghonosult, a vallás előljáróit akarván vele megjelezni. Így lett: *Buddh* a sanskritban; *Pir* a perzsáknál; *Seikh* az araboknál; *Prezbiter* a görögöknél. Fölhozom e példákat, hogy a tudós világ kíváncsiságát fölébreszszem a végből, hogy tanulmányozzák a régi buddhismus érdemeit és tiszteljék azon vallást, a melynek sarkköve ugyanazon erkölcsi tanokból áll, mint a mi hitünké, t. i. *a*

Digitized by Google

felebaráti szeretetből. Bátorkodom itt egy négy sorból álló verszakot közölni, mindegyik sor hét szótagból áll, s erkölcsi törvényt foglal magában, a Stangyúrból van idézve (magyaros kiejtéssel):

hTamcsad csosz ni mnyan parbja
hTosz nasz rabtu szung bya-szet
«Kang-zsik dak nyid mi dödpa
De-dak zsanla mi baho».

Magyarúl:

Halljátok mindnyájan ezen törvényt,
S ha hallottátok, el ne felejtsétek:
«A mit én magamnak nem kivánok,
Soha azt másnak nem teendem».

A mongolok, nagy és hatalmas nemzet Közép-Ázsiában, a melynek ősei Gengiz khánnak bajtársai valának s annyi rombolást vittek végbe négy-öt század előtt, áttértek Buddha hitére, s most békés és vallásos néppé váltak s hű követői Sakyának.

42. Jóllehet a tudatlanság és a barbarismus lerombolták a műveltségnek és polgárosodásnak régi kedvencz helyeit; de minekelőtte e katasztrófa végbe ment volna, a tudósok számos művei megmenekültek a megsemmisülés özönétől az által, hogy Tibetbe szállíttattak; oly művek azok, melyek minden országban hathatósan előmozdítani képesek az általános jólétet, nemesíteni a szívet, felvilágosítani az értelmet s ösztönt nyújtani a szorgalomra.

A rombolás, a persák országának a mohamedánok által lett meghódításával történt Krisztus után 636-ik évben.

43. De Guignes állítása szerint (lásd *Alphabetum Tibetanum*) *Fo axaca* (Sakya) Kr. előtt 1027 évvel született. Egy tibeti történész*) azt mondja, hogy a Nagy *Zhu-thu-hou* című chinai depterben (krónikában) az van megírva, hogy Thang császár és a vele egyidejű Srong-tsan tibeti király uralkodása, Sakya halálától számítva 1566-ik évre esik, és hogy Taikum, a nevezett chinai császár fia és örököse egyidőben uralkodott a most említett tibeti király fia és örökösével, kit *Srong-tsan* Gambonak neveznek. Az összes tibeti történetírók tanubizonysága szerint ezen Srong-tsan Gambo király volt az, a ki két nejének, kiknek egyike Nepalból,

*) rGyel-raps-gsal vahi Mélong = a királyi genealogiának irója.

Digitized by Google

a másika Chinából való volt, közbenjárására és Sembota nevű miniszterének működése folytán, a ki maga is a tudományok pártolója volt, minthogy Indiában nevelkedett, a Buddha-hitet Tibetbe plántálta. Gibbon említést tesz egy persa királyról (Yezdegird), a ki, miután fővárosát meghódították Kr. u. 636-ik évben, visszavonult a chinai császárhoz: Katai Taikun nevű, Thang dynasztiából való uralkodóhoz. P. du Halde azt jegyzi meg *Chinai Történet*ében, hogy Thang egy új dynasztiát alapított a 6-ik század vége felé, a kinek fia és örököse Taikun vala és a ki a kereszténveket pártolta. Már most ezen adatok után ítélve, bizonyossággal állíthatjuk, hogy Srong-tsan Gambo (a ki Tibetnek 24-ik királya volt) számításunk első századában élt. De ha Giorgi *Alphabetum Tibetanum*át követjük, ezen király uralkodása a VII-ik századba esik Kr. u.

Ebből láthatjuk, hogy az *Alphabetum Tibetanum* sok helytelenséget tartalmaz. De Guignes és az említett chinai krónika Zhu-thu-hou megegyeznek abban, hogy Nami Srong-tsan és Thang császár egy időben uralkodtak, ez Chinában, amaz Tibetben, Kr. u. körülbelül 539. évvel; de az bizonytalan, hogy Nami Srong-tsan mennyi ideig élt még azután. Annyi bizonyos, hogy Srong-tsan tizenhárom éves volt, midőn a tibeti trónra lépett s elérte életének 83-ik évét. Srong-tsan Gambo után a hatodik király uralkodott a IX-ik században, s neve volt: Khri Srong déhu-tsan, a ki kegyelte a tudományt és a tudósokat s sokat tett a Buddhista hitnek Tibetben való meggyökeresedésére.

44. A tibeti könyvek nagy része szerzőik ezen óhajával végződik: *Sahi-steng ma nyizal dargyur chig;* értelme: «Buddha szent könyvei hadd világítsanak e föld kerekségén mint a nap és a hold.»

Ezen művek sok időn keresztül el voltak zárva az európai tudósok rokonszenvétől, és csak nem rég kaptunk némi értesítést Tibetnek irodalmi kincsei felől. Az őskori irodalomnak ezen érdekes tárházába könnyű és kellemes úton való bejutásért a nemeslelkű és bőkezű *Myvang* nevű lassai kormányzónak tartozunk hálával, a ki a mult században 1729 és 1746-ki évek között élt. Rendelete folytán minden irodalmi mű, a mi külföldről Tibetbe hozatott és az idő viszontagságaitól meg lett kimélve, összegyűjtetett és lajstromokba rendezve nyirfa táblákba vésetett és kinyomatott.

Digitized by Google

45. A *Kah-Gyur* 98 kötete külön tartalomjegyzékkel Krisztus után az 1731-ik évben készült el 15 hónap alatt.

Minden levél két lábnyi hosszú és 8 hüvelyk széles; 7 sor van egy-egy oldalon nagy betűkkel nyomva. Egy-egy kötetet körülbelül 300 levélre lehet tenni.

A *Stan-Gyur* áll 224 kötetből, összesen 76409 levélből, mindkét oldalon 7 sor nyomtatás, valamivel kisebb betűkkel és szorosabb sorozattal, mint a *Kah-Gyuré*. Egy év alatt került ki a nyomda alól 1742-ben. Minden tartalomjegyzék (tibetül Karchik) elején olvasható részletes fölszámítása a költségnek pénzben és anyagban, az egyének névsora, a kik a munka végrehajtásában részt vettek: számuk 3000-nél többre megy; a világi és egyházi méltóságok és vagyonos személyek nevei, a kik adakozásaikkal a költség fedezéséhez járultak.

46. A még mindig használatban levő vésett fatáblák le vannak téve Narthang zárdában, Teshi Lunpó mellett, és az ottani Nagy Láma birtokában lévén, az ő rendelkezése alatt állanak.

47. Kham-yul vagy Pot-chenpó tartomány Derghe nevű székvárosában, Lassától 40 napi járásra kelet felé, találtatik egy újabb és korrektebb kiadása a Kah-Gyurnak, mely hir szerint nagy becsben áll.

Ezen két nagy gyűjteményen kívül van más számos nyomtatott könyv bennszülött tibeti tudósoktól.

48. A Stan-Gyurnak körülbelül 18 levelén találtatnak kész útlevelek oly buzgó egyének számára, a kik Shambalában fekvő Kalapsa városát óhajtanák meglátogatni. Azon körülmény, hogy említés van itt téve egy húsz napig tartó útról a nagy sivatagon át és fehér homokos területről Sita azaz Yaxartes folyam partjain: nagyon valószínűvé teszi, hogy a Buddhisták Jeruzsáleme — így nevezem — az ősrégi időkben a Yaxartesen túl volt, még pedig valószínüleg a *jugarok* országában.

49. A 43-ik pontban említett chinai krónikának írója Kun-ga Nyingpó, a ki Teshi Lunpótól két napi járásra nyugat felé eső zárdában irt (mely zárda t. i. Sa-skya nevezetes mindennemű kéziratok miatt) 800 év előtt ezt mondta:

«*keletről* Chinából *) kaptunk orvosi tudományt, csillagászatot és csillagjóslást»,

*) Gyanak = a fekete lapály.

Digitized by Google

«*délről*, Indiából *) igaz hitet»,

«*nyugatról*, Nepál és Sokyulból **) árú- és élelmi czikkeket»,

«*északról* a horok és a jugarok országából: törvénykönyveket és kézi művészetet».

Középázsia azon nemzetei, a kik a turk nyelvet beszélik, tibetül: *Hor* néven neveztetnek, s ezen iró szerint Gengiz-Khan csakugyan ezen nemzetségből származott.

50. A most nevezett szerzőtől van még egy más történelmi munka is, melynek czíme «*Depter rNingpo*», azaz régi krónikák. *Nem valék képes ezt megszerezni, de úgy vagyok értesítve, hogy igen érdekes munka, különösen Gengiz-Khan történetére való vonatkozása miatt.* Egy más munkában foglalt jeles mondataival ismerős vagyok, melyek igen észszerűek és elegánsak.

51. *A tibeti könyvekben a jugarok neve yugur*nak van irva, s *hazájok olykor Yugera*-nak *mondatik. Ekkorig más érdekest a jugarokról nem tudhattam meg mint azt, hogy a Stan-Gyur gyűjtemény lajstromában említés van téve egy rövid értekezésről, mely a jugarok nyelvéből van lefordítva és röviden elbeszéli egy Sakya szobornak azon országon keresztül való vándorlásait. Ez most Lassában őriztetik, a hova Srongtsan Gambó királynak Kong-cho nevű felesége hozta Chinából.*

52. Én azt hiszem, hogy a legrégibb Buddha, kiről említés van téve, nem más mint Zoroaster, a ki régi iróink szerint Ninussal, a nagy assyriai királylyal egy korban élt. Ezen vélemény támogatására bátorkodom a következő időszámitást (sérákat) közleni, megállapításaul azon korszaknak, a melyben Sakya élt. Az első négy adat a legtudósabb nepali és tibeti tekintélyek szerint van felállítva, kik Srongtsan Gambó király uralkodását a kereszténység VII-ik századába teszik. A 10-ik szám alatti számítás az, mely most Lassában bir tekintélylyel.

53. A folyó 1825-ik év például a 19-ik vagyis a Shingmocha esztendeje a 14-ik cyclusnak (egy cyclus hatvan évet tesz), mely mult február hónapban kezdődött. De az évek számításának

*) Gyakan = a fehér lapály.

**) Sokyul, Sokpo név alatt a tibetiek a Mogul, Kalka, Sungari és Kalmuk népeket értik.

Digitized by Google

módja nagyon új szokás, alig 800 éves, s hihetőleg chinai eredetű. A mi a régibb időkre vonatkozó számítást illeti: a chronológia itt nagyon bizonytalan. Tibetországnak Butan tartományában élt egy hires Láma, Padmakarpo, a 10-ik cyclus 26-ik évében, tehát számításunk szerint 1592-ben. Ez a tudós összeállított egy rövid értekezést, mely magában foglalja a különféle régi tibeti, nepali, kasmiri tudósok véleményét Sakya születése felől. Összesen tizenkettőt fedezett fel s ehhez saját évszámítását is hozzátette.

54. Ezen tizenhárom vélemény szerint az évszámok Sakya halála óta a szerző, Padmakarpo koráig, tehát 1592-ig és aztán azon időtől fogva 1825-ig ekképen állanak.

Vélemény	1592-őt megelőző évszám	1825-ben
1	4012	4245
2	3738	3971
3	3725	3958
4	3729	3962
5	2900	3133
6	2342	2575
7	2243	2476
8	2136	2369
9	2470	2703
10	2127	2660
11	2166	2399
12	2474	2707
13	2650	2883

55. Az itt előadottakban igyekeztem, a mennyire tehetségem engedé, a kormány kivánatát teljesíteni, kivonatos jelentést tevén a birtokomban levő tibeti könyvek és irományok tartalmáról. A sanskrit és tibeti irodalmak széles tért tárnak fel előttem az emberiség történetének tanulmányozására. Lelkesedésem még mindig ugyanaz, a mi volt akkor, a midőn először terveztem és elhatározám, hogy keletre jőjjek; ha fáradozásaimnak, adataimnak és véleményeimnek ezen első és, érzem, hogy hiányokkal telt kisérlete a kormány jóváhagyását megnyerendi: boldognak fogom magamat érezni, ha képes leszek a jövőben irodalmi tanulmányaimnak méltóbb eredményeivel szolgálhatni.

Aláírva: *Körösi Csoma Sándor.*

Kelt Sabathú, 1825. máj. 5-én.

Digitized by Google

Ezen levél tartalma kivonatban a *Calcuttai Oriental Magazine* 1825-ki folyamában volt ismertetve. Nagy haladás történt azóta a keleti tudományosság terén, méltányos tehát megjegyezni, hogy az itt kifejezett vélemények mindegyike a kritikai bonczolás tárgyát ma már nem képezheti. Mindamellett mit sem veszített érdekességéből ezen tanulmány Csoma honfitársai előtt, ha tekintetbe veszik azt is, hogy ez volt Körösinek első kisérlete a tibetismus akkoron még ismeretlen mezején. A legnagyobb élő sanskrit tudós, Rajendrola'la Mitra, azt mondja felőle, hogy «Körösinél behatóbban egy európai tudós sem mívelte eddig a tibeti irodalmat».*)

NEGYEDIK SZAKASZ.

1825. junius — 1827. év januárig. Csomának második útja Tibetbe. Az Asiatic Society of Bengal viszonya Csomához. Visszatérte Sabathuba.

A kormány rendelete, hogy Csoma rendes havi illetménynyel láttassék el, a nehéz felleget eloszlatá honfitársunk láthatáráról — s ő csakhamar második útjára kelt, Sabathuból Tibet felé — junius havában (1825).

A következő levelezés előadja a kormány ohajtását és utazónk élményeit.

Mr. A. Stirling,
perzsa nyelvosztálybeli kormánytitkár

Dr. H. H. Wilson,
a Bengal Asiatic Society titkárához

Kelt Calcuttában, 1825 julius 29-én.

«Sir!

Tudomása van Önnek róla, hogy múlt november havában egy magyar utazó, kinek neve Csoma de Körös, megjelent Sabathuban, Tibet felé irányzott útjában, magával hozván egy ajánló levelet Moorcroft úrtól. A kormány és a helybeli hatóságok meg lévén nyugtatva a felől, hogy azon úrnak czélja és foglalkozása nem egyéb, mint a melyeket bevallott, tudniillik Tibetország nyelvei, irodalma és régi historiájának tanulmányozása: engedelem adatott neki utazásának folytatására s egyszersmind a kormány elhatározta, hogy

*) Lásd *Nepalese Buddhist Literature* pag. XIII.

Digitized by Google

bizonyos pénzbeli segélyt nyújtson neki: erre Körösi úr kifejezte készségét, hogy a pénzsegély visszapótlása fejében irodalmi munkálatainak és kutatásainak eredményét a brit kormány rendelkezésére bocsátandja.

A kormány ohajtandónak látja tehát, hogy hasznunkra fordítsuk ez alkalmat és egy jó nyelvtant és szótárt, valamint némi históriai munkák fordítmányait szerezzünk; ezek, Körösi állítása szerint, már is birtokában léteznek.

Szolgálatainak és képzettségének legczélszerűbb módon való felhasználása kétségen kívül az Asiatic Society közbenjárásával lenne eszközlendő.

E czélra való tekintettel, utasítva vagyok áttenni Önhöz Körösi úr két jelentésének másolatát*) és felszólítani a Societyt, hogy érintkezésbe tegye magát vele e tárgyra nézve.

Körösi úr fel fog szólíttatni a Delhiben székelő hatóságok által, hogy közleményeit a jövőben egyenesen Önhöz intézze s alkalmazkodjék Önnek tanácsa- és útmutatásaihoz, melyeket Ön netalán közölni óhajtana azon irodalmi tervek érdekében, melyekre különös figyelmét kikérni kívánatosnak látszik.»

Körösi Sabathuból junius havában (1825) elindúlt második útjára Tibet felé s végre a pukdali zárdában megállapodott Zanskar (vagy Zangskar) tartományban, a honnan az itt következő levele keltezve van.

Előadja ebben úti tervét Sabathuból, Kotghar s a Sutlej völgyén át Zanskar felé Padma nevű tibeti szolgája kiséretében, a pukdali zárda alatt fekvő Tisza (Teesa, Pookdal, mellett az eredeti kézirat szerint) nevű helységben való letelepedését s egyességét a Lámával, hogy segítségével tervezett munkái mielőbb elkészülhessenek.

A levél tartalma ez:

Körösi Csoma Sándor.

Kennedy századosnak. Sabathuban.

Kelt Teesa (Pookdal-zárda mellett) 1825. okt. 16.

Midőn Sabathuból Zangskar felé vevém utamat, nagyon ohajtottam, hogy mielőbb e helyre érkezzem, s megtudjam a Lámának

*) T. i.: Kennedy századoshoz intézett, már közlött két levelét.

Digitized by Google

hajlamát egy új szerződés megkötése iránt a végett, hogy bevégezhessem az elemi munkákat Tibet nyelvére vonatkozólag, mely czélra már is gyüjtöttem anyagot előbbeni itt tartózkodásom ideje alatt. Szavamat adtam, hogy mihelyt e helyre eljutottam, és a lámának igéretét megnyertem, hogy feladatomat szorgalmasan elősegíteni kész: tudtára fogom adni Önnek körülményeimet. Négy hónap múlt el, a mióta a bérczek felé útra keltem; eddig fájdalom, még semmi bizonyost nem írhatok. Bocsánatot kérek tehát a késedelemért s szolgáljanak mentségemül az itt következő sorok:

2. Midőn Sabathut elhagytam, junius 6-án nem voltam még elhatározva, a két út közül melyiket válaszszam, tudniillik a Kulunak vagy a Busahirnak*) vezetőt-e. Önnek szívessége ellátott mindkét esetre ajánló útlevelekkel. Miután úgy értesültem, hogy felső Busahirban léteznek helységek, a hol tibetül beszélnek, s hogy találtatnak ott zárdák is, reménylettem, hogy tervem kivitelére egy értelmes egyénre találhatni nem lesz nehéz azon tartományban; elhatároztam tehát Kotgharban létemkor, hogy útamat a Sutlegde**) folyam partján Busahir felé fogom megtenni.

3. Dr. Gerard volt kegyes ajánló levelet adni a busahiri Raja udvari tisztjeihez, hogy az országának felföldjén lakó tibetiek közül válaszszanak számomra három egyént, kik podgyászomat s könyveimet rendes fizetésért tovább szállítsák s velem Zangskárig utazzanak. A tisztek adtak egy embert írott rendelettel a kanumi basuntramhoz,***) hogy szükségeimnek a lehetőségig eleget tegyen a hordárok kérdésében. Találkoztam vele Nahoban, de ő nem tudott hordárokat szerezni és levele a Piti-ben lakó kharponhoz †) szinte eredmény nélkül maradt. Ez volt oka, hogy oly lassan haladtam előre.

4. A nahoi basuntram, kérelmem következtében, utitársamúl egy öreg embert jelölt ki; hangi születésű, neve Padma. Ezen ember junius 26-tól maiglan nálam maradt, s fizettem nékie ellátáson kívül tizenkét rupiát. Ha valami fontos közleni valója lenne Önnek a kor-

*) Ezen tartomány neve többfélekép íratik: Besahr, Busahir, Bussaher, Besaher.

**) Máskép Sutlej.

***) Basuntram = kormánytisztviselő.

†) Kharpon = várparancsnok.

Digitized by Google

mánytól vagy az Asiatic Society részéről, azon esetben ezen hangi lakos Padma kész visszatérni, vagy ha nem, a télen át velem maradni.

5. Busahir területén nem találok semmi nehézséget utamban, ládáim kevés fizetésért tovább szállíttatnak oly sebesen, a mint óhajtom. De az út arra Zangskar felé nagyon tekervényes. A legegyenesebb út Kulún és Lahul-on visz keresztül. Pukdal, a hol most vagyok, négy napi út Lahul felső részétől.

6. Kanumban — felső Busahirban — megérkeztemkor úgy értesültem, hogy egyéb tibeti könyveken kívül meg van ott egy nyomtatott példánya a Kah-Gyur- és a Stan-Gyurnak; erről már másutt jelentést tettem; megnéztem e műveket; le vannak ezek rakva egy szobában, Beli Rám házában; azt mondják, hogy nagyatyja szerezte azokat, Teshi lhunpo vidékén. A vallás szolgái Kanum- és Sungnámban fél-hindúk; ők a tibetieket utálják és gyűlölik, mivel ezek marhahussal élnek. Általában véve nagyon tudatlanok s nem beszélik jól a tibeti nyelvet sem.

7. Mitnhogy nem valék képes azon országban eléggé értelmes emberre akadni, a ki a tibeti nyelvet jól tudja, sem pedig szert tenni azon nyelvtani könyvekre, melyek az én nyelvtanomnak és szótáromnak alapúl szolgálnak: ott hagyám Busahirt s Pitin és Lahulon át Zangskarba utaztam. Ez országokban akadályokra akadtam az esős időszak és a hordárok hiánya miatt; különben egész utamban semmi más hátrányt vagy kellemetlenséget nem tapasztaltam, kivéve hogy hordárokra nem valék képes oly könnyen és oly hamar szert tenni, a mint óhajtottam volna.

8. Megérkeztem Teeshaban, Zangskarban, a Láma falujában augusztus 12-én. Ő akkor távol volt üzleti ügyekben, Tibet pusztáin. Vártam mindennap visszatértét, s meg is jött szeptember 26-án. Most már megkötöttem vele a szerződést tervezett munkám bevégzésére. Lekötötte magát, hogy itt marad és dolgozik november 10-től kezdve a jövő év nyári solstitiumáig, velem lakván a pukdali zárdában, családja birtokához tartozó egyik szobában.

9. Felszámítottam jövendőbeli kiadásaimat. A kezem közt lévő pénzösszeg elégséges fog lenni, a míg Sabathuba visszatérek, a mit jövő 1826-ki év októberére tervezek s miután a Láma óhajtása, hogy odáig elkisér, igéretet tettem neki, hogy ráadok még a fizetéséhez, ha szorgalmas lesz tanulmányaim elősegítésében. Engedélyt kérek

Digitized by Google

tehát ezennel, hogy őt magammal vihessem. Pitiből a legrövidebb ut visz le Busahirban fekvő Sran hegységbe.

10. Mindennap megfordúl lelkemben azon nagy lekötelezettség, mely alá engemet a calcuttai kormány, Willock őrnagy és testvére, Mr. Moorcroft, kegyed, dr. Gerard, Nicholson adjutáns és mások helyeztek. Ezen urakat volt szerencsém személyesen megismerni, ohajtásom ez alkalommal kifejezni nekik legmélyebb tiszteletemet és hálámat. Folytassák kérem, Uraim, jó akaratjukat egy idegennek irányában a jövőben is, kinek legfőbb óhajtása az, hogy kegyeiket megérdemelje és hirdettesse szívességüket.»

Ezen közleményt Kennedy százados elküldötte Calcuttába a kormányhoz s az a külügyi ministerium levéltárában feltalálható.

Az erre következő levele Csomának 1826-ki augusztusban kelt s az Asiatic Society titkárához szól. Ez is Kennedy százados közvetítése folytán került dr. Wilson kezében, s a Society levéltárában létezik.

A százados így írt ez alkalommal:

Kennedy százados levele

Dr. Wilsonhoz az Asiatic Society titkárához.

Kelt Sabathuban 1826 szept. 5-én.

«Örömmel küldöm a levelet, melyet Önhöz czímezve tegnap vettem azon magyar úri embertől, a ki most Zangskar tartományban él, s a kinek megérkeztét itt a jövő novemberre várom a pukdari zárdának Lámájával. Én úgy hiszem, hogy ohajtása lenne Calcuttába utazni, ha a megkívántató úti költséget előlegeznék számára. Ő jelenleg egyedül barátjainak kegyadományára van utalva mindennapi szükségeinek fedezésében *) és ha Ön szert tehetne nehány száz rupiára, akár az Asiatic Society, akár a kormány részéről, meg vagyok győződve, hogy a pénzt nem lehetne tiszteletreméltóbb egyénre és jobb czélra fordítani.

Szerencsésnek fogom magamat érezni, ha közvetítő lehetek a vele való érintkezésben» stb.

*) Ezt tévedésből írta így Kennedy, a mint a következő saját levele tanusítja, 1827-diki január 17-dikéről keltezve.

Digitized by Google

Hasonló szívességgel írt Kennedy százados főnökéhez Umballahba 1825. év november 16-én.

Az imént említett levél Csomától az Asiatic Society titkárához a pukdali zárdából 1826-án augusztus 21-ről így szól:

«Sir!

Van szerencsém elismerni múlt évi augusztus 10-kéről kelt levelét egy röpirat kiséretében, mely érdekes tárgyakat tartalmaz ugyanazon tanulmányok felől, a melyekkel én most foglalkozom. De minthogy az nagyon későn érkezett kezeimbe, tudniillik csak ez évi junius 26-án, azon egyén, a ki idehozta, nagyon henye és kóborló ember volt, annálfogva nem mertem reá bízni válaszomat; bocsánatot kell tehát kérnem, hogy feleletemet elhalasztottam.

Nem voltam oly szerencsés ideérkeztemkor, a mint Sabathuból történt elutazásom alkalmával reménylettem. A Láma igen hanyag volt a tanításban s csak rövid ideig maradt velem. Azóta nem valék képes más egyént találni, a ki czélomhoz segítsen. Bizonytalanságban vagyok tehát, hogy müveim hogyan fognak sikerülni, s mennyire lesz képességem azokat kidolgozni úgy, a mint igértem. Ha ezen körülmények között kötelezettségeimet minden tekintetben be nem válthatnám, biztosítom Önt, hogy készen lesz, ha nem is mind az, a mit terveztem, legalább a nyelvtan, oly mutatványok hozzáadásával a tibeti nyelvből és literaturából, melyek elégségesek leendenek arra, hogy ösztönözzék a jövőkor tudósait, belebocsátkozni az ázsiai irodalom ez ágának tanulmányozásába.

Nagyon lekötelezett Ön leveleimnek ismertetése- és azon megjegyzéseivel, melyeket rólok kifejezni szíveskedett. Mindaz, a mit a tibeti nyelv felől a «Quarterly» folyóiratban találtam, nagyon hibás volt. Nem fogom ez alkalommal a helytelenségeket előszámlálni; remélem, hogy idővel képes leendek, kétségtelen tekintélyek nyomán, megjelezni biztos alapját ezen érdekes nyelvnek.

Engedelmet kérek feleletem elkésése és rövid volta miatt. Visszatértem után szerencsésnek fogom magamat tartani, ha mind azt, a mit megtanultam, Önnek rendelkezésére bocsáthatom.»

Egyébiránt stb.

Hazánkfia második zangskari útjából 1827. évi január elején

Digitized by Google

tért vissza, megrakva ugyan irodalmi kincsekkel, de elégedetlenűl, a mint látjuk, mert Láma oktatójában csalatkozott, mi érzékeny és lelkesült valóját mélyen érintette és lehangolta.

ÖTÖDIK SZAKASZ.

Kétes helyzet. Csoma folyamodik, hogy Calcuttába utazhassék, vagy hogy még három évre Tibetbe visszatérhessen, félbeszakadt tanulmányai bevégzése végett.

»Elvesztegettem drága időmet és a pénzt.«
Csoma.

Csomának megérkeztét Sabathuban Kennedy százados az Asiatic Society titkárának Dr. Wilsonnak, január 17-én a következő levélben adta tudtára:

»Elhalasztottam Önnek november 14-kéről kelt levelére a választ Csoma úr megérkeztéig. Van szerencsém most elküldeni e tisztelt úrnak levelét. Meg engedte tekintenem azon tömérdek (immense) halmazát a kéziratoknak és nyomtatott könyveknek, melyeket összegyüjtött, és úgy látszik, hogy ő tökéletes jártassággal bír a tibeti nyelvben és irodalomban.

Ohajtja, hogy tudtára adjam Önnek azt, hogy örömére fog szolgálni, ha Önnel bármi tárgy felett levelezésbe léphet. Pénzre sürgetős szüksége nincsen, mivel van még kezében százötven rupiára menő maradék azon ötszáz rupiányi összegből, mit a kormány utalványozott számára, több mint két évvel ezelőtt. Ő visszautasít minden előzékenységet, mit én fölötte szerencsésnek (most happy) fognám magamat érezni, ha bármi tekintetben tanusíthatnék irányában; de ő egészen visszavonulva él.

Azon kilencz tibeti szó közül, a melyek Seramporében nyomattak, s melyeket tudomása végett Ön hozzá küldött, Csoma azt mondja, hogy *öt* szó hibás volt.

Befogom őt mutatni Stirling úrnak, ha a Főkormányzó ide érkezik.

Egyébiránt stb.«

Csomának fennérintett levele 1827-diki január 18-káról Kennedy századoshoz van intézve s így szól:

»Van szerencsém leismerni azon levél vételét, melyet Dr. Wil-

Digitized by Google

son az Asiatic Society titkára múlt évi november havában Önhöz írt. Nagyon le vagyok kötelezve Önnek irántam tanusított azon szívességéért, hogy ide érkezésem óta Ön mindig oly kegyes volt elfogadni leveleimet és jelentéseimet és azokat becses ajánlataival áttenni a főkormányzóhoz.

2. Miután Önhöz intézett előbbeni jelentéseimben ismertetém már a tibeti irodalom műveinek tartalmát s részletes jelentést tevék a kezeim közt levő iratokról: ugy szintén közöltem körvonalát a nyelvtan-, szótár- és egyéb munkáknak, melyeken dolgozom: nem fogom itt tehát ismételni azt, a mit a tibeti irodalomról már előadtam. Úgy hiszem elég lesz most, ha azt mondom, hogy:

3. Föltett szándékom végrehajtásában csalatkoztam azon Lámának tunyasága és mulasztása miatt, a kinek kedveért oda visszatértem. Műveimet, a mint azokat terveztem és megigérém, be nem fejezhettem. «Elvesztegettem drága időmet és a pénzt.» — Mind a mellett magammal hoztam sok tekintélyes, bár kisebb terjedelmű nyomtatott könyvet, melyek nyelvtant, chronologiát, csillagászatot és erkölcstant tartalmaznak.

Egy nyelvtanra elég anyag van már birtokomban; ismerem a nyelvnek grammatikai szerkezetét, s képesítve vagyok elkészíteni ezen elementáris munkát oly terjedelemben, a mint kívánni fogják. A szótár nagyon terjedelmes; eddig csak tibeti nyelven van meg, de a kézírás jó, fínom capitalis kis alakú betűkben. Nem volt még érkezésem arra, hogy minden szónak értelmét angolúl kitegyem. Legnagyobb részét a könyvnek lefordíthatom hiba nélkül, de sok szónak tökéletes megmagyarázása végett szükségem van még egy értelmes tibeti emberre. Birtokomban vannak szintén kivonatok chronologiai, földleirási és irodalomtörténeti munkákból, melyeket útmutatásom szerint a Láma elkészített.

4. Dr. Wilson levele és a «Quarterly» tartalmából ítélve, úgy tapasztalom, *hogy a tibeti nyelv és literatura felől Calcuttában mit sem tudnak*, s azt gyanítom, mintha nem is viseltetnének valami különös érdekkel iránta. Annyi bizonyos, hogy azok a tibeti könyvek, melyekről említés van téve előbbeni jelentésemben, évszámításunk hetedik századában szállíttattak Tibetbe, még pedig Nepal, Közép-India, Kasmir és más országokból. Anyagra és alakra tartalmuk többet tesz, mint bár mely más ázsiai irodalomé.

5. Én a kormányhoz ismét segélyért folyamodni nem fogok,

Digitized by Google

bár Dr. Wilson tanácsolja, hogy megtegyem. Már eddig is nehéz kötelezettség súlya alatt állok úgy a kormány mint némely magán egyének iránt. Soha sem volt szándokomban az, hogy én pénzt várjak bármi formában műveim szerkesztéséért. Én el fogom azokat készíteni legjobb tehetségem szerint és azután ohajtásom az lenne, hogy meggyőzzek bizonyos, arra képesített orientalista tudósokat közleményeim hitelessége és correctsége felől. Én kész leszek átadni Ön kormányának minden iratomat, a mi a tibeti irodalomra vonatkozik, azon segedelem visszapótlása fejében, a melyben ő Lordsága s más urak kegyéből részesültem. Az én becsületem sokkal drágább előttem, mint a hogy a példabeszéd tartja — «a meggazdagodás».

6. Elhatározám, hogy addig nem térek vissza Tibetbe, míg át nem nyujtottam a kormánynak a birtokomban lévő anyagot.

Alásan esedezem, legyen szives engemet ez éven át pártfogásába venni, s ha szükség lenne, jót állani a kormány előtt viseletemért. Igyekezni fogok méltó lenni Önnek pártfogására. Jövő október haváig visszavonulva óhajtok élni, akár itt Sabathuban, akár a környéken, a hol tudniillik Ön megengedi, hogy maradhassak.»

Egyébiránt stb.

Ezen levél eléggé rajzolja Csoma helyzetét; csalatkozott Láma tanítójában, más alkalmas egyént pedig nem tudott találni a pukdali zárda környékén, ki őt tanulmányaiban segítette volna; «időt és pénzt elvesztegetett» a mint panaszolja, de tett, a mit tehetett, s gyüjtött tibeti könyveket nagy mennyiségben, melyekkel tizennyolcz havi távollét után visszatért Sabathuba, még pedig 1827. év január elején. Őszinte jelentést tett a dolog mibenléte felől Kennedy századosnak s általa az Asiatic Society titkárának Dr. Wilsonnak. Legjobb és Indiában *első* barátja Moorcroft, már ekkor sírjában nyugodott; a körülmények tehát változván, Csoma úgy tapasztalá, hogy Calcuttában a tudósok mit sem tudnak a tibeti nyelv és literatura felől és azt gyanította, mintha «nem viseltetnének valami különös érdekkel iránta».

Ez nem volt bátorító helyzet a lelkes buvárra, s bár ő magát nem hibáztathatta, hogy kötelezettségének, óhajtása szerint, eleget tenni képes nem vala: mégis érezte, hogy igényt nem tarthat a kormánynak további istápolására; ennélfogva folyamodni nem is akart jövendőbeli segélyért, de igen is nagyon ohajtotta, hogy gyüjtemé-

Digitized by Google

nyeit és bevégzett nyelvtanát átadhassa a kormánynak «némi visszapótlás gyanánt azon kegyességekért, melyekben ő Lordsága és más angol magánosoktól részesült.»

A következő levelek a helyzetet még jobban fel fogják tüntetni s világot vetni a további eseményekre.

Kennedy századostól

Dr. Wilsonhoz, az Asiatic Society titkárához.

Kelt Sabathu, 1827 április 3-án.

Sir! Csoma aggódva néz Önnek felelete elé január 18-án kelt levelére, melyet Önhöz annak idejében elküldöttem.

Épen most mutattam be őt Amherst Lordnak.*) Ohajtása lenne itt maradni és elrendezni munkáit jövő októberig. Azt gyanítom, hogy pénzbeli forrásai nagyon kimerültek, s nem vagyok tisztában magammal, hogy mi módon kellene közeledni a kormányhoz további segélyezése végett. Talán egy levél az Asiatic Society részéről lenne a legczélszerűbb mód, egy nehány száz rupiának utalványozását kieszközölni számára, stb. Egyébiránt stb.

Körösi levele: Kennedy századoshoz.

Kelt Sabathu, 1827. május 5.

Sir! Dr. Gerard másolatát kérte leveleim- és jelentéseimnek,**) melyeket Önhöz intéztem, hogy azokat Mackenzie úrral, a kormány titkárával közölje. Én igen rossz irnok vagyok: jobban nem másolhatnám le azokat, mint a hogy vannak. Ha úgy tetszik, kérem, engedje meg, hogy azokat dr. Gerard megmutathassa.

2. Ezen úrnak hozzám intézett levele engem *nagy aggodalomba ejtett.*

Az ott említett tárgyakra vonatkozó válaszomban *nem ereszkedhettem a speculatiók tágas mezejére,* pedig, úgy látszik, ezt várták tőlem. Tanulmányaimnak czélja egy beható nyelvtan és szótár elkészitése, valamint a tibeti könyvek és tudományosság ismertetése. A szótárt és a literatura történetét benyújthatom, ha kívánni fogják,

*) Ez volt, úgy látszik, az egyedüli alkalom, melyben Csoma a főkormányzónál be volt mutatva Sabathuban, és a mire Hügel után báró Eötvös reflectálhatott. Lásd a második fejezetet.

**) Lásd a II. és III. közleményt.

Digitized by Google

bármikor s mellékletképen adok egy rövid földleírást és adatokkal ellátott historiáját Tibetországnak *) tibeti és angol nyelven. De mivel ekkorig még semmi sincs megállapítva a tibeti orthografia tekintetében, attól tartok, ha irományaimat Calcuttába küldeném, a nélkül, hogy magam is ott lennék, senki sem volna képes kellő hasznát venni azoknak és bizonyára sok hiba keletkeznék, melyeknek száma, a mint látom minden tibeti nyomtatványból, már is nagyon megszaporodott. De a szótár befejezése, minthogy czélt nem érhettem második utammal Ladakba, még nehány évi fáradozást fog kívánni.

3. Ha tehát kifogás nincs ez ellen, kérem Önt, kegyeskedjék számomra a kormány engedelmét kieszközleni, hogy jövő november havában Calcuttába utazhassam irományaim közlése végett; vagy ha a kormány tetszése oda hajolna, hogy calcuttai útamat még elodázzam, a mint Dr. Wilsonnak Önhöz intézett leveléből sejdítem, hogy azt úgy ohajtják: azon esetben esedezem *még három évi* engedelemért felső Busahirba való utazásra, a hol a nyelv tibeti; s azt is kérném, hogy meghagyassék a busahiri rajának, hogy engedje átolvasnom azon tibeti könyveket, melyek a kanumi zárdában vannak letéve s jelenleg Bali Ram birtokában léteznek. Ha a kormány jóváhagyja tibeti tanulmányaim folytatását és elfogadja majd fáradalmaim eredményét és gyümölcsét: esedezem Önhöz, hogy mindennapi szükségeim fedezésére némi istápolást kieszközölni méltóztassék.

4. Ha indítványaim egyike sem találkoznék a kormány jóváhagyásával, minthogy a bizonytalanság és a tétovázás kegyetlen és nyomasztó hatású egy érző szívre: kérem, legyen kegyes, a kormány rendeletét velem mielőbb közölni.»

Egyébiránt stb.

Ez az időpont volt kétségtelenül a legfájdalmasabb helyzet honfitársunk életében. Mélyen érezte, hogy az idő halad s ő tehetetlennek látta magát önerejéből munkájának folytatására; nem csoda tehát, ha levelének utolsó pontjában oly érzékenyen ád kifejezést bizonytalan helyzetének.

*) Lásd a XII. közleményt.

Digitized by Google

HATODIK SZAKASZ.

A kormány újabb intézkedése Csoma utolsó folyamodására. — Harmadik útja Tibetbe. — Dr. Gerard levele Csoma felől a kauumi zárdában.

«Örömmel halnék meg, látván, hogy szavamat beváltottam.»

Junius 14-én 1827-ben Stirling úr a kormány-titkár, Kennedy századoshoz a következő rendeletet intézte:

Sír! E hó 5-én kelt levelére vonatkozva parancsot vettem Önnel közölni, hogy a Főkormányzó Ő Excellenciája abbeli tetszését fejezte ki, hogy Körösi Csoma úrnak engedély adassék három évre felső Busahirba való utazásra a levelében kifejezett czélnak elérése végett és az ott említett feltételek alatt. Ő Lordsága ennek folytán felhatalmazza Önt, hogy a nevezett úrnak mindennapi szükségei fedezésére s netalán tibeti kéziratok beszerzése végett, *ötven rupiára* menő összeget havonkint kifizessen, mindaddig, a mig a fentérintett irodalmi czélok elérésében fáradozik.»

Egyébiránt stb.

Érdekkel bir a következő czikk is, mely a kormány-lapban — *Government Gazette* — 1827-ik évi szeptember 10-én megjelent s melyről már több alkalommal volt említés téve:

«Tibetország irodalma- és vallására, mondhatni a Bhote=Tibet országok mindnyájára való tekintettel, szerencsések vagyunk értesülni, hogy a kormánynak pártfogása lehetővé tette a magyar utazó Körösi Csoma úrnak felső Busahirba való utazását három évre, tibeti tanulmányainak folytatása végett; a mely idő alatt, kötelezte magát, hogy elkészíti egy kimerítő nyelvtanát és szótárát a tibeti nyelvnek, hozzácsatolván egy értesítést Tibetország históriája- és irodalmára nézve. E czélok elérése óhajtandó annál is inkább, mivel úgy értjük, hogy Csoma úr Klaprothnak és Remusatnak újabban közzétett műveit a tibeti nyelvre és literáturára vonatkozólag — *egészen (altogether) hibásaknak* tartja. Remusat ugyan beismeri kútforrásainak tökéletlen voltát, de Klaproth szokása szerint ex cathedra szól, s kimondhatatlan megvetéssel tekint a tibeti tanulmányoknak az angolok által eszközölhető kiaknázásának csak lehetőségére is».

Digitized by Google

Nem tudjuk a napot, a melyen utazónk Szabathút elhagyta harmadik útjában Tibet felé, mert ő, ha személyéről kellett beszélnie, fölötte fukar szavú volt s érdemeiről is nem ő — de mások szólottak. A kormánynak rendelete, hogy felső Busahirba utazhatik három évre, lelkének láthatárát ismét derültté tette s ő Simla, Kotgurh, a Sutlej folyam völgyén át, a mint a térkép mutatja, Kanumba ért. Itt kereste föl őt jóakaró lelkes barátja Dr. Gerard, kinek eleven leirása saját útjáról s Csomával történt találkozásairól, a legérdekesebb episodot képezi hazánkfia életében. Ezen levél eddig még közzétéve nem volt.

Jelentését Dr. Gerard a Delhiben székelő kormányi fő ügyvivő Mr. Fraserhez intézte.

E jelentésből vett kivonatok képezték eddig ismertetését azon bámulatos szorgalomnak és kitartásnak, mely Csománk jellemét az utókor dicsőítésére méltóvá tette, — eddig azonban ez a levél csak igen röviden volt ismertetve.

Csomára vonatkozó tartalma itt következik, *most* egész terjedelmében.

Dr. G. E. Gerard levele.

Mr. Fraser kormányi ügynökhöz Delhiben.

Kelt Sabathuban, 1829. január 21.

«Visszatérvén Kanawar*) tartományba tett közelebbi kirándulásomból, a hol Csoma úrral tanulmányai közepett találkoztam: úgy hiszem, nem fogom fárasztani Önt, ha jelentést teszek szükségei felől és arról, hogy minő haladást tett már irodalmi munkálataiban. Nem veszített ő el egyáltalában semmit is szokott lelkesültségéből azon elzárt világrészben, s minél mélyebbre hat a tudományosság aknáiba, melyek őt környezik, annál inkább ösztönözve érzi magát a további kutatásokra. De sajnálnom kell, hogy a körülmények oly kevés időt engedtek nekem arra, hogy eléggé felhasználjam tanulságos előadásait. Ez érdekes találkozáson kívül utazásom eredményes volt azon oknál fogva is, hogy nevezetes fölfedezésekre akadtam, melyek némi részben vigasztaló jutalmul szolgáltak egyrészt azon áldozatokért, melyeket a körülmények megkivántak, másrészt azon csalódásokért, melyeket tapasztalnom kellett főfeladatom meghiúsultában; pedig csak ezért

*) Kanawar, kunawar, kanaur, knór ugyanaz.

Digitized by Google

határoztam el magamat újabb meglátogatására azon tartománynak, melyen ezelőtt már annyiszor átutaztam.*)

Visszatértem Sabathuba, eléggé megjutalmazva azon jövő reményével, a mely egy jobb eredmény kilátásával kecsegtet: addig is, úgy hiszem, hogy Csoma felől való jelentésem kedves leend azok előtt, a kik már is érdeklődtek sorsa iránt és azon felül egyéb adatok is, melyeket kutatásai eredményeztek, vagy a melyek utazásom közben közvetlen megfigyelésem alá estek, eléggé hatályosak fognak lenni az érdeklődés fölébresztésére azon tér felé, melyen a kútforrások változatossága oly fontos és sikert igérő következményeket képes eredményezni.

Ha azon, bámulatot gerjesztő bérczes vidék physikai alakzata- és jellemének megismerésére a helyszinén talált állat- és növényélet példányaiból, melyeket magammal hoztam, következtetést vonhatni: úgy nem fogok zúgolódni, hogy eredmény nélkül lennének fáradalmaim, melyeket végre is, talán csak egy kétes hasznú czél elérése végett vállaltam magamra! Támadt azonban egy újabb óhajtás bennem, hogy ugyanazt az utat még egyszer megkisértsem, minthogy a chinai hatóságok avval kecsegtettek, hogy megengedik a jövő nyáron, hogy Mansurovar tavát meglátogathassam; de ezt megtenni csak úgy kisértem meg, ha több kilátásom lészen, hogy fáradozásaim eredményei, ha nem is közvetlenül a közjóra, de legalább az általános érdekeltség fölkeltésére vezetnek.

Csomának s társa a tudós Lámának jelenléte Kunawarban terjedelmes láthatárt nyitott fel előttem, melyet máskép megközelíteni minden fáradalmak daczára sem lehetett reményem. Oly férfiúnak példája és befolyása, mint a Lámáé, a kit annyira tisztelnek azon világrészben tudománya és bölcsesége miatt, hathatósan előmozdította hasznosságom czélját, különösen a himlőoltás behozatalában.

Minthogy maga a Láma ajánlkozott magát a műtétnek alávetni, lehetne-e a körülmények között ennél valami kedvezőbb? s ha a chinaiak csakugyan felszólítanak, hogy birodalmuk határain belül működhessem, Csomának irodalmi működései is terje-

*) Dr. Gerard azon humanisikus czélból utazott Kanawar tartományba hogy a himlőoltást meghonosítván, ez által elejét vegye némileg az ott gyakran uralkodó járványnak.

Digitized by Google

delmesb pártolásban fognának részesülni a felebaráti szeretetten alapult jóindulatnál fogva.

Ez utamban egy egész érdekes gyűjteményre tettem szert az ichthyolite és ammonite kövületekből, melyek azért becsesek, mivel oly nagy magasságban találtattak és mivel azokat magam szemeivel láttam a hely szinén.

Az alsóbb magaslatokon semmi különös leletre nem akadtam, kivéve hogy a kolera előfordult Chepólban, Jovbal kerületben 8000 lábnyi magasságon, azon theoristák ellenére, a kik e járványt sokkal alsóbb színvonalakra óhajtanák korlátozni; találtam szinte egy Pinus deodórát 29½ lábnyira terjedő kerülettel, s mondhatni, a természetnek egyik csudája ez, mely csak az ottani hegyekben fordul elő.

Én soha sem láttam oly rendkívüli látványt, mint ezen óriási fának dereka, mely kétszáz lábnyi magasságra nyúlt az egek felé. A barométer volt az egyedüli eszköz, melylyel a színvonalat meghatározhattam. Kunawar éjszaki határán 20,000 lábnyi magasságig hatoltam a nélkül, hogy hóra akadtam volna. Onnan szemléltem, ha nem is magát a chinai birodalmat, de igen is határait. Tájképe ez a magasztos, kietlen pusztaságnak, melyet leírni hatalmamban nincsen, — erre szavam teljesen hiányzik. A környék mindenütt bérczes, rideg és hó nélküli: a körülálló csúcsok mindegyike magasabb volt azon pontnál, a hol én állottam. A hévmérő öt fokot mutatott a fagypont alatt, mind a mellett a nap sugarainak perzselő hatását kelle tapasztalnom.

És most azon magyar tudós felé fordulok, a ki a legérdekesb tárgyak egyike, melyekkel ez utazásomban találkoztam, és a kinek ügyei érdekében vagyok bátor ily hosszú levelet küldeni.

Kanum faluban találtam őt kicsi, de érdekes viskójában, környezve könyveitől s a legjobb egészségben. Nem felejtette el Sabathuban tapasztalt fogadtatását és buzgólkodott tanusítani háladatosságból eredő érzelmeit. Több mint egy év mult el, a mióta találkoztunk. Örömtől és megelégedéstől áthatottan mutatta fáradalmainak gyümölcseit. Rendkívüli kitartása eredményt aratott és ha egész lelkülete nem lenne áthatva tanulmányaitól, komoly akadályokra találna munkásságának közepette az éghajlatban és idegenszerű helyzetében, tekintetbe vévén azt, hogy a csikorgó hideg itt négy hónapig tart.

Digitized by Google

A tél itt mindig kegyetlen.

Az utolsó télen át, iróasztalánál ülve, s tetőtől talpig gyapju ruhába burkoltan reggeltől estig dolgozott minden melegítő tűz nélkül, nem engedve magának legkisebb időt sem a szórakozásra.

Egyszerű tápláléka az itteni szokás szerint készített *zsíros thea* volt; — de a kanumi hideg évszak zordonsága eltörpül, ha összehasonlítjuk azt a zangskari zárdában uralkodott telek fokával, a hol Csoma egy egész évet töltött; s ott ő a Lámával és egy szolgával kilencz négyszög lábnyi szobában 3—4 hónapon át el volt szigetelve. Szobácskájából nem mert egyikük sem kimozdulni, a környék hóval volt fedve és a hévmérő rendszerint a 10—16 fokon állott zero alatt (centigrád). Ott ült ő ködmönébe öltözve, kezeit ölébe téve; *és ily állapotban olvasott reggeltől estig, melegítő tűz és alkonyat után világító mécses nélkül; a föld szolgált nyoszolyául s az egyszerű csupasz falak voltak egyedüli oltalma az égalj zordonsága ellen.* A hideg oly szigorú, hogy nehéz feladat volt a kezeket a gyapjús takaró alól kiszabadítani a könyv leveleinek átlapozása végett. Némi fogalmat szerezhetni a Zangskarban uralkodó klimáról, ha tekintetbe veszszük azt a tényt, hogy ott a nyári solstitiumnak napján havazott, és a következő szept. 10-től, a midőn az aratás még be sem volt végezve, a mezőség már is a téli takaróval volt befedve. Ilyen a borzadalmas arczulatja azon vidéknek örökké tartó telével.

Fölemlítek itt egy körülményt Csoma szorgalmának bizonyságául. Ő ilyen helyzetben, mely más embert bizonyára kétségbe ejtett volna, 40,000 tibeti szót összegyűjtött és elrendezett. Már is majdnem befejezte a szótárt és a műszó-gyűjteményben jelentékeny haladást tett. Mindkettő, a mennyire én itéletet mondhatok felőle, bizonyságot tesz rendkívüli szorgalmáról és tibeti kutatásairól. Lelkesülten mondá el előttem, hogy már is elég ismeretet szerzett a tibeti nyelvben, hogy czélját elérhesse, még azon esetre is, ha Lámájának oktatásától meg lenne fosztva, betegség vagy egyéb oknál fogva. A Láma kötelezte ugyan magát arra, hogy még két évig vele marad s tekintetbe vévén azt, hogy ő mély tanultsággal bir s ismeri a finom társalgási és az udvarnál divatozó nyelveket s tudja a történelmet is: segédforrásai még soká gazdag kincs gyanánt fognak szolgálni Csomának. Személyében ritkaság gyanánt egyesülvék a tudományosság, a szemérem és zsiros szokások

Digitized by Google

s ezen tulajdonaiban Csoma nyomon követi tudós társát, mi azonban nem látszik valami különösnek azon országban. A Láma nagy tanultsággal biró férfiú s ezen előnye szerény önbizalom leple alatt van eltakarva. Társalgási modora a legszelidebb és visszavonuló, arczkifejezése csak ritkán engedi magát megháborítani mosoly által. Tudományossága azonban nem tette őt sem bigottá, sem elbizakodóvá; de különös ellentétben van az mégis külsejével, mely alázatos, méltóságteljes és *zsíros*. Csoma maga úgy néz ki, mint egyike az őskori bölcseknek; magatartása a legegyszerűbb, környezetében nem érdekli semmi sem; egyedül irodalmi feladatának él, ide értve a szomszéd országok vallási rendszereit.

Munkáit élénk megelégedéssel mutogatta, már is 44 kötetet olvasott át egy tibeti munkából *) s kiapadhatatlan érdeket talál e könyvek tartalmában. Úgy látszik nagy örömére szolgál neki azon kilátás, hogy sikerülend felnyitnia a világ előtt a tudományos kincseknek ama roppant aknáit, és én bátorkodom állítani azt, hogy ő elég bizalmat érez képességében, hogy világosságot vessen azon tárgyakra, melyek naponta szemébe ötlenek. De, csupán emlékezetem alapján, nem merek oly álláspontot elfoglalni, mintha kimerítő jelentést akarnék tenni Csoma ismereteiről, melyeket már magáévá tett, s előszámláljam azon fölfedezéseket, melyeket eddig napfényre hozott, minthogy ő rendkívül féltékeny, hogy mind az, a mi reá vonatkozik, vagy a mi felőle állíttatik, kifogás nélküli legyen minden tekintetben. Függetlenségének magasztos érzelmeit oly magas fokig viszi, a mi szokásos talán saját hazájában, de magatartását e részben én legalább hibának bátorkodom bélyegezni oly egyénben, a ki olyan helyzetben találja magát, mint Csoma; kifejezéseiben s társalgása közben gyakran levert; elárulja ezt azon aggodalmában, hogy *elhagyatva* és *mellőzve* képzeli magát. Nem képes helyes fogalmat alkotni magának arról, hogy művei minő fogadtatásban fognak részesülni a kormánytól s attól tart, hogy a biztosított eredmény nem fog oly elismerésre találni, mint a minőt fáradalmai megérdemelnek. Mind a mellett búskomor emphazissal kijelentette előttem, hogy ha *tibeti nyelvtanát és szótárát s egyéb irodalmi gyűjteményeit, melyeket Tibetben összeszedett, átadta a kormánynak: a világ legboldogabb emberének fogja*

*) Lásd a XIX. közleményt.

Digitized by Google

magát tartani s örömmel halna meg akkor, látván, hogy szavát beváltotta. Lelkesedéssel telve hozott elő egy nyomtatott könyvet a költészetről, melyben Mahabharatának egy része fordításban foglaltatik. Az «*Oriental Quarterly*» egyik számában azt állítja, hogy ezen hőskölteménynek legnagyobb része az eredeti sanskritban elveszett; ha ez úgy van, akkor Csomának fölfedezése a tibeti irodalom mezején arra következtet, hogy talán még az egész Mahabharata föllelhető a tibeti zárdákban, a hol az irodalmi termékek menedéket találtak az őskori időkben, mielőtt a közművelődés Indiákon hanyatlani kezdett volna.

Ha jól emlékszem Robertsonnak Indiáról szóló kis zsebkönyvében Csoma egy sanskrit költemény kivonatát mutatta nekem, a másik kezében tartván a tibeti fordítást.*)

A bölcsészeti rendszerek, melyek ez óriási kötetekben foglaltatnak, Csoma szerint nagyon számosak s ő azt hiszi, hogy Európa tudósait bámulatra fogják ragadni. Némelyek ezek között magasztosak a felfogásban. Részemről, természetesen, az orvosi könyvek tartalmát voltam kíváncsi megismerni; ezekből öt kötet létezik s 400 betegségnek jellemzését foglalja magában.**)

Tartalmuk bőven értekezik a physiologiáról s valóban nehéz megmondani, hogy mi mindent nem tartalmaznak. A kormányhoz benyújtott rövid emlékiratában ezen öt kötetről említés van téve, de Dr. Wilsonnak ez emlékiratra vonatkozó megjegyzéseiben *nincs* említés felőle, a miért Csoma csalódva érezte magát s ebből azt a váratlan következtetést vonta, hogy állításaiban talán kétségeskedtek; de azzal vigasztalja magát, hogy számos új adatokat fog napvilágra hozni, melyek még ennél is váratlanabbak. A Láma értesítette, hogy a Teshi lhunpói zárdában az emberi test anatómiája fametszetekben van ábrázolva különféle állásban. Azt is megjegyezte, hogy a kőnyomdászat sok idő óta divatozott azon városban, úgy mint Lassában, a hol a tudományosság ősidőktől fogva virágzott.

Csomának munkássága széles tért foglal el, a melylyel szemben azon országra vonatkozó nyelvtana és szógyűjteménye csak is mint *első postulatum* tekintendő; ugyanis azon szópéldányok-

*) Ezen állításra nézve némi helyreigazítást találunk, a «*Tibetan Grammar*» 168. lapján. D. T.

**) Lásd a XVI. közleményt.

Digitized by Google

nak, melyekre némely könyvekben reá bukkant és a szavaknak, a melyeket dr. Wilson vele közlött, egyike sincs helyesen leírva. Azon művek tartalma, melyeken Csoma jelenleg dolgozik, csak is mintegy nyitánya leend nagyobb terjedelmű műveknek, melyek, úgy hiszem, érdeklődést fognak kelteni a föltett czél elérésében.

De Csoma vagyontalan s segédforrásai korlátoltak és távolról sem elégségesek megvalósítására annak, a mit lelkének láthatára magába foglalna.

A Láma huszonöt rupia díjt kap havonkint, szolgája négyet, lakbére egy rupiát emészt föl, s az iróeszközökre megkivántató költség födözése után, alig marad nekie húsz rupiányi összeg mindennapi szükségeire, melyek azon távoli és elzárt világrészben nagyon drágák, és gyakran Sabatúból kell azokat hozatnia, mely állomás tőle 200 mérföldnyi távolságra esik.

Életmódja a legegyszerűbb, szegénysége kényszerítené őt erre, ha különben hajlama más út felé irányulna.

Egészsége azonban a legjobb állapotban van, talán épen ezen oknál fogva. A környék gazdag szőlő-, baraczk- és más gyümölcsnemekben; de ő azt mondotta nekem, hogy ez évben mindezt megtagadta magától, azon észszerű meggyőződésből, hogy ez élelmi szerek boldogságát előmozdítani úgy sem képesek, és hátha még ártalmára lehetnének?

Fő és majdnem egyedüli tápszere a *thea* tatár módra készítve, mely leveshez hasonlít; a vaj és a só, mit hozzá használnak, egészen elveszi a thea zamatját. Zsíros és tápláló eledel ez, s mivel könnyen elkészíthető, nagyon czélszerű azon világrészben.

Csomának kunyhója Kanum falujának legvégső magasságán fekszik 9500 lábnyira a tenger színe fölött.

Körülötte állanak a szerzetesek regényes lakjai, a kiknek vallási szertartásai, ájtatos éneklése rendkívüli hasonlatosságot tanusítanak a római egyház szokásaihoz. Alább áll a zárda, melyben «az Encyclopædia»*) őriztetik, de ez az épület sokkal hasznosabb czélra is szolgál; ugyanis, midőn mult novemberben visszatértem Kanumba, telve találtam azt szőlővel és körülbelül harmincz leölt juh volt ott sorra aggatva; de Csomának szegénysége nem engedi meg, hogy csak egy szeletet is ízleljen belőle. Az ég-

*) A Kah-gyur és a Stan-gyur. D. T.

Digitized by Google

hajlat itt nyáron meleg ugyan, de a levegő igen száraz s ezen körülménynek tulajdonítandó inkább, mint a hévmérő alacsony fokának, hogy a hús hónapokon át meg nem romlik.

Több női zárda is találtatik e faluban, de a szabályok ott nem igen szigorúak, s Csoma bizonyos gúnynyal jegyzé meg, hogy több apácza anyává lett, mert valóban itt szoktak keresni menedéket a leányok, ha férjhez nem mehetnek, vagy más módon nem képesek sorsukon segíteni; választásuk tehát észszerű, ha ez által egy nyomasztóbb sorstól megszabadulhatnak. Ebben van igen is eszélyesség, de aligha vallásos érdem!

Csoma előszámlálta azon javításokat, melyeket lakháza körül eszközölt; — különösen megmutatta a kandallót, mely tizenkét rupiájába került. Tekintettel ezen körülményre, nem lehetett hogy mély rokonszenvet ne érezzek, mikor láttam, mily nagy becsccsel bir ily *csekély összeg* ezen férfiú előtt, a kinek egész világi boldogsága abban áll, hogy megélhessen, de csak azért, hogy magát az emberiségnek szentelje, és pedig minden más jutalom nélkül, mint a mit az igazságos méltánylat és becsületes hírnév helyez jövője elé: a míg én, naponta és alkalmasint esztelenül sokkal nagyobb összegeket költök, mint a melyek több mint elégségesek lettek volna arra, hogy kényelmet és jövőjére nézve biztonságot nyújtsanak ezen nemes léleknek: mélyen éreztem lelkemben, hogy mily csekélység az, a mire neki szüksége van, én pedig oly kevés becset helyeztem arra, a mi neki testi és szellemi táplálékot biztosítana! Két parasztos ülőpad és még ennél is durvább készítményű két székből áll kis szobájának összes bútorzata; de a helyecske mégis háziasan néz ki, s a Kahgyur és Stangyur tibeti gyűjtemények kötetei s egyéb kéziratok és irományok csinosan vannak körülötte felhalmozva. Ha Csoma nagyobb pénzbeli kútforrásokkal rendelkeznék, meghivást küldene más tudományos férfiakhoz Teshi-lhunpo- és Lassába s segítségükkel betanulná a mongol nyelvet, a melyet ő a chinai irodalom kulcsának tekint; sok értékes munka foglaltatik azon őskori városok könyvtáraiban, melyek alkalmasint soha sem fognak tudományunk szerzeményeivé válhatni: ha csak oly lángszellemnek munkássága által nem, mint a Csomáé. *Epedésteli czélja s szünni nem tudó ohajtása Mongoliába hatolni, hogy megismerkedjék az ottani népnek érdekes őskori hazájával.* A nyelvek betanulása neki fáradságába

Digitized by Google

nem kerül, minthogy gyökeresen érti a classikai irodalmat és tudja többé-kevésbé valamennyi élőnyelvnek alkotását: de könyvekre van szüksége, hogy fölfrissítse azt, a mit régen tanult. A mongol népek irodalmával, historiájával és szokásaival megismerkedvén, új fölfedezések reménye hatná át egész valóját s ha befejezte jelen tanulmányait, működését azon magasabb czélok felé fogja irányozni.

Igaz, hogy Britannia birodalmához tartozó országban lakik Csoma, a hol a lakosság szelíd jellemű, még is sok boszantó megszorításokkal kell küzdenie.

A zárdához tartozó Lámák bigottsága mély tudatlanságuk kifolyása. Ők ugyanis sem vallásukat sem a gyönyörűen nyomtatott irodalmi műveket nem ismerik s ez sok háborúság okozója. A wuzérek nemzete Busahir határszélein lakozik, vallásuk hindu ugyan, mind a mellett a budhista szent épületek gondozása reájuk van bízva. Ezek az emberek igen türelmetlenek, ámbár ilyetén viseletükre alapos okuk nem igen lehet, tekintetbe vévén azt, hogy igen kevés érdekkel viseltethetnek oly intézetnek sorsa iránt, melynek eredete összeköttetésben áll Tibettel, a hol a tehenet leölik és húsát megeszik, a mi a hindu előtt szentségtörés. Mind a mellett ők bizonyos babonás tiszteletet és szertartásokat végeznek, s így mintegy pártfogolják s becsülésben részeltetik a tudományosság ezen lakhelyét.

Azt ugyan megengedik Csomának, hogy a könyveket a zárdában használhassa, de össze van kötve ezen engedelemmel bizonyos gyanakvó szemmel tartás úgy a Lámák, mint a hinduk részéről.

Meg nem engedik, hogy egyszerre két vagy három kötetnél többet kivihessen a zárdából, pedig Csoma munkálatai egybevágó s terjedelmes összeállítást kivánnak. A felügyelők ilyetén eljárása mélyen sebzi azon rátartó s független érzelmeket Csomában, melyeket annyira kirívóknak tapasztaltunk már Sabathuban létekor. Az kétséget nem szenved, hogy Csoma viseletének indító okai a legjobbak, de tekintve az általános társadalmi viszonyokat, elvei túlságosan érzékenyek és az igazat megvallva, türelemre kivált idegeneknél nem számíthatnak. Ő még mindig visszautasít minden ajánlatot fölsegélyezésére, s el nem fogad legcsekélyebb tárgyat sem; bár oly helyzetben, mint az övé, ki kellene az embernek

Digitized by Google

zárni minden negédes rátartást. Azt képzeltem, hogy az angol lapok utolsó számai kellemes szórakozást fognának neki szerezni, de néhány nap lefolyta után arra kért, hogy ne küldeném neki azokat, nehogy ez alkalmat adjon valakinek arra, hogy neki majd szemrehányást tegyenek, hogy ő egyébbel is foglalkozott, mint csupán azon tárgyakkal, *melyeknek elkészítésére szavát adta.*

Ilyenkor lelkének egész hevével visszatért azon régi és különös eszméire, hogy egykoron őt kémnek tartották s úgy bántak vele Sabatuban, mint egy bolonddal: egyrészről kedvében jártak, másrészről ugyanakkor nevetség tárgyává tették; de nagy megelégedéssel jegyezte meg, hogy a világ nem sokára látni fogja, hogy ki ő? Ugyanezen rendkívüli érzelem szabályozza viseletét minden alkalommal. Nagyon féltékeny a legcsekélyebb gyanura, a mi életmódját illeti.

Azon kérdést intéztem ugyanis hozzája, vajjon ízlelte-e valaha a szőlőből készített szeszt, a mely majdnem oly jó, mint a «Scotch Whisky»; azt felelte, hogy egyetlen egy alkalommal, betegség esetében vett magának egy csekély mennyiséget: de később arra a gondolatra jött, hogy a környék lakosai azon véleményre jöhetnének, hogy inkább iszik, mint tanul: elhatározta tehát, hogy soha többé nem nyúl a szeszhez.

Kanumból való elutazásom alkalmával azt hittem, hogy bátorságot vehetek Csomát arra kérni, hogy fogadjon el egy felső kabátot, mely nagyon hasznos lett volna oly hideg klimában; küldöttem neki egyszersmind egy kis mennyiségű rizst és czukrot, de ő mindent visszautasított s csekély pénzkészletéből küldött hozzám tizenhat rupiát, hogy avval bizonyos tárgyakat vásároljak számára Sabathuban. Azokat én el is indítottam hozzája idejövetelem után. Ilyen magaviselet kétségkívül dicséretes, de én nem nevezhetem *bölcs eljárásnak.* Ámbár Csoma ily rendkívüli módon büszke saját függetlenségére, mégis kész elfogadni fölsegélést *nyilvános közegek útján*, mivel meg van győződve, hogy elég képességgel bir arra, hogy azt gyümölcsözve fogja visszatéríteni a nagy közönségnek; de magánosoknak, ő úgy tartja, hogy semmit vissza nem fizethet. Mind az, a mit Sabathuban való első megérkeztekor tőlem elfogadott, néhány könyvből állott olvasás végett, s az első könyv, a mit kért, volt a *Biblia*, mint a legjobb, a melyből az angol nyelvet megismerheti. Ő az angol nyelvet

Digitized by Google

Sabathuba érkeztekor nyelvtanilag tanulmányozta. A bibliát átolvasta nyolcz nap alatt. Zangskarból való útjában egy latin szótárt fogadott el, s a minap egy görög lexicont hagytam nála. Ezen könyvek hasznára vannak jelen tanulmányaiban. Nagy szüksége lenne azonban encyclopædiákra s különösen látni óhajtaná az «*Oriental Quarterly Magazine*» folyóiratnak néhány számát,*) melyekben említés van téve foglalkozásairól; ebből két számot dr. Wilson már elküldött neki. Az azokban előforduló helytelenségek s a folyóirat más számaira történt hivatkozások kíváncsiságát fölébresztették, hogy azokat is átolvashassa. Nagyon szeretne beletekinteni az őskori geographok munkáiba, ilyenek Quintus Curtius, Ptolemæus, Diodorus Siculus és Plinius.

Csomának kutatásai nem szorítkoznak egyedül a tibeti nyelvtan és szótár szerkesztésére; magokban foglalják azok az őskor egyéb számos tárgyait, melyek világot vetnek a régi földtanra és históriára és talán az ugyanazonosság kérdését is megállapíthatnák és földeríthetnék a régi írók. A láma birtokában lévő könyvekből és kéziratokból Csoma sok érdekes jegyzést szedett össze Tibetnek geographiai és physikai tüneményeire nézve. Ezen művek behatóan és véleményem szerint értelmesen értekeznek a folyók forrásáról és folyásáról; úgyszinte nevezetes hegyek, aknák, statisztikai adatok, vallások, hitágazatok, intézetek, időszámítás és történeti adatokról. Például, Mansarowar tava a keleti geographusok által mindig úgy tekintetett, mint közös forrása India nagy folyamainak t. i. a Brahmaputra-, Gogra-, Sutlej- és Indusnak és mint a legmagasabb plateau, mivel azon ponttól indul meg a vizesés minden irányban. De a szigorú szabatosság utáni túlzott vágyódásunk, a midőn betűszerinti értelemben veszszük az állítást, hogy t. i. azon folyamok ugyanazon egy tóból származnak, mivel a hinduk egy közös forrást tulajdonítanak nekik: arra indított bennünket, hogy a hinduk őskori traditióit helytelenséggel és hazugsággal bélyegezzük meg. Hogy pedig Mansarowar tava képzelt vagy igazi eredete-e a nevezett folyamoknak, ez egyedül képies állítás, a mi abból is kitetszik, hogy a «Kailas csúcs Mahadeo Istennek trónját képezi», mely terjedelmes alapján feltornyosodik örök hóval takart conus alak-

*) Ezekben, mint már említettük, Kennedy századoshoz szóló második levele volt ismertetve.

Digitized by Google

jában s kétségen kívül földünknek ez a legmagasabb pontja. A régi hindúk csak oly jól tudták, mint mi, hogy ily szakadozott vidék ugyanazon pontjáról két folyam ellenkező irányban nem veheti eredetét, de az nem lehet kérdés, hogy a nevezett folyamok eredete egymás közelében ne volna. A tibeti írók leirásait még nem ismerjük, de minthogy föltehetjük, hogy mentek lesznek a hindúk theologiai színezetétől, előttünk áll egy még be nem járt területnek érdekes kilátása.

Csoma nagyon óhajtja, hogy egy angol tiszt, a ki a sanskrit nyelvet ismeri, betanulná a tibetit is, mivel ily módon kölcsönös világot vetne a két nyelv egymásra s kellő világításba tenné az utóbbi nyelv fontosságát. Ő maga bár buzog kutatásaiban, mind a mellett igen gondos és vigyázó a következtetések levonásában. Mivel ezek túlzottaknak tetszenének olyanok előtt, kik előtt Csoma tudományának kútforrásai zárva vannak, épen ezen oknál fogva tartózkodó s némileg bizalmatlan a már eddig is tanusított eredményeknek közlésében. Itt csupán biztatásra van szükség, hogy teljesen kimerítse sok oldalú és öszpontosított kincshalmazát. Csoma mély hálát érez a kormánynak iránta tanusított nagylelküségeért: mindazonáltal képességet érez magában, hogy méltó kárpótlást fog adhatni érette. Magam részéről én azt mondhatnám, hogy azok a művek, melyeken ő most dolgozik, ha kellő méltánylásban részesülnek, többszörözve visszafogják téríteni a rájok tett költséget, és a netán jövendőbeli segélyezésnek összegét is, a mit a kormánytól kapna, hogy munkáit befejezhesse. Más részről azonban az is igaz, hogy ily pártfogás nélkül Csoma alkalmasint maiglan obscuritásban maradt volna, de már most, oly férfiak hozzájárulásával, mint Dr. Wilson, Mr. Makenzie és Mr. Sterling, a kik mindnyájan jól ismerik helyzetét és feladatát, én nem képzelhetek más eredményt, mint egy hozzája méltó jutalmat. Csoma maga nem csekély aggodalmak között néz a jövő elé. Neki többre szüksége nincs, mint épen annyira, hogy megélhessen. Különben csak föl kellene szólalnia, hogy azonnal rokonszenvet és tiszteletet biztosítson. De Csoma vagyontalan, ruházatja szegényes, kedélye szótalan, ha csak lelkesedésre nem hevül valami esetleg fölmerült tárgyon: s ha látjuk őt, úgy mint én láttam, bundájába takarva, minden szükségeit csekély segedelem forrásaihoz szabva: alig képzelhetnők, hogy ő azon férfi, a ki a jó szerencse kedvezése mellett hivatva legyen bevégezni azon fontos munkákat, melyeken

Digitized by Google

most fáradozik. Semmi sem tetszik neki annyira, mintha valaki érdeklődni látszik tárgyai iránt. Kitetszik azonban, hogy ő nem volt hozzá szokva a világ modorához és mivel tökéletesen nem bírja az angol nyelv sajátságait, gyakran ferde magyarázatot ád a szavaknak s nem-tetszése ilyenkor különös és méltóságteljes izgatottságban tör ki. Jelleme élénkséggel telt, de vidorságát gyakran félbeszakítják aggodalmai, s ez természetének jellemvonása. Látható ok nélkül esik sokszor komorságba. Midőn könyvszükségéről beszélt, azt jegyezte meg, hogy az csekély s könnyen kielégíthető, még sem vette senki tekintetbe. Különös nyomatékot helyezett azon körülményre, hogy az «Asiatic Society» segédforrásokkal rendelkezik, de azt elfelejté, hogy ő azokért soha nem folyamodott. Ő sokkal bizalmatlanabb, mintsem hogy saját érdekében folyamodjék és nagyon független jellemű, sem hogy segítséget kéressen mások közbenjárásával.

Midőn én ajánlkoztam, hogy tudomására juttatom helyzetét és az előhaladást, melyet irodalmi műveiben már eddig tett, kifejezte háláját, s tán többet érzett, mint a mennyit előszóval kimondani kívánt. S midőn ezt ezennel megteszem, egyedűl igazságot szolgáltatok az érdemnek egy oly helyzetű egyén irányában, mint Csoma, s minthogy én vagyok talán egyedül az, a ki őt elszigetelt visszavonultságában meglátogatta, tudván, hogy mit várnak tőle, megjegyzéseim kielégítők lesznek talán s én csak azt adom hozzá, hogy ha módot lehetne találni, hogy Csomának eddig csekély havi illetményét netalán száz rupiára emeljék, ily eljárás jól elhelyezett nagylelkűség fogna lenni, mely annak idejében bő jutalmat hozna. Csomának nincsenek önző czéljai, egyedüli ambitiója az, a mit becsületes hírnév elégíthet ki. Bizonyára sokan vannak Indiában, a kik kézséggel nyújtanának neki segedelmet szükségei födözésére, de ő azonnal visszautasít mindent, a mi elismert közkútforrásból nem jön.

Én magam sem merek folyamodni segélyért az Asiatic Societyhez oly egyén érdekében, a ki érdeklődésének már is oly tündöklő (bright) tárgya: remélem azonban, hogy ezen ritka szellemi tehetségekkel megáldott, de szerény egyéniségnek érdemei sokáig nem maradnak figyelem nélkül. Csoma kész legkielégítőbb felvilágosítást adni nézetei felől, de ohajtaná, hogy erre őt valaki felszólítsa az Asiatic Society vagy a kormány részéről. Ily elismerés hizelegne neki és serkentené. A Society egy ily egyén kellő ellátása által a legteljesebb jutalmat nyerné kiváló becsű szaktudományos

Digitized by Google

művek közlése által oly világrészekből, melyeket eddig csak mint óriási «terra incognitát» ismerünk, physikai alakja, lakosai és tudományossága tekintetében, és Csoma, a maga részéről, legkedvesebb megelégedést találna abban, hogy összeköttetésben áll azon intézettel, melynek tekintélye oly szilárd alapokon nyugszik.

Midőn a kanumi zárdában laktam, alkalmat találtam a tibeti encyclopœdia közelébe jutni, még pedig úgy, hogy az isteni tiszteletet végzendő láma mögé léptem, mikor imára megjelent. A mint megpillantott, eljárásom iránt visszatetszését udvariasan tudtomra adta, de aztán megengedte, hogy az ajtó mögött állhassak, hogy lássam, a mint rendre feltárta az egymásra fektetett lapokat.

Majd egy magasabb emelvényre léptem, s vállán néztem keresztül. A művek önállóak lévén, szépen elvoltak rendezve és külön helyen elrakva. A szekrények oldalvást felállított nagy ládákhoz hasonlítanak, cellákra beosztva, minden ily osztály egy kötetet tartalmaz, gondosan vászonba göngyölgetve, s zsinórral bekötözve cziprus vagy deodara fadarabok közé. A Kahgyúr erkölcstani mű, mondhatni a biblia, s 104 folio kötetből áll, mindegyike 5—700 lapra terjed, gyönyörűen nyomva fabetűkről. A Stangyúr sokkal terjedelmesebb, s 240 kötetből áll, s a művészetről és tudományokról értekezik. Öt kötet van szentelve az orvostannak, a többi csillagászatot, csillagjóslást, szónoklattant, költészetet, bölcsészettant, történészetet és más nagy számú tárgyakat foglal magában. A kötetek egy nehányát felnyitották előttem; én imádással határos érzettel szemléltem ezen a világ előtt még fel nem tárúlt óriási műveket, s azon szerény férfiura gondoltam egyszerű gunyhójában, a ki azon fáradozik, hogy felderítse az eddig még parlagon heverő tartalmukat. Különös körülmény az, hogy ezen irodalmi műveket egy hindu faluba plántálták át, vagy legalább oly nép között helyezték el, a mely nem idegenkedik a hindu valiástól, és csak némi részben áll a buddhismus elveinek befolyása alatt. Igaz, szegény Moorcroft említi Mansarowár tava felé való útjából, hogy egy tatár faluban, melynek neve Dala, sokkal több hindu képre akadt, mint a mennyit Indiában valaha egy helyen látott.

Pedig a különbség a két vallás között igen nagy; tudjuk, hogy az Istenség eszméje és a sarkalatos emberi kötelességeknek fel-

Digitized by Google

fogásában ugyanazonosság és egység létezik: de Csoma állítása szerint a tibeti hit, szabályaiban úgy mint gyakorlatában, sokkal közelebb áll a keresztény valláshoz, mint bár mely más népéhez Ázsiában. A tibeti művek úgy látszik nagyon el vannak terjedve, s ezen körülmény bizonyára a nyomtatás mestersége czélszerűségének tulajdonítható. Találunk őskori irodalmi töredékre és kéziratokra elszórva szerteszét, s letéve oly helyiségekben, melyek ma már majdnem teljesen el vannak hagyatva. Például Skuna nevű helységben, mely utamban esett, Kunawar tartomány keleti határán China tőszomszédságában, találtatik egy labrung vagy is zárda, 12,000 lábnyira a tenger színe fölött, szomorú maradvány ez a jobb időkből.

E zárdában az utazó felhalmozott nyomtatványokra talál, melyek telve vannak tudománynyal; a könyvek cyprusfa-borítékokba kötve, s úgy néznek ki, mintha mindenkorra lezárattak volna. Egy chinai tolmács volt velem, a ki belepillantott e könyvek egyikébe s olvasott belőle tudományos kivonatokat.

Én csak bámulattal és tisztelettel néztem a tudomány e maradványaira, melyek, mint néma irományok a jelenben, már senkinek sincsenek hasznára, senki sem forgatja itt többé azon őskori és rendkívüli művek lapjait, a melyeken az idő foga csak kevés rongálást vitt végbe; oly hideg és száraz klimában meg fognak maradni, a mint vannak, még ha maga a templom is már romba dőlt, s ez történik is már lassankint, ámbár két század csak jelentéktelen rontást tett rajta.

A nyomtatványok betűi nagyon szépek, s úgy tetszik, mintha egészen újak lennének, mivel a levelek erősen be vannak kötve, s oly levegőben, a hol sem rovar, sem nedvesség nincs, s a clima zordon a nyári évszakokban is, á könyvek az idővel magával daczolni látszanak. A régi időkben ezen könyveket olvasták s a nép imára gyült itt össze: de ma már mi sem maradt fenn abból, a mi volt egykoron; azok, a kik itt mint házi gazdák szerepeltek, eltüntek örökre, de a templom és a könyvek még mindig ott állanak, mint a pyramisok, tanui oly időknek, melyeknek egyéb nyoma már nem létezik.

Megvallom, hogy nagy kisértetbe estem szentségtelenség elkövetésére, szándékom lévén elorozni néhányát ezen tudományos könyveknek, de arra kedvező alkalom nem adódott.

Digitized by Google

A Kahgyúr és Stangyúr azon kiadása, mely Kanumban létezik, csak kilencz év előtt (1818.) hozatott oda Teshi-Lhunpóból; a nyomtatás kilenczven év előtt eszközöltetett, mégis a tinta és a betűk oly tökéletesen és frissen néznek ki, mintha csak épen most kerültek volna sajtó alól. Nyárban az égalj itt változékony ugyan, de a rovarok nem okoznak kárt.

A könyvpolczok czédrusfából készítvék s meg nem romolnak.

Hogy Tibetben a könyvnyomtatás divatos, — nem is kérdés. A betűket nem lehet ugyan kimozdítani rámáikból, mivel fatáblákba vannak metszve; ez sok fáradságba kerül, és nehézkes az eljárás. De én azt gyanítom, hogy Teshi-Lhunpó- és Lassában a betűk mozdíthatók, mint a mi typusaink, de ha ez nincs úgy, egyedüli helyettesse a rámáknak lenne a lithographia, s ez, a mint tudjuk, divatban van ott; Csoma pedig azt állítja, hogy a könyvnyomtatás valamivel később jött létre Tibetben mint Európában.

A kanumi templomban szent ábrák nem léteznek; a mi ájtatosság pedig ott végbe megyen, az csupán azon mély tiszteletnél fogva történik, melylyel a tudománynak ezen ősi hajléka iránt viseltetnek. Kunawar tartományban Kanum az egyedüli hely, a hol a nevezett munkák teljesen megvannak. Akadhatni ugyan egyes könyvekre és irathalmazra más helyeken is, mint Sungnam, Skunó és Nissung nevű falukban, Pitiben Ladak tartományban, a hol buddhista munkák vannak elhelyezve.; gyönyörű képek és életnagyságú szobrok ékesítik a zárdákat; bámulatra ragadnak bennünket az ily maradványok, s felmerül a kérdés, hogy mikor és hogyan származtak azok e vad kinézésű és terméketlen környékekre.

Egy újabb érdek merül fel a Himalaják ezen magasztos tájai iránt azon különös lelet által, mely csak az imént jött tudomásomra, hogy tudniillik a római egyház missionáriusainak egy hagyománya Kunawar tartomány egyik ismeretlen helyén jött napfényre. Szó van ugyanis a «Speculum Veritatis «egy példánya felől, melynek datuma 1678. Ezen érdekes okmányt Reverendus W. fedezte fel, a kivel utazásaim közben találkoztam s akkor ő nem sejtette, hogy mily becses töredéknek jutott birtokába, azon megjegyzésből itélve, melyet a Himalajak északi oldalán első találkozásunk alkalmával tett. Ez irodalmi töredék Csomához küldetett megmagyarázás végett, s én nem sokára hallani remélek tartalmáról.

Digitized by Google

Az itt előadott észrevételünkben én csak a keretét valék képes kijelölni azon új és óriási térképnek. Tatárország fensíkjának (plateau) közepe felé kell tekintenünk további felvilágosításért, melyet már másutt röviden kijelölve láttunk. Nagyszerűbb tért, tekintetbe véve természeti alakját, nem is lehetne választani. A tájék kopár ugyan, de érdekes épen kopárságának nagyszerűsége miatt. Itt a szakadozott tér félelmetes tekintete alatt el vannak takarva a tudomány-, irodalom- és a művészetnek legkülönfélébb és becses kútforrásai.

Hogy példát adjak azon előnyökből, melyek klimai és terméki tekintetben szolgálatunkra állanak saját birodalmunk határain belől: csak azt említem meg, hogy Kunawar tartomány belsejében a szárazság foka olyan, hogy a Rheum palmatum gyökere, melyet a himalajai passusok (átjárások) egyikében múlt junius végével a hó alól kiástam, itt annyira megszáradt, hogy egy hónap mulva porrá lehetett törni, s a július havában Kotgurhból kapott rendes opium annyira törékeny lett itt, hogy porokat lehetett belőle készíteni augusztus havában; Calcuttában pedig ezt nem lehet tenni a legszárazabb évszakban sem segédeszközök használata nélkül.

Szeptember vége felé az éghajlat nagyon kellemes, a szőlő meg volt érve 9000 lábnyi magasságon a tenger színe felett, a szőlőtőke elég melegre talál, hogy gyümölcsét megérlelje; bár a tél kemény és hosszantartó fagy uralkodik, s 4—5 lábnyi hó takarja a termőföldeket április haváig. A szőlőtőke csupaszon hagyatik s egyedül fagyos takarója alatt marad eltemetve. Mindenféle gyümölcsnemű, mint az alma, baraczk és nektarine tökéletesen megérik ezen éghajlatban; időszaki esőzés itt nem létezik, de a talaj ki van téve a reflektáló (reflected) napsugarak hatásának; Kanumban való tartózkodásom alatt a hőmérőnek állása a 33 és 77 fok (Fahrenheit) között észleltetett.

Visszatértemkor egy hónap múlva már havazott és a hőmérő a 30 és 52 fokok között állott. Csománál hagytam egy hévmérőt, hogy a változásokat a téli időben megtudhassam azon éghajlatban, a hol a szőlő oly jól megérik; de Csomát vagy egyátalán nem, vagy csak kevéssé képes érdekelni, bár mi legyen az, a mi irodalmi tanulmányainak keretébe nem esik; én sokszor boszankodtam közömbösségén oly tárgyak iránt, melyek azon tájak physikai tüneményeire világot vetnének s az által ő saját foglalkozásainak

Digitized by Google

is határozott érdeket kölcsönözne. Megigérte, hogy rendes jegyzéket fog tartani számomra.

Szeptember 30-án bucsút vettem a magyartól s értelmes társától a Lámától.

aláirva : J. G. Gerard.

Jegyzés : «Ne sutor ultra crepidam» volt Csomának megmásolhatatlan elve s nem helyeselte figyelme- és idejének elforgácsolását más czélokra, de Gerard barátjának adott szavát mégis beváltotta s érdekes physikai észleléseinek eredményei fel vannak véve Cunningham tábornok terjedelmes munkájában, melynek 184-ik lapján a következő jegyzetet találjuk :

«Az itt közlött eredmények a tibeti tudós Körösi Csoma Sándor két éven át folytatott észleléseinek köszönhetők, ki azokat azon időben hajtotta végre, a mikor a kanumi zárdában egy lámának segítségével folytatta tanulmányait. A kézirat Dr. Gerard megkeresésére készült s birtokomban van.*)

HETEDIK SZAKASZ.

Csoma bevégzi tanulmányait Kanumban. — Levelezései dr. Wilsonnal, Kennedy századossal és Mr. Hodgsonnal.

«He could die with pleasure on redeeming his pledge.»
Gerard.

A ki Dr. Gerardnak már majdnem feledésbe ment levelét átolvassa, némileg képes lesz magát Csoma helyzetébe képzelni, ott, a himalayai havasok között fekvő buddhista zárdában, és rokonszenvezve megitélni honfitársának kivételes körülményeit, odaadását és mély hálával eltelt önzéstelen jellemét, melyet rokonszenves, nagylelkű angol barátja, kit azonban önző részrehajlással senki sem vádolhat, oly eleven ecsettel rajzol. Mondhatni, hogy Gerard leirása felülmulja a regényirónak festői tollát, épen azért, mert nem a képzelet szüleményeit, de az életnek valóságát adja elő. Említettük már, hogy Csoma tisztában volt magával s körülményeivel. Yanglának és Kanumnak zordon éghajlatában, hol négy telet töltött, nem táplálkozott ő a honfiui felhevülésnek ábrándjaival, lelke mélyéből eredett érzelmeinek őszintesége szól mint egy hattyúdal a kanumi zárdából azokhoz, a kik «sajnálkoz-

*) Lásd : Ladak. Physical Statistical and Historical, by. Alexander Cunningham. Bengal Engineers London 1854.

Digitized by Google

ván» sorsa fölött, azt hiszik, hogy Csoma feladatát eltévesztette. Ő ott magára vállalt kötelességet teljesített! — «*kijelentette előttem* — ezek Gerard szavai — *hogy ha tibeti nyelvtanát és szótárát egyéb irodalmi gyűjteményeivel együtt átadta a kormánynak: a világ legboldogabb emberének fogja magát tartani s örömmel halna meg* **akkor,** *látván, hogy szavát beváltotta.*»

Gerard Csománk iránti érdeklődését még egy külön magánlevélben is kifejezte, mely már csak töredékben van meg. Van benne egy eddig még nem ismert adat, tudniillik, a midőn Moorcroftnak hátrahagyott iratairól van szó. Ez adatot érdemes a feledéstől megóvni. A levél, mely szinte Mr. Fraserhez szól, 1829. év január 22-én van írva. Másolata, valamint az előbbi szakaszban közlötté is, az Asiatic Society of Bengal levéltárában található.

«Kunawarból visszatértem óta — irja Gerard — sokszor gondolkoztam arról, hogyan tegyek némi szolgálatot a magyar utazónak? úgy talán, ha köztudomásra hozok nehány tényt foglalkozásairól és helyzetéről azon elszigetelt világrészben, vagy ha némi értesítést küldök Önnek, személyére és tanulmányaira nézve. Ohajtva remélem, hogy nem fogom Ön türelmét szerfölött igénybe venni. Én bizonyára nem fogok csalódni, midőn Önnek nézeteit és méltánylatát előre is biztosítva hiszem, tekintvén a czélt, mely annyira érdemes a serkentésre.

Természetesnek fog feltünni, hogy én különös vonzalmat érezek Csoma sorsa iránt; mivel én valék az első, a ki őt Sabathuban fogadtam és most én vagyok az utolsó, a ki őt kutatásai között Kanumban fölkerestem: ez oknál fogva talán nekem van a legjobb tudomásom helyzetéről és feladatáról, melynek megvalósítása a lehetőségek közé számítható. A midőn az ide mellékelt jegyzeteket — (t. i. a jelentést — mely az előbbi szakasznak tárgya), elküldeném, azon meggyőződésben élek, hogy Önnek nemes és szabadelvű lelkülete valami módot fog indítványozni, mely Csomát terjedelmesb térben megismertesse, mert a hol érdemről van szó, nem kétkedem ott egy perczig sem arról, hogy minő hatást fog az Önre gyakorolni. Én erősen hiszem, hogy Sir Charles Metcalfe,*) sem fog közönyös szemlélője maradni a rend-

*) Akkor követ a Delhi császárnál, később mint Lord Metcalfe keletindia főkormányzója.

Digitized by Google

kívüli lelkesedésnek és tehetségnek, melyek jellemvonásai azon egyénnek, a ki jelenleg feláldozza magát annyi érdekességgel biró kutatásokban, a klimának zordonsága és a szegénységgel való küzdelmei között.

«*A főkormányzó elég méltánylatot tanusított irányában már, Moorcroftnak szomorú sorsa után is, a midőn helybenhagyta kérelmemet, hogy Ladakba utazzam**) *a végett, hogy megkérjem a magyar tudóst: vállalkoznék Moorcroft iratainak visszaszerzésére.*»

Mily kitünő tanusága ez is az angol kormány bizalmának Csománk önzéstelen készsége iránt az önfeláldozásra! Az iratok kézhez kerültek, mielőtt a kormány kivánsága Csoma tudomására jutott volna.

William Moorcroft, a híres utazó s honfitársunk jótevője és barátja, főigazgatója volt a kormányi méneseknek Kelet-Indiában. Több éven át mint kormány-ügynök utazásokat tett Közép-Ázsiában. Sok viszontagságot kelle kiállania s élete nem egyszer forgott veszélyben. Mint lovassági tiszt 1808-ban érkezett meg először Indiába s a kormány őt nem sokára a Himalayakon túli utazásokra szemelte ki. 1819-ben rokona George Trebeck társaságában újabb útra kelt: Panjab, Kasmir, Tibet és Bokhara felé s miután tántoríthatatlan bátorsággal szembe szállott a legnagyobb akadályokkal s nem egyszer hajszálon függött élete: lázba esett s meghalt 1825-ik évi augusztus 27-én *And-Khoi* helységben Bokhárában, a hová akkor a kormány számára teendő lóvásárlások végett utazott. De van egy más, ennél szomorúbb oldala Moorcroft sorsának. Sir Alexander Burnes munkája II. kötetének 210. lapján ezt írja:

«Föltéve, hogy Moorcroft természetes halállal halt meg, én még sem vagyok meggyőződve arról, hogy kimulása minden gyanut kizáró körülmények között történt volna. Nem volt akkor mellette sem európai utitársai, sem bizalmas cselédjei közül senki, s Trebecknek is oly gyöngén állt az egészsége, hogy a hozzája vitt hullát meg sem vizsgálhatta. Az is megjegyzendő, hogy cselédjeit megrabolták».

Minden magyar szíve mélyéből fogja elmondani: Áldás Moorcroft poraira!!

*) Hazánkfia akkor a pukdali zárdában élt.

Digitized by Google

Moorcroft úti jegyzeteit összeállította és két kötetben kiadta Dr. H. H. Wilson, ily czím alatt: *Travels in the Himalayan Provinces, by Mr. William Moorcroft and Mr. George Trebeck in 1819—1825.* Two Volumes. London 1841.

Gerard közbenjárása nem maradt eredmény nélkül. Levelének egy igen rövid ismertetése közöltetett a kormánylap, *Government Gazette*, 1829-ik évi julius 9-iki számában, ily bevezetéssel:

«Az Asiatic Society előtt felolvasott kivonatok Gerard jelentéséből Csoma úrnak munkálatai felől a legérdekesebb jelleműek, nemcsak azért, mivel eleven rajzot adnak bámulatos, mondhatnók, hősi önfeláldozásáról ezen páratlanul önzés nélküli és vállalkozó férfiúnak az irodalom érdekében, oly nehézségek daczára, melyek egy kevésbbé elhatározott lelket legyőzhetetlen zavarba hoznának: de mivel szó van itten oly tárházairól a tudományosságnak, melyek századokon át csak egy különszerű népnek maradtak tulajdonai, oly népnek, melynek nyelvéről *és intézményeiről csak keveset tud az európai ember;* de Körösi úrnak szerencsés közvetítésénél fogva tudós Lámájától segítve, reményünk van, hogy az irodalmi világ előtt nem fognak azok jövőre egy lepecsételt kútforrás maradni. A *Government Gazette* továbbá közli a Gerard és Csoma közötti találkozást és a kanumi viskó leirását. A következő jegyzet a nevezett czikkből érdekkel bir:

«A Teshi-Lhunpo és Lassa régi városok zárdáihoz tartozó könyvtárakban, hír szerint sok nagybecsű mű létezik, a melyek tartalmával a világ alkalmasint egyedül oly geniusnak közbenjárása által fog megismerkedni, mint a Csomáé. *Nagyon ohajtozik, hogy a mongolok hazájába hatolhasson, hogy ott minden lehető kutatást végbez vigyen azon ősi népnek históriája és intézményei tekintetében.*»

E tárgyra nézve még egy levelünk van; helyén lesz azt itt közölnünk; Csomának szól, Dr. Wilson az Asiatic Society titkárától 1829. év julius 15-ről Calcuttából:

«Uram! Fel vagyok hatalmazva Önt értesíteni az Asiatic Society tagjai részéről, hogy mindnyájan nagy érdekkel viseltetnek Önnek Tibetben folytatott irodalmi kutatásai iránt, és nagy eredményeket várnak kegyed szorgalma- és kutatásától: ohajtásuk

Digitized by Google

egyszersmind az is, hogy az Ön fáradalmainak eredményét, a menynyire tehetségükben áll, elősegitsék.

E tekintet által vezéreltetve, elhatározták, Önnek e Society részéről ötven rupiára terjedő havi illetőséget felajánlani junius első napjától kezdve; mire nézve 100 rupiára szóló utalványt küldöttem a Sabathuban székelő kormányi ügyvivőnek, azon kérelemmel, hogy az összeget Önhöz eljuttassa.

Arra is fel vagyok hatalmazva, hogy oly könyveket szerezzek meg, melyekre Önnek tanulmányai közben netán szüksége lenne, s örömömre fog szolgálni, ha Ön tudtomra adandja az illető munkák címeit, melyek esetleg hasznára lehetnének.

Engedje meg, hogy személyes tiszteletem kifejezését mellékeljem az Asiatic Society tagjaihoz.

Egyébiránt stb.»

Ezen határozatával az Asiatic Society Körösinek eddigi illetményét megkétszerezte; hogy pedig ez megtörtént, azt Sir Charles Metcalfe, Mr. Fraser, Mr. Calder, Mr. Mackenzie és Stacy kapitánynak köszönhető, a kik mindnyájan erősen sürgették Csomának jobb ellátását. 1829-iki május 3-án kelt levelében Dr. Wilsonhoz, Stacey kapitány kiemeli ezt a körülményt: «Csoma igen keveset költ magára, ruházata helyben készült vastag pokrócz szövetből áll, s a bennszülöttekkel étkezik».

Tagadhatatlan tehát, hogy Csoma sok nélkülözésnek volt kitéve, de erről ő soha egyetlen panaszszót sem hallatott. A mi azonban érzékeny módon érintette, az az a hiedelme volt, hogy tanulmányai elég rokonszenvet kelteni nem képesek Calcuttában, s ő valóban elhagyatva s elfeledve képzelé magát a himalayai zárdában. Tudjuk azonban, hogy nem úgy volt. Idegen ember melegebb barátokra nem találhatott volna sehol, mint minőkre Csoma Kennedy századosban és Dr. Gerardban talált. Az előbbi mindig meleg szószólója volt úgy a kormány előtt, mint magánosoknál; az utóbbiról Kanumban tett látogatása következtében eleget tudunk. Csöndes melancholia s olykor levertség volt Csomának természetes jellemvonása s a következő még meglevő eredeti levél, melynek papírja azonban már tetemes rongálást szenvedett az idő fogától, tanuságot tesz izgatott lelki állapotáról, melyen mint hosszas elszigeteltségének következményén csodálkozni senki

Digitized by Google

sem fog. Azon neheztelésére, hogy könyveket nem küldtek számára, Dr. Rajendrolala azt jegyzé meg előttem, hogy akkor a közlekedés Tibet és Calcutta között nem volt az, a mi ma.

A levél szövege, mely eredetiben most a magyar akadémia birtokában létezik más két eredeti levéllel, az Asiatic Society Bengal szíves ajándoka folytán, itt következik.

Körösi Csoma Sándor Dr. H. H. Wilson az Asiatic Society titkárához.

Kelt a kanumi zárdában, 1829. aug. 21-én.

Sir! Van szerencsém beismerni Ön levelének, mely ez év július 15-kéről keltezve ma érkezett kezembe, a hozzá csatolt egyszáz rupiára szóló utalványnyal együtt vételét.

Én nagyon le vagyok kötelezve az Asiatic Society tagjainak azon érdeklődésért, melyet Tibetben folytatott irodalmi kutatásaim iránt tanusítani méltóztattak és azon kegyes határozatukért, melynek értelmében fölsegélésemre havonkint ötven rupiát utalványozni szíveskedtek. De minthogy a határozat nagyon bizonytalan jellemű, a mely engem jövőre nézve csak oly kétes helyzetben hágy, mint a milyenben eleinte valék, a midőn a tibeti nyelv tanulásába bele fogtam, és azon oknál fogva is, hogy itt maradásomnak már csak rövid ideje alatt, az ajánlott pénzt jó haszonra nem fordíthatnám, bocsánatot kérek, hogy el nem fogadhatom az ajánlott összeget és ide visszamellékelem az utalványt.

1823-ik évi április havában, midőn Kasmirban időztem, a boldogult Mr. Moorcrofttal *kötött egyességem kezdetén* könyvek hiányában szenvedtem, és ő érdekemben arra kérte Önt, hogy lásson el a tanulmányaimra szükséges művekkel.

Én azokat soha meg nem kaptam. Hat egész éven át el voltam hanyagolva *(neglected,* nem törődtek velem). Most már, a jelen körülmények és kilátások között ily könyvekre szükségem nem lesz. Ha nem várt körülmények által hátráltatva nem leszek, a jövő évre készen leendek irataimmal. Akkor, ha úgy tetszik, látni fogja Ön, minő eredményre jutottam és hogy mennyit lennék még képes tenni. Ha azután az Asiatic Society komolyan kivánni fogja, behatóbb tudomást szerezni a tibeti irodalomról és a buddhismusról általában, az indiai és tibeti kútforrások nyomán, szerencsés

Digitized by Google

leszek méltányos föltételeket fogadni el, akár a Society-től, akár a kormánytól a kutatások folytatása végett.»

A segély visszautasítása indokolva van ugyan, de jóakarói mégis úgy vélekedtek, hogy miután többeknek sürgetése folytán történt ez a lépés, mely oly kedvező eredményre vezetett: Csoma kissé túlcsigázta függetlenségi érzelmeit és ez által csalódást okozott logjobb barátjainak, mi Kennedy századosnak leveléből is, melyet az Asiatic Society titkárához intézett, eléggé kitűnik. Ellenben nem kell elfelednünk, hogy Csoma távol Tibetben lévén, barátjainak szíves eljárásáról saját érdekében mit sem tudhatott.

Kennedy századosnak 1829-ik évi szept. 3-án kelt levele Dr. Wilsonhoz így szól:

«Sir! Van szerencsém elküldeni a levelet, melyet ma vettem Csomától.

Én hajlandó vagyok azt hinni, hogy ha Ön egykoron jobban ismerendi Körösit, a legkülönczebb (eccentric) jellemek egyikének fogja őt tartani. Ő át van hatva a lelkesedéstől feladatának véghez vitelében; tudniillik: hogy elkészítse a tibeti nyelv lexiconját és grammatikáját; egészen kerüli az európaiak társaságát és figyelmét, véleményem szerint főleg azért, hogy megtartsa incognitóját. Hasonló életmódot folytat most a kanumi zárdában is. Jelleme reményteljes, ingerlékeny (hasty) és gyanakodó (suspicious). Én részemről nem mulasztottam el egy alkalmat sem ittléte alatt, hogy kívánságát teljesítsem s mindenben eleget tegyek neki; hiszem is, hogy ő hálát érez irányomban: de olykor előzékenységemet oly cynismussal utasította vissza, hogy azt megérteni képtelen vagyok. Az kétséget nem szenved, hogy ő kitünő tehetségekkel megáldott egyén, emlékező tehetsége rendkívüli, és úgy látszik, nagyon otthonos az általános irodalom mezején. Ünnepélyes igéret által magát lekötve érezi a kormány iránt, hogy a jövő év végeig benyújtsa a nyelvtant és a lexicont, s akkor Calcuttába szándékozik utazni, hogy műveinek kiadását gondozza.

Szükségei csekélyek; úgy értesülök, hogy élelmi és egyéb kiadásai a legszerényebbek, egyszóval nem mennek többre, mint bármely egyszerű lakoséi azon faluban, a hol tartózkodik.

Ha Ön vele további közlekedésbe óhajtana bocsátkozni, legszerencsésebbnek fognám magamat érezni, hogy közegül szolgál-

Digitized by Google

jak; kérem is Önt arra, hogy rendelkezzék szolgálataimmal, ha azokra bármikor szüksége lenne.»

Még két levél van kezünkben, mely ezen időszakba tartozik, s melyekből kitünik, hogy Csoma 1830-iki márczius 26-án folyamodott a kormányhoz, hogy az esős időszak lefolytáig a kanumi zárdában maradhasson. Erre vonatkozólag közöljük a következőt. Csomától Kennedy századoshoz, kelt Kanumban május 30-án 1830-ban.

«Sir! Márczius 26-án Önhöz intézett levelemben kifejezém ohajtásomat, a közeledő időszakra való tekintettel, hogy engedelmet kérjek az itt maradásra jövő november haváig. Aggódva várom a hírt, hogy ezen folyamodásom minő sorsban részesült a kormány kezei között. Kérem tehát Önt, szíveskedjék mielőbb tudtomra adni a kormánynak tetszését. Minden tekintetben szerencsés leszek Ön parancsának engedelmeskedni.

Méltóztassék az ide zárt nyugtákat átvenni számadásaihoz való mellékletül. Kérem, tessék az 1830. évi január elsejétől számított kormányi járandóságomat megtartani, míglen Sabathuba megérkezem. Itt maradásom idejére pénzzel eléggé el vagyok már látva; többet úgy sem költhetnék, minthogy e helyen érdekes könyveket szerezni képes nem vagyok. A Láma Zangskarba visszaszándékozik jövő hó 20-ka körül.

Ohajtom Önt biztosítani arról, hogy komolyan igyekszem kötelezettségemnek eleget tenni.

Egyébiránt stb.»

A második levél Kennedy századostól a főkormányzó ügyvivőjéhez Delhiben, kelt 1830. junius 29-én s így szól:

«Van szerencsém ezennel elküldeni Körösi Csoma Sándornak, azon magyar gentlemannak eredeti levelét, a ki a közelmult három éven át felső Busahirban tartózkodott.

Önnek jóváhagyása reményében magamra vállaltam őt arról értesíteni, hogy folyamodása értelmében szabadságában fog állani a jövő esős időszak végeig Kanumban maradni.

Kötelességemnek érzem ez alkalommal kijelenteni, hogy Csoma úrnak magaviselete példás volt az egész három éven át, melyet a brit főuralom alatt álló területen eltöltött; mivel pedig okom van hinni, hogy bevégezte immár feladatát, melynek elérése

Digitized by Google

végett a nevezett országokat látogatta, elkészítvén a tibeti nyelv grammatikáját és lexiconját: bátorkodom Önnek és így a kormánynak belátására bízni azon méltányos kérelmet, hogy e tudományos és annyira vállalkozó egyén számára egy csekély összeg utalványoztassék Calcuttába teendő útjára. A költség, úgy hiszem, ötszáz rupiát meghaladni nem fog. Helyén van talán megemlíteni, hogy Csoma úr 1827-ik évi junius 14-ke óta a tibeti irodalom tanulmányozása végett ötven rupiát tevő havi illetőséggel istápoltatott. Egyébiránt stb.»

Az itt következő két levél is ezen korszakhoz tartozik, tárgyuk: Csomának tudományos nézetei a buddhismus bizonyos sajátságai felől, melyeket feleletképen írt Mr. B. H. Hodgson, a nepali angol követ és tudós orientalista kérdéseire. Ez eredeti két levelét Mr. Hodgson, kegyelettel Csoma emléke iránt, kérelmemre tudományos akadémiánknak felajánlotta. Ő egyike azon, tudtommal még életben levő három vagy négy egyénnek, a kik Csomát személyesen ismerték vagy munkatársai valának.

I. Levél.

To B. H. Hodgson Esq. Nepal Residency.

Kelt Kanum, 1829. decz. 30-án

Sir!

Van szerencsém elismerni azon könyv vételét, e hó 21-én, melyet Ön kegyes volt nekem elküldeni; nagyon érzem lekötelezettségemet azon szívességért, melyet Ön irányomban tanusított, tudtomra adván címeit és tartalmát oly sok becses műnek, melyeket Ön más egyéb tárgyakkal köztudomásra hozott a nepali buddhismusra vonatkozólag: s mivel Ön kifejezte ohajtását, hogy netaláni észrevételeimet följegyezzem könyvének XII. számú czikkére: fogadja el kegyesen jegyzeteimet, melyeket e tárgyban megtenni magamnak bátorságot veszek. Esedezem egyszersmind, hogy kimenteni méltóztassék, ha nem tárgyaltam a czikket oly behatő módon, a mint Ön tán tőlem elvárta volna; körülményeim nem engedték meg, hogy másképen cselekedjem.

A 410. lapon. *Tibeti szavakra nézve;* ha azok helyesen vannak leírva, nagyon világosak a szemnek, de nagyon zavartak a fülnek, a közönséges kiejtés szerint. Az egész Tibetben egy az

Digitized by Google

irásmód, a mi az orthographiát illeti: de a kiejtés többféle, időmítva különböző vidékek szokásai szerint. Innen magyarázható az a nagy különbség, mely létezik azon tibeti szavaknak leirásában, melyeket az európaiak eddig közölni megkisértettek. — Van Tibetben többnemű alphabetum, valamennyije a régi időkben Indiákon volt divatos. Boldogult Mr. Moorcroft egy példányt küldött nekem, mely azonos avval, a mit Önnek lenyomatai ábrázolnak. A Lantsa-féle betűk, melyeket a kőlenyomatú táblákon szemlélhetni, maiglan is divatoznak a tibetieknél. A feliratoknál saját apró betűiket használják. Irodalmi műveik általában véve egyik vagy másik betűsorba vannak foglalva. S az, a ki ismeri a tibeti nyelv alapelveit, könnyen olvassa mind a kettőt.

3. A 424., 427. és 431-ik lapokon elősorolt művek meg vannak tibeti fordításban is. S mivel előfogom sorolni mindazon munkák neveit, melyek a Kahgyur és a Stangyur gyűjteményekben foglaltatnak: nem találtam szükségesnek azokat itt most részletezni. A «*Lalita Vistára*» című rész, a mint az a 424. lapon előfordul: Tibetben is, Shakya életleirására vonatkozik s egyik főtekintély. Úgyszinte a buddhista szent könyvek Tibetben ugyanazon tizenkét rendre oszolnak, a mint a 426. lapon olvassuk. A tizenkét tibeti czím helyesen van lefordítva a sanskritból.

4. Általában véve minden értesítés a Buddhista művek felől, úgy szinte a Tathágaták névlajstroma, majdnem egészen ugyanaz, mint a tibetieknél. Tibeti könyvek olvasásakor gyakran találkoztam ezekkel és más képzelt Buddhák s Boddhisatvák neveivel. Némely értekezések kezdetével olykor felette unalmas átgázolni azon hosszú lajstromon, mely a képzelt hallgatók neveit elősorolja. Ily alkalmakkor különösen meg szokott történni, hogy a Sutrák szerzője borzasztó módon összekeveri az isteni és az emberi tárgyakat. A Buddhák, Boddhisatvák s más képzelt isteni lények, jó és gonosz lelkek, általában véve képzelt vagy metaphysikai lények száma a Buddhismus Pantheonjában majdnem hihetetlen módon sokszoroztatott. Nem lehetséges tehát, de nem is szükséges fáradozni, hogy őket körülményesen leirjuk. Neveik, epithetonjaik s tulajdonaik olykor általánosságban máskor külön értelemben vétettek; sokszor mint jelképi nevek, például: az erény, a nyomor, a bölcseség, a hatalom stb. kifejezései. Miután a buddhista művek nemcsak vad metaphysikai speculatiók, de egész

Digitized by Google

köteteket tartalmaznak praktikus tárgyak felől: szükséges tanulmányozni valamennyit és a szerint itélni. Ha egyszer az európai tudósok megismerkedtek a buddhista tanok gyakorlati részével, Tibetnek nyelvével s több hasznos népszerű könyvvel: akkor majd meg fogják némi részben bocsátani azon túlcsapongást, mely vallásuk dogmatikai részét jellemzi.

5. A 434. lapon. A tibeti írók legnagyobb része bizonyítja, hogy vallásukat és irodalmukat általában Indiából kapták a VII-ik keresztényi század közepe táján, a tibeti betűrendet a Devanagri mintájára alakították. Sok tibeti tudós éveket töltött Indiákon, hogy tökéletesen megismerkedjék a buddhisták sanskrit irodalmával. Tudós panditok sokszor kaptak meghivást, hogy a tibetieknek segédkezet nyújtsanak a sanskrit művek lefordításában. Sok mű lett ily módon egységes és előre megállapított terv szerint lefordítva.

Ily módon bámulatosan kipallérozták és meggazdagították a tibeti nyelvet. Új szavakat csináltak majdnem minden oly tárgy kifejezésére, a mi a sanskritban előfordul, következésképen a tibeti nyelvben való tökéletes jártasság előnyös magyarázóul szolgálhat több technicus kifejezés helyes megértésére a buddhista rendszer bonyodalmas terén. Ennek könnyebbítésére léteznek műszótárak és gyűjtemények sanskrit és tibeti nyelven.

6. A 422. lapon. Több tibeti tekintély szerint Shakyanak vallástana három külön időszakban lett halála után összegyűjtve. Első ízben azonnal, a mint Shakya meghalt, még pedig három főtanítványa által. A második gyűjtemény 110 évvel később eszközöltetett, Asoka király idejében. A harmadik Kaniska király uralkodása alatt, négyszáz évvel Shakya halála után; ekkor Buddha követői már tizennyolcz sectára oszlottak. Valószínű, hogy ekkor kezdődött a buddhista hittannak módosítása Indiában; menynyivel inkább lehetett ez az eset oly országokban, a hová e vallást csak később plántálták át. Tibetbe első ízben a VII-ik században Krisztus után hozták be; nagy virágzásban volt a IX-ikben. A X-ik században sok üldözésnek volt kitéve s majdnem egészen elnyomva; de a XI-ikben ismét erős lábra kelt. Minő előmenetelt tett ezután Tibetben és Mongoliában, erről sok históriai adat létezik a tibeti irodalomban.

7. Igyekeztem a fentebbiekben kifejezni véleményemet Ön

Digitized by Google

könyve XII-ik czikkének nehány lapja felől, a nélkül, hogy a magasabb speculatiók tárgyait érintettem volna.

Esedezem, hogy bocsássa meg fogyatkozásaimat. Mindent elkövetek jövendőbeli tanulmányaimban, hogy megérdemeljem Önnek kegyeit.

Egyébiránt maradtam mély tisztelettel

legalázatosabb szolgája

Alexander Csoma de Körös.

A második levél Hodgsonhoz 1830. év április 29-ről van keltezve s feleletet foglal magában Hodgsonnak észrevételeire, melyeket Csomának föntebbi levele következtében közlött.

A mi itt következik, bizonyságot nyújt ismét honfitársunk bizalmatlanságáról és szerénységéről, melyekről Mr. Torrens azt mondja, hogy ezek «Csoma jellemének meglepő vonásai». Csoma kimerítő választ egy kedvezőbb időre halasztja, még pedig azon okoknál fogva, hogy: «nem tudja, mikép írja le a sanskrit és tibeti szavakat római betűkkel, másodszor hogy nem jártas a sanskritban, és harmadszor, hogy nem birja az angol nyelvet.» Már pedig több mint öt év előtt írta fontos és hosszú jelentéseit a kormányhoz Sabathuból angol nyelven.

II. Levél.

Kelt Kanum, 1830. április 30-án

To B. H. Hodgson Esq. Nepal Residency.

Sir!

Szerencsém van tudtára adni a pamphletnek vételét kegyed levelével, mely mult febr. 15-ről van keltezve, s e hó 14-én érkezett meg. Mélyen le vagyok kötelezve szívességéért.

2. Nagy megelégedéssel veszem észre azon összetalálkozást, mely a buddhismus tanaiban létezik Nepalban és Tibetben. Az I., II. és IV. táblán látható metszvények, a buddhista irományok lajstroma a 4-ik s következő lapokon és a buddhismusnak általános ismertetése, kevés kivétellel, bámulatos módon megegyezők. Mivel azonban én egy kissé járatlan vagyok a sanskritban, nem tudván, hogy mikép kelljen leírni a sanskrit és tibeti szavakat római betűkkel, hogy helyesen megértessem és nem birok elég folyékonysággal az angol nyelvben sem: tehát szíves elnézést kérek,

Digitized by Google

ha bele nem ereszkedtem most a tárgynak részleteibe. Találni fogok tán később alkalmat, hogy jóvá tegyem jelen közleményem fogyatkozását.

3. Meg fogja Ön bocsátani, de én soha sem mondottam azt, hogy a tibetiek csak egy alphabetummal birnak. Ha előbbeni levelemnek második szakaszára pillantani szíves lesz, ott úgy fogja találni, hogy állításom az: mikép az egész Tibetországban csak egy módja létezik az orthographiának, de mivel úgy látszik, hogy visszatetsző Ön előtt ezen állításom, bátorkodom most azt kijelenteni: hogy a négy alphabetum közül, mely látható a 418-ik lapnak átellenében azon kötetben, melyet Ön küldeni szíves volt, az első három tibeti, s ismeretes mint nagybetűs, kisbetűs és a kéziratban divatozó, a negyedik, a Lantsa alphabetum, Indiából ered, de használatban van olykor Tibetországban is sanskrit nyelvű feliratoknál. A számtalan minőségű betűk a 420. lappal szemközt, nem tibetiek, és tibeti lakosok által nem használtatnak, de Indiának bizonyos tartományaiból valók, a honnan a régi időkben Tibetbe hozattak át.

4. Shakyának elődei, kikről a tibeti könyvekben is néha említés van téve, csak képzeletiek, mint más egyéb ezerekre menő Buddhák, a kik közé Shakya maga is számítva van elődeivel együtt. Ily Buddhák a jövőben fognak megjelenni, s különös említés van rólok téve a Bhadra kalpika nevű részben, a Kahgyur Do vagy Sutra osztályának első kötetében.

5. Évszámításunk hetedik századáig a Buddhismus ismeretlen volt Tibetben; Indiából eredt. Tanai jelenleg több száz kötetben tartalmaztatnak. Nem könnyű feladat kipuhatolni, hány könyv vagy értekezés volt kölcsönözve a sanskritból s hány van eredeti. Erre nézve a sanskrit és a tibeti nyelveknek tökéletes tudása volna szükséges. A Kahgyúr gyűjtemény kötetei általában véve Shakyának tulajdoníttatnak, a Stangyúréi bizonyos képzelt Bodhisatváknak és némely indiai panditoknak. E munkákon kívül vannak olyanok is nagy számmal, melyek Tibetben szerkesztettek a fentebbiek mintájára.

Esedezem, legyen Ön elnézéssel a kivánt pontokra vonatkozó feleleteim hiányossága miatt, mély tisztelettel maradván

legalázatosabb szolgája

A. Csoma de Körös.

Digitized by Google

NYOLCZADIK SZAKASZ.

Csoma első megjelenése Calcuttában. Fogadtatása. A bengali Asiatic Society által kitüntettetik. A kormány rendelete, hogy munkái az állam költségén kinyomattassanak.

»A viris laudatis laudari pulchrum est«.

Egy év telik el a nélkül, hogy a körülmények részletes lefolyásáról értesítést nyernénk. 1830-ik évi májusban Kanumból kelt levél után legelső adatunk az, mely honfitársunknak Calcuttában történt megjelenésére vonatkozik. Mindamellett az összefüggés egymásutánja megszakítva nincsen. Láttuk, hogy Kanumból engedelemért folyamodott, hogy őszig ott, a zárdában maradhasson, s folyamodását Kennedy százados felsőbb jóvábagyás s az utiköltség utalványozása végett ajánlólag fölterjesztette. Közeledett tehát azon rég várva várt időpont, melyben Körösi megrakodva szorgalmának gyümölcsével a kormány székhelyére eljuthatott.

A következő levél Mr. Swinton, a kormány főtitkárától Csomához, tudtunkra adja a helyzetet.

Kelt a főkormányzó tanácsteremében Calcuttában május 6-án 1831, s így hangzik:

«Sir! Parancsolatot kaptam értésére adni, hogy Önnek e hó 5-kén kelt levelét vettem, melyben Ön a székvárosba, Calcuttába megérkeztét jelenti.

Válaszul erre, utasítva vagyok Önnel tudatni, hogy megérkezése a főkormányzó ő Excellenciájával közöltetni fog és ő lordságának tetszése kikéretni, Ön ideérkeztének czéljaira vonatkozólag.

Egyébiránt stb.»

A következő okirat az Asiatic Society lépéseit ismerteti:

Az Asiatic Society tanácsterme.

Május 21-dikén 1831.

A titkár bátorkodik a Society választmányát figyelmeztetni, hogy kötelezettsége van, Csoma úrnak ötven rupiára terjedő havi illetményt rendelkezésére bocsátani. Ő megérkezett Calcuttába s jóllehet nem tett semmi követelést, kétség sem lehet arról, hogy az összeget szivesen el ne fogadná. Viszonzásképen el fogja készí-

Digitized by Google

teni rendszeres lajstromát a Society könyvtárában levő tibeti könyveknek és beterjeszteni bizonyos értekezéseket Tibetnek historiája- és irodalmáról.

A jelen fölszólításnak czélja, a választmány jóváhagyását megnyerni a havi hátralék kifizetésére mult évi április 15-dikétől folyó május 20-dikáig.»

A választmányi tagok véleménye.

«Nem lehet kétség arról, hogy a kért jóváhagyást erre meg kell adni, de én az összeget havonkint egyszáz rupiára óhajtom emelni egy egész évre, ha tudniillik Csoma úr annyi ideig Calcuttában marad. Ötven rupia havonkint alig fogja képesíteni őt arra, hogy e városban megélhessen és miután elutasította 1829-dik évi augusztus havában tett ajánlatunkat, ez által többet megtakarított a Society, mint a mennyit én most neki adni indítványozok.»

Aláírva: C. G. (Charles Grey)
és J. Frank.

«Minden esetre az ötven rupiányi járulék kezdődjék az említett határnaptól és jó lesz azt egy száz rupiára emelni, ha a pénztári viszonyok engedik.»

Aláírva: G. K.

A calcuttai püspök véleménye ez:

«Kívánatos lenne megtudni előbb, hogy vajjon Körösi úr elfogadja-e a nagyobb összeget. 1829-diki augusztusban írt levelének hangja nem bátorító e részben.»

A kormány rendelete így hangzik és szól Mr. Swintonhoz, a kormány egyik titkárához:

Kelt Simla, május 27-dikén 1831.

«Parancsolatot kaptam ismerni ön levelének vételét, mely e hó 6-dikáról kelt, s feleletül tudtára adni, hogy ő Lordsága nem veszi ki Körösi leveléből, hogy további segélyezésre a kormánytól szüksége volna.

De ha ezen urnak ideje megengedné, a főkormányzó akként vélekedik, hogy nagyon óhajtandó lenne őt megkérni arra, hogy a Hodgson úr által a kormány költségén beszerzett s az Asiatic

Digitized by Google

Societynak átadott tibeti művek felől Csoma úr egy «catalogue raisonné»-t készitsen.

Magától értetődik, hogy a kormány illő megjutalmazást fog utalványozni azon esetben, ha Körösi Csoma úr magára vállalandja e szolgálatot.

Egyébiránt stb.»

Aláírva: A főkormányzó titkára által.

Az Asiatic Society titkára a kormány főtitkárához:

Kelt Calcutta, július 15-dikén 1838.

«Sir!

Az Asiatic Society kivánságára van szerencsém elismerni mult hó 21-én kelt levelét, melyben ön tudtunkra adja, hogy a kormány jóváhagyja Körösi úrnak alkalmazását egyszáz rupiára terjedő havi fizetéssel két évre, a Society titkárának fölügyelete alatt: megjegyezvén azt is, hogy Csoma úr késznek nyilatkozott a föladat teljesítésére s abba e hó elsejétől bele is fogott.

Egyébiránt stb.»

Csoma megérkezése után Calcuttában, még tizennyolcz hónap kellett arra, hogy a nyelvtant és a lexicont sajtó alá készítse, a mint a következő levél tanusítja:

Dr. Wilson az Asiatic Society titkára a kormány főtitkárához:

Kelt Calcutta, deczember 26-dikán 1832.

«Sir!

Körösi Csoma úrnak kivánságára van szerencsém a kormány tudomására juttatni, hogy tibeti nyelvtana és lexiconja, valamint egy a buddhismusra vonatkozó külön szógyüjtemény *) sajtó alá elkészült s a kormány rendelkezésére áll. Ő e műveket a kormány tulajdonának tekinti azon pártfogásért, melyben őt részesiteni kegyeskedett.

Ha a kormány tetszése az lenne, hogy a művek kinyomtatásának költségeit magára vállalja, az előirányzott összeg 3—4000 rupiára terjedvén, akkor Csoma úr szerencsés leszen a nyo-

*) L. a XIX. közleményt.

Digitized by Google

másra itt Calcuttában felügyelni; de ha a kormány jobbnak itélné azokat általam Angliába küldeni, ott talán az «East India Company» választmánya vagy valami irodalmi társulat magára vállalná közzétételöket.

Alkalmat veszek ezennel az Asiatic Society részéről jelenteni, hogy Csoma úr rendkívüli szorgalommal munkálkodik a Society birtokában levő terjedelmesb művek ismertetésén. Nepalból egy újabb küldemény van útban, mely egész idejét igénybe fogja venni azon határnapig, a melyre havi illetősége utalványozva van; ebből maiglan csak három hónapra járót vett föl. Ha a kormány engedélyt adand neki, hogy a határidő leteltével Calcuttában maradhasson, akkor szótárának tervét szélesbiteni s egyéb hasznos és tekintélyes műveket bevégezni óhajtana.

Egyébiránt stb.»

Dr. Wilsonnak a fentebbi levelében közlött azon indítványára, hogy ha Csoma művei Calcuttában közköltségen ki nem adathatnának, ő azokat kész magával hozni Európába s kisérletet tenni ott közzétételök érdekében, a kormány főtitkárától Dr. Wilsonhoz a következő levél intéztetett 1832-dik év deczember 27-én, mely ezen még mindig függőben volt ügyet végkép eldöntötte. A levél igy hangzik:

«Sir!

Felsőbb meghagyás következtében van szerencsém elismerni ön tegnapi levelének vételét és válaszul reá tudomására hozni a főkormány tanácselnökének azon véleményét: hogy a Körösi Csoma Sándor úr által elkészített tibeti nyelvtan- és szótárnak kiadását legczélszerűbben itt Calcuttában a kormány költségén lehetne eszközölni. India ugyanis a legczélszerűbb hely erre nézve s ezen kormány az egyedüli testület, mely a költséget fedezni hajlandó lenne. Utasítva vagyok azonban megjegyezni azt is, hogy a kormány méltányolja azon előnyt, mely biztosítva lenne az által, ha Ön magával vinné e műveket és közzétételök felől Angliában gondoskodnék, azon esetre, ha ily eljárás czélszerűnek látszott volna. Önnek ezen ajánlatában a kormány ugyanazon önzés nélküli áldozatkészséget ismeri föl, mely Önt az irodalom érdekében mindenkor lelkesíti.

A főkormány tanácselnöke nagy megelégedéssel (gratifica-

Digitized by Google

tion) olvasta önnek jelentését Csoma úrnak érdemdús (meritorious) munkálatai felől.

Egyébiránt stb.»

Dr. Wilson, az Asiatic Society nagyérdemű titkára 1833-dik évi január elején csakugyan elhagyta Indiát, hogy életének hátra levő részét, mint a sanskrit nyelv professora, az oxfordi egyetemen és egyszersmind mint a londoni Royal Asiatic Society titkára, hazája tudományosságának szentelje. Csománknak, kivált az utolsó időben, tudniillik Calcuttába történt megérkezte után, Wilson meleg méltánylója volt, sőt 1834-ben a szerkesztése alatt kiadott *Journal of the Royal Asiatic Society* eddig, a mint láttuk, a legterjedelmesebb életrajzi adatokat közlötte azon leveléből Csomának, melyet ő 1825-dik évi január 28-dikán írt Kennedy századoshoz.*) Wilsonnak e közleménye leghitelesebb kútforrásúl szolgált eddig minden biographusának.

A midőn a Society titkárságát Calcuttában Mr. James Prinsep vette át, első teendői közé tartozott oda hatni, hogy a tibeti művek mielőbb sajtó alá kerüljenek s ezt az itt következő 1833-ik évi január 30-dikán kelt érdekes leveléből, melyet a kormány főtitkárához intézett, veszszük ki:

«Sir!

Dr. Wilson Angliába történt elutazása előtt kezembe adta saját levelének másolatát, melyet Körösi Csoma Sándor tibeti kéziratai érdekében mult hó 26-dikán a kormányhoz intézett; erre Ön, ugyanazon hó 27-dikén válaszolva, tudomásunkra adta a kormány véleményét, hogy mi lenne a legjobb mód azok közzétételére. Ezt Dr. Wilson azon czélból tette, hogy az összes irományokat az Asiatic Society elé terjeszszem, a melynek természetes körébe esik úgy a felelősség mint a megtiszteltetés (responsibility and honour) azok kiadására felügyelni; miután a kormány azon határozatra jutott, hogy kinyomatásuk Indiában történjék, a helyett, hogy azokat Dr. Wilson gondjaira bizta volna Európában leendő elintézés végett.

*) Lásd a levelet egész terjedelmében a II-dik szakaszban s az erre vonatkozó további megjegyzéseket a *Budapesti Szemle* 1884-dik évi szeptemberi számában.

Digitized by Google

Ennek folytán az Asiatic Society elnöke és választmánya meghagyták, hogy jelentést tegyek a főkormányszéki elnök ő Méltóságának arról, hogy megtettük a szükséges lépéseket kipuhatolására annak, hogy esetleg mennyi költséghe kerülne a kinyomtatás Calcuttában.

Van szerencsém a kormányt értesíteni, hogy a kiadási összeg csakis egy csekélység (trifling) a munkálatok fontosságához képest az irodalomra és tekintve azt, hogy szükséges lesz egy új öntőt fölszerelni a tibeti betűk elkészítésére, melyek alakban és számban csak oly complicáltak, mint a sanskrit nyelvéi.

A baptisták nyomdájának felügyelője akként vélekedik, hogy a nyelvtan és a szótár együttvéve egy csinos, körülbelől hatszáz lapra terjedő quarto kötetbe foglaltathatik, lesz azon kívül 32 lap lithographia. Föltéve, hogy a munka e határon túl nem terjed és 500 példány lesz megrendelve, a nyomtatást laponkint nyolcz rupiára számítván, 5000 rupia lenne az összes költség, ideértve az új öntő berendezésének kiadásait is. Egy-egy példány, jó angol papirt használva, tehát tíz rupiába kerülne, a bekötést lehetne még egy rupiára számítani.

Körösi úr kinyilatkoztatá a Society előtt teljes készségét, magára vállalni a felügyelet és a correctura terhét, ha a nyomtatásba azonnal belefogunk, hogy Csoma úr ez év végénél tovább Calcuttában ne kényszerüljön maradni. A Society részéről van szerencsém saját szolgálataimat is fölajánlani a könyvek angol szövegének áttekintése és kijavítgatása végett és különben is Csoma úrral azon leszek, hogy a munka megjelenését lehetőleg előmozdítsam.

Az Asiatic Society pénztára jelenleg nincs oly állapotban, hogy a nyomtatás költségét vagy annak csak egy részét is viselni képes lenne, bármennyire ohajtaná azt megtenni más körülmények között, de a Society úgyis azt hiszi, hogy a főkormány ez ügyet *nemzeti érdekűnek* (of national interest) tekinti és egyetért a Society azon véleményével, hogy az istápolás, a mit a kormány Csoma úrnak tanulmányai folytatására eddig utalványozott, czél nélkül maradna, ha a fáradhatatlan munkásság által biztosított eredmény közzé nem tétetik; ez eredményt Csoma teljes becsületességében, azon nemzetnek átengedi, melytől tanulmányainak kezdete óta segedelmet nyert; jóllehet saját hazájának és Európa

Digitized by Google

más országainak tudósai bizonyára sokat készek lennének tenni, hogy műveit maguk számára biztosítsák.

Egyébiránt stb.»

Még egy érdekes okmányunk van ezen időszakból s ez fénypontját képezi Csoma jutalmának. Munkatársai, az Asiatic Society választmányának egyes tagjai, kifejezték bizalmas véleményüket felőle, a midőn megtörtént az indítvány, hogy a tudós Society *tiszteletbeli tagjai* sorába vegye föl.

Az Asiatic Society 1834-dik év január 30-dikán tartott ülése jegyzőkönyvének kivonata ez:

«Körösi Csoma Sándor tiszteletbeli tagnak ajánltatott Mr. Trevelyan részéről és az ajánlat pártoltatott Mr. Prinsep által.

Az ajánlat kiadatik a választmány tagjainak véleményadás végett.»

Mr. James Prinsep véleménye.

Csoma úr a választmány előtt eléggé ismeretes, mint tibeti sanskrit és általános nyelvtudós, nincs tehát szükség arra, hogy valamit hozzá adjak az ajánlathoz, mely megtisztelő beválasztását czélozza. Csak azt említem meg, hogy ő a közelmult két éven át lajstromok és fordítmányok készítésével és a szótár kinyomtatása körüli felügyelettel foglalkozott, a nélkül, hogy akár a Society akár a kormánytól valami jutalmat elfogadott volna.

Dr. W. H. Mill véleménye.

Teljes szívvel (heartily) pártolom ezen ajánlatot, mint a hogy kötelességünk is azt tenni Körösi rendkívüli (extraordinary) érdemei miatt.

Dr. Wallich véleménye.

Igen szerencsésnek (most happy) érzem magamat, hogy a titkár és dr. Mill által kifejezett érzelmekben teljes mértékben osztozhatom.

A többi aláírások ezek:

J. T. Metcalfe a főkormányzó.

B. S. Sen.	J. Tytler.
R. W. Forbes.	John Franks.
C. E. Trevelyan.	C. Crozier.

Digitized by Google

Nem szükség mondani, hogy a választás egyhangúlag megtörtént 1834-dik év február 6-dikán. Munkatársainak egyéni itélete — maradjon fénypont gyanánt feljegyezve — az általuk oly melegen méltánylott érdemeiért!

Beteljesedett felőle, a mit Göttingában írt föl barátjának:

«A viris laudatis laudari pulchrum est!»

Az Asiatic Society által történt e kitüntetésén s a magyar tudós Társaság oklevelén kívül Csoma minden más megtiszteltetést visszautasított. Az *Asiatic Society Journal* 1834-dik évi kötetének 655-dik lapján ezt olvassuk:

«Csoma szerénységében (modesty) visszautasított minden kitüntetést, mit Európa és Kelet-Indiának tudományos intézetei ő nekie fölajánlani igyekeztek, de azért még sem tagadhatja meg magától azon címet, melyet jelen munkája neki biztosított, tudniillik egy fáradhatatlan búvár és mélyen beható nyelvész címét; ő azon férfiú, a ki életét a tudománynak szentelte, eltekintve népszerűséget szerző és minden más kecsegtető jutalmaitól; egyedüli óhaja levén, hogy fáradalmai az utókor méltánylatában részesüljenek.»

KILENCZEDIK SZAKASZ.

Tibeti nyelvtana és szótára a kormány által kinyomatik. Herczeg Eszterházy levele Prinsephez. Döbrentei Gábor levelei.

Mindenütt föltűnnek Csoma jellemének alapvonásai: a finom becsületérzés és a háladatosság. Ezt tanusítani ismét alkalma volt, a midőn páratlan munkásságának eredményét fölajánlhatá a keletindiai kormánynak s így útja nyilt arra, hogy műveinek korrekt közzétételét maga gondozhassa.

Mr. Prinsepnek itt közlendő levele nemcsak körülményes értesítést ád a helyzetről, de összefüggő adatokat hoz Csomának pénzbeli viszonyairól is a mult 14 éven keresztül, azon időtől fogva tudniillik, a midőn Teheranba 1820-dik év október 14-dikén megérkezvén, az ottani angol követ Major Henry Willockhoz segedelemért és pártfogásért folyamodott. Major Willock — később Sir Henry Willock — Csomának elutazásakor, a mint Prinsep leveléből most kitűnik, háromszáz rupiát adott. E *nagylelkűségről* Csoma csakugyan említést tesz Kennedy századoshoz intézett első

Digitized by Google

levelének hetedik pontjában A tibeti lexikonhoz csatolt előszóban, melyet alább egész terjedelemben olvasunk, Csoma névszerint megemlíti mindazokat, a kik őt útjában bármi szivességgel támogatták.

Azon kitűntetése, melyet oly hizelgő módon nyert az Asiatic Society részéről tiszteletbeli taggá lett megválasztása által, kedves megelégedést okozhatott érzékeny lelkületének, bár tudvalevő hallgatagsága következtében nem lehetünk részesei örömeinek, melyek küzdelmes pályáját olykor fölvidíták.

Ez időtájban fő, ha nem is egyedüli gondja volt, műveinek kiadását siettetni, mi 1834-dik év január elején csakugyan foganatosítva is lett. Az eseményt Mr. Prinsep, a kormány főtitkára Mr. Mac Naughtenhoz január 5-dikén kelt levelében ekként adta tudtára:

«Sir!

1833-dik évi február 12-diki levelének értelmében, melyben Ön engem arról értesit, hogy a kormány elvállalja a költséget, melylyel Csoma nyelvtana- és szótárának kiadása járni fog, és hogy ő Excellentiája a főkormányzó jóváhagyni méltóztatott az előirányzatot, mely folyamodásomhoz mellékelve volt, most már van szerencsém jelenteni, hogy az egész munka elkészült s a főkormányzó úrnak megtekintése és remélem méltánylása végett egy példányt ezennel benyujtani bátorkodom.

1. Az eredeti előirányzat a szótárt és a grammatikát együttvéve 600 lapra terjedő nyomtatvány gyanánt vette föl, melyet a nyomda felügyelője laponkint nyolcz rupiáért elkészíteni vállalkozott, ide értve az új tibeti betűk öntését is.

2. A mellékelt számlából kitűnik, hogy a valódi költség a nyomtatásért az előirányzott összeg határán belől esett ki; a lapok száma 588 lévén s igy a somma 4985 és $^1/_4$ rupiára rúg.

De ezen kívül van még egy más költség a 40 lapra terjedő alphabetumnak lithographirozásáért, mivel úgy tapasztaltuk, hogy lehetetlen volt azt másképen létrehozni, ha a tibeti betűknek correct példányait adni akarjuk, minthogy ezt kielégítőleg eszközölni a serampori öntőben nem sikerült, a hol különben a szöveghez megkivántató betűk öntettek. Mr. Tassin a lithographus, a mint leveléből kitetszik, 32 rupiát kér laponkint; ez nagyon jutányosnak látszik.

Digitized by Google

3. A két kötetnek összes költsége tehát, ide értve a fűzést és a borítékot 6412 és 1/4 rupiára megyen. Erre pénztári utalványért esedezem, ha ezt ő Lordsága helybenhagyja.

4. Azon késedelemnél fogva, mely az új betűk alkotásával járt és az ismételt correcturák miatt, melyekre szükség volt, hogy a tibeti résznek hiba nélküli megállapítása eszközöltessék, a határidő egy év helyett, a mint azt a szerző kikötötte, két évre terjedt ki. De Csoma úr fáradhatatlan kitartással és szorgalommal buzgólkodott sokáig az első lenyomatok átnézésén; azonban meg van most jutalmazva az által, hogy műveit a világ elé bocsáthatja oly érdemteljes módon, még pedig kormányi pártfogás alatt. A két kötethez írt előszavában Csoma kifejezte nyilvános köszönetét. De határtalan szerénysége nem engedi meg neki, hogy saját nevében forduljon pártfogóihoz s nem adott nekem sem szabadságot arra, hogy érdekében dicséretet mondhassak tudományosságáról és nevezetességéről. Ő meg van elégedve azzal, hogy szótára és nyelvtana érdemeit méltányolják a szakértők és az utókor.

5. Illő azonban, hogy megkisértsem véget vetni a hallgatásnak, melyet ő reám parancsolt; teszem pedig ezt azért, hogy Csomának pénzbeli körülményeit föltárjam és megemlítsem az igényeket, melyeket ő ekkorig feledésbe menni engedett.

6. A főkormányzó ő Excellenciája kegyes volt, ötven rupiára menő havi illetőséget utalványozni a magyar tudósnak 1827-dik évi június havában, tibeti kutatásainak folytatása végett. 1831-dik év július 22-dikén, tudniillik: Calcuttába történt megérkezte után ezen összeg egyszáz rupiára emeltetett, azon kilátással, hogy ez folytattatni fog két év hosszáig, mely határnapnak lefolytával jelentés lett volna teendő munkálatainak előhaladása felől.

7. Kivévén az első két hónapot, tudniillik az 1831-dik év július és augusztus havát, Csoma eddig mit sem vett föl e fizetésből, mindennapi szerény költségeit azon csekély megtakarításokból fedezte, melyeket a multban tett és a Society pénztárnokánál letéteményezett; de e kútforrás is már most majdnem egészen kiapadt.

8. A kormány bizonyára tudni fogja, hogy Eszterházy herczeg és nehány magyar főúr Csoma számára 142 font sterlingből álló összeget küldött Calcuttába az osztrák követségi titkár Neumann báró által. E sommát elődöm szerencsétlenül helyezte volt el Alexander és társa ügyleti czégnél, az összeg tudniillik

Digitized by Google

ugyane czég útján lett annak idejében Londonból ide küldve és letétemény gyanánt nála maradt. A czég időközben megbukott s a pénz odaveszett. Csoma gyakran tett említést e veszteségről azon vélekedéssel, hogy az angol nemzet becsülete megkivánná ez összeg megtérítését, minthogy az mintegy gondjaira lett bizva egy idegen hatalom által, bizonyos kijelölt czélra. Nem azért említette ő ezt, mintha az összeget saját használatára kivánta volna fordítani — ettől ő az első pillanat óta vonakodott — de azért, mivel reménye volt ez összegen sanskrit kéziratokat beszerezni hazájának tudományos intézetei számára és különben is folytatni óhajtja tanulmányait a magyar nyelvnek és Indiának régi nyelvei között fönforgó összeköttetésnek szempontjából s azokat most megkezdeni készül.

9. Sokkal kellemesebb lenne tehát Csoma úrra nézve, ha jutalmának egy részét, a melyhez igénye van, kárpótlás alakjában kapná meg, mely helyrehozná a veszteséget, melyet a nevezett czégnek bukása által szenvedett. Hogy vajjon annál nagyobb összeg fog-e számára utalványoztatni vagy nem? az iránt ő tökéletesen közönyös, el lévén határozva, mindazt, a mit neki utalványozni fognak, azonnal Magyarországba küldeni ösztöndíjak alapítására; mindamellett én úgy hiszem, hogy a kormány nem fogná megengedni, hogy ez érdemdús tudósnak egyéni érzelmei akadályúl szolgáljanak igazságos igényeinek megvalósításában: jóllehet a jutalomnak formája idomíttatható akképen, hogy annak elfogadása neki kellemessé tétessék.

Bátorkodom tehát indítványozni, hogy a már megállapított ötven rupiára terjedő havidíj számíttassék 1834-dik év deczember végeig. Így tehát:

három év és 4 hónapra esnék	2000 rupia
a bukás által okozott veszteség pótlása	1400 «
összesen	3400 rupia.

10. Bátorkodom egész alázatossággal megtenni ezen indítványomat. Hogy vajjon méltányos-e? azt a kormány határozatára bizom: esedezvén, hogy magas pártfogását terjeszsze ki Körösire jövendőbeli utazásai alatt is, melyeket most Tirhut, Nepál és Ladak felé tervez, hogy a IX-dik és X-dik századbeli sanskrit irodalom érdekében tanulmányokat tegyen.

Életmódjának és mindennapi szükségeinek mértékét nem

Digitized by Google

lehetne előnyösebben fölmutatni, mint ha fölszámítjuk az összegeket, a melyekből a mult tizennégy éven át élt. Ezek pedig így állanak:

kapott Mr. Willocktól Teheránban ... ... 300 rupiát
« Mr. Moorcrofttól Ladakban ... ... 300 «
« a kormánytól 1827-dik évi június 14-dikétől
. 1830-diki junius 30-dikáig ... ... 2926 «
« két kónapra külön ... ... 200 «
« útiköltségre ... ... 500 «
összesen tehát 4226 rupiát;

ebből elköltött 4000 rupiát, mely alig tesz többet húsz rupiánál havonkint, élelmezésre, útiköltség, ruházat és szolgabér fejében, ide értve a panditok honorariumát, a midőn Tibetben időzött.

11. A szótár és nyelvtan csak egy kis részét képezi azon műveknek, melyeket Csoma Calcuttában létele alatt szerkesztett. A Mr. Hodgson által Nepálból ide küldött terjedelmes kéziratoknak ismertetése és lajstromozása, továbbá egy becses és igen terjedelmes polyglott *műszók Vocabulariuma*,*) a milyennel némi részben már M. Rémusat is kisérletet tett Párisban a chinai művek útmutatása szerint és más kisebb-nagyobb mérvű fordítások — mindezek az Asiatic Societynál vannak letéve. A Vocabularium megérdemelné a kinyomatást, de a költség tetemes fogna lenni s a szerző ellenzi, hogy még tovább Calcuttában maradjon, a mit pedig a műnek kinyomatása okvetetlenül megkivánna.

12. Hátra van még, hogy a kormány parancsát kikérjem az ötszáz példánynak kiosztása iránt.

13. A szerző maga számára kér egyszáz példányt, hogy azokat osztrák, olasz és német egyetemeknek megküldhesse.

14. Hasonló módon az Asiatic Society is, ha engedelmet nyer arra, kész magára vállalni példányokat szétosztás végett, angol, franczia és egyéb európai tudományos társulatok között, melyekkel irodalmi összeköttetésben áll; magától értetődik, hogy tudtára adnók az illetőknek, hogy az ajándék a kormánytól jön; minthogy a művek pártfogása alatt jelentek meg.

15. A példányok egy része elárusítás végett a Society könyvárusaihoz Calcuttába és Londonba lenne elküldendő s talán a

*) Lásd a XIX-dik közleményt.

Digitized by Google

kormány jónak látandja ötven vagy több példányt az East India Company kormányzó választmányának átadni.

16. Igen helyes lenne, bizonyos számú példányt az indiai kormány területén találtató könyvtárakban és collegiumoknál helyezni el.

17. Mindezen részletek kivitele végett bátorkodom az Asiatic Society részéről szolgálatimat felajánlani, szerencsésnek érezvén magamat máris, hogy képes valék segédkezét nyujtani oly művek közzétételére, melyekről bizton hiszem, hogy becsületére fognak válni a szerzőnek úgy mint az indiai kormánynak, mely őt pártfogolta.

Egyébiránt stb.»

Munkatársai, a bengali Asiatic Society, Csoma sírkövére e szavakat vésették, tibeti szótára- és nyelvtanára vonatkozólag: «*ezek legszebb és legvalódibb emlékei.*»

A mint Prinsepnek föntebbi leveléből olvassuk, e művek az 1834-dik évben kerültek ki sajtó alól; először a szótár és utána a nyelvtan. Az előbbi 345, az utóbbi 204 nyomtatott negyedrét lapból áll, negyven lapnyi lithographirozott melléklettel. A ki átlapozza s reá gondol a hosszú fáradalmas munkára, melynek ezek gyümölcse: lehetetlen, hogy bámulatra ne gerjedjen. Jäschke, a hernhuti «Moravian Brethren» felekezet missionariusa, ki mint térítő, évek hosszáig működött Lahoulban, északnyugati Tibetben, egy újabb tibeti szótárt adott ki 1882-ben, szintén az angol kormány pártfogása alatt. Jäschke előszavában így szól: «Csoma munkája minden dicséretre érdemes, ő eredeti nyomozó volt s gyümölcse ez majdnem példa nélküli elhatározásának és türelmének.»*) A pétervári professor J. J. Schmidt is, ki szintén kiadott egy tibeti lexicont, de mint szaktudós nem áll azon polczon, mint Jäschke, jóllehet mint kritikus túlságosan sokat tart munkájáról, Csoma könyveiről hasonlóképen nagy dicsérettel szól.

Prinsep kitünő méltánylattal említé a Csoma által írt Előszót lexiconjához, mely érdekes okmány. Előre bocsátván az angol czímlapot és magyar fordítását:

Igy hangzik a czímlap:

*) Almost unparallelled determination and patience.

Digitized by Google

Essay towards a
Dictionary
Tibetan and English

prepared
with the assistame
of
Bandé Sans-RGyas Phun-tshogs
a learned Lama of Zangskár
by
Alexander Csoma de Körös
Siculo Hungarian of Transylvania
during a residence at Kanam in the Himalaya mountains
on the confines of India & Tibet
1827—1830.

Calcutta
Printed at the Baptist mission Press. Circular Road.
1834.

Kisérlet egy tibeti és angol
Szótárhoz
Bandé Sangs-RGyas Phun-tsogs
zangskári zárdához tartozó tudós Láma
segítségével
elkészítette Körösi Csoma Sándor
székely-magyar Erdélyországból
Kanumban a Himaláyák hegyei között történt tartózkodása alatt,
India és Tibet határán.
1827—1830 években.

Calcutta
Nyomtattatott a baptista missio nyomdájában.
1834.

Előszó.

A tibeti szótár megjelenéséért ezen alakban, a tudós világ elismeréssel tartozik a brit keletindiai kormány bőkezűségének és

Digitized by Google

pártfogásának, melyben két főkormányzó, tudniillik Lord Amherst és Lord William Cavendish Bentinck kormányai a szerzőt tanulmányainak ideje alatt részesítették. Legmélyebb tisztelettel ajánlja tehát ő e munkáját, mint csekély elismerését a kormány iránt, azon segélyért, melyet élvezett és különösen mult évi magas elhatározásért, melynek értelmében a Tibeti Nyelvtan és Szótár közköltségen kiadatni rendeltetett. Ily módon ezen elemi művek, melyek okvetetlenül szükségesek a tibeti nyelvnek alapos megtanulására, biztosíttattak mindazon egyének számára, a kiknek érdekében fog lenni a tibeti irodalom tanulmányozása.

A brit kormánynak általános pártfogásán kívül a szerző elismeri lekötelezettségét az angol nemzet több fiának istápolásáért és szivességeért s ezen kegyeikért ezennel tiszteletteljesen nyilvános hálát fejez ki. A közönséget pedig értesíteni óhajtja a szerző az iránt, hogy ő nem küldöttje semmi kormánynak s politikai céljai nincsenek. *Nem is tartozik azon gazdag urak sorába, a kik saját költségükön utaznak, élvezetkeresés végett avagy kiváncsiságból, ő csupán egy szegény tanuló, a kinek óhajtása volt látni Ázsiának különféle országait, az őskor annyi eseményeinek színpadát; megfigyelni a különféle népek szokásait s megtanulni nyelvöket, azon reményben, hogy eredményének hasznát a világ egykoron majd be fogja látni.* Ilyen volt tehát azon férfi a ki zarándokútjában mások kegyeitől függött, hogy megélhessen.

«A persa földön, Teheranban léte alatt különösen le volt kötelezve Henry és George Willock uraknak és Dr. Richard követségi orvos úrnak, Ladak és Kasmirban a boldogult Mr. William Moorcroft- és társai Mr. George Trebeck- és Meer Izzet Ullahnak; Sabathuban pedig C. P. Kennedy százados és Dr. J. Gerard uraknak, az előbbitől kormányi pártfogásban és pénzbeli segítségben részesült, míg az utóbbi hasznos könyvekkel látta el.

Calcuttába megérkezvén, az Asiatic Society akkori titkára s később a sanskrit nyelv tanára az oxfordi egyetemen, Dr. H. H. Wilson nagyon lekötelezte a szerzőt azon kegyessége által, hogy tibeti irományaiból szemelvényeket választott és azokat kinyomatta. Végre hálásan elismeri a szerző Mr. J. Prinsep, az Asiatic Society jelenlegi titkárának szivességét, hogy munkáinak angol szövegét kisimítva és kijavítva sajtó alá bocsátja.

«Az angolok által nyujtott segedelmen kívül hálával elis-

Digitized by Google

meri szerző azon kegyes és nagylelkű bánásmódot, melyet utazása közben Allard és Ventura, két franczia tiszt részéről tapasztalt; ők utóbb Maharaja Ranjit Sing szolgálatában Lahorban magas rangra jutottak; azt tapasztalt Pöhle Ignácz úr, egy csehországi születésű kereskedő részéről is Aleppóban, s az ő ajánlatára Magyarországból származó Swoboda Antal úrtól, ki ügynöke volt Bagdádban; a' Bécsből való Bellino úrtól, ki Rich úrnak, az angol politikai ügyvivőnek Bagdádban titkára volt; és végre egy jószívű embertől, a tiroli születésű Schäfer Józseftől, ki kovács-mesterséget üzött Egyiptomban, Alexandriában.

Ez a nyilvános és hálás elismerése azon kegynek és jó szolgálatoknak, melyekben a szerző részesíttetett.»

«Most a munkáról.

«Jóllehet a tibeti nyelvnek tanulmányozása nem állott eleinte a szerző tervében; és csak miután a gondviselés őt Tibetbe kisérte és a boldogult Moorcroft bőkezű támogatása folytán kedvező alkalma nyilt megismerni, hogy minemű és mi eredetű a tibeti irodalom, szánta reá magát örömest, hogy avval alaposan megismerkedjék, azon reményben, hogy ez eszközül fog szolgálni közvetlen tervének megvalósításában, tudniillik a magyarok nyelve és eredete körüli kutatásaiban. *Szerző tanulmányainak eredménye pedig az, hogy Tibetnek irodalma egyáltalában Indiából származott.* A tudománynak különféle ágaira vonatkozó roppant kötetek nem egyebek, mint tökéletes és hű fordítások a sanskritból, még pedig Bengál, Magadha, a gangesi vagy Közép-India, Kasmir- és Nepalországokból eredő munkákból; a fordítások Krisztus után a hetedik században kezdődtek. A most említett munkáknak nagy része pedig a tibetiből mongol, mantsu és chinai nyelvekbe plántáltatott, ennél fogva a chinai Tatárországban a tibeti nyelv a tudósok nyelvévé lett, úgy mint Európában a latin.

«Miután a tibeti nyelv segítségével a szerző megismerkedett a buddhista vallási rendszer műszavaival, szellemével s általános tartalmával is, szerencsésnek érezte magát, hogy így könnyű eszközre tett szert, a sanskrit irodalom tárházához eljuthatni, mely az utóbbi időben a tanult Európának oly kedvencz tanulmányává lett. **Saját nemzetének pedig a szerző büszkeséggel jelentheti, hogy a sanskrit tanulmányozása sokkal hasznosabb a magyarokra, mint bármely más európai nemzetre nézve.**

Digitized by Google

A magyarok dús aknát találandnak tanulmányozásában, szem előtt tartván nemzeti eredetük, szokásaik, viseletük és nyelvük érdekeit, meg pedig azért, mivel a sanskrit nyelvnek alkotása, valamint több indiai nyelveké is, nagyon párhuzamos a magyarokéval, mely különben eltér a nyugati Európa nyelveitől. E párhuzamosságnak feltünő bizonyságául álljon a következő példa. A magyarban előragok helyett utóragokat találunk kivétel nélkül, kivévén a személyes névmások esetét; és az igegyökből segédige nélkül s csupán egy szótagnak egyszerű hozzáadásával többféle igealakokat formálhatunk: tudniillik cselekvő, szenvedő, óhajtó, gyakorító, visszaható formákat; így van ez úgy a magyarban mint a sanskritban s nincs szükség sem itt, sem ott a segítő igére az összetett mult vagy a jövő idők formulázásában, a hogy az okvetetlen megkivántatik az európai nyelvekben. De nincs itt helyén oly elemezésbe ereszkedni, mely iránt különben a legnagyobb érdekkel viseltetik a szerző hazafiui úgy mint nyelvészeti előszeretetnél fogva.

«A szótárt és a nyelvtant illetőleg, mely a kormány bőkezűsége folytán közzététetik, szabadságot vesz értesíteni a közönséget, hogy mindkettő hiteles kútforrásokból állíttatott össze, miután a szerző a tibeti nyelvvel eléggé megismerkedett, egy értelmes Láma papnak oktatása folytán, a kinek neve tiszteletteljesen meg van említve a czímlapon; az ő értelmi tehetségében a szerzőnek teljes bizalma volt, a szerző őt az általános buddhista irodalomban teljesen jártasnak találta, és a kellő ismeretekkel bírónak a tudományok azon ágaiban, melyek egy szótár megirásában nélkülözhetetlenek, különben is minden tekintetben képesítve volt mint uri egyén, naponta közlekedni hazájának legmagasb polczon álló embereivel; mivel pedig Tibetnek legnagyobb részét beutazta, jól ismeri az udvariasság és a fínom nyelv kifejezéseit. Ily kifejezéseknek gyakori használata a tibeti nyelv sajátságaihoz tartozik, és jóllehet azok a tibetiben közönséges beszédmód gyanánt veendők: mégis mintegy költőivé teszik a nyelvet s rendesen használtatnak az irodalomban úgy, mint a míveltebb osztályok társalgásában, különösen a főrangúaknál.

«Sanskrit kifejezések csak ritkán fordulnak elő a tibeti könyvekben, kivévén egy nehány főnevet: személyeket, helyeket, drágaköveket, virágokat és növényeket jelezve, ha tudniillik a

Digitized by Google

fordítók nem voltak képesek meghatározni a megfelelő tibeti szót. Meg kell itt jegyezni, hogy minden tudományos sanskrit műszó *szótagról szótagra* van a tibetire lefordítva; ez eltér azon szokástól, a mely Európában divatos, ha a görög vagy latin nyelvből fordítunk. Minden tibeti fordítás tehát azon minta szerint történik, melyet az első fordítást eszközlő Panditok specialiter megállapítottak. Tapasztaljuk ezt több meglevő sanskrit és tibeti szógyüjteménynél, melyeknek egyik terjedelmesb példányát a szerző maga fordított angol nyelvre és az Asiatic Societynek fölajánlott.*) Rémusat Abel ugyane művet már régebben közlötte Európa tudósaival, erről azonban a szerzőnek tudomása nem volt.

«A tibeti nyelv alkata nagyon egyszerű. A declinatiónak csak egy formája van. Az igékben személy vagy szám változást nem tesz és csak a névnek vagy névmásnak egyes vagy többes számából lehet következtetni arra, hogy az igeszó melyik számban áll? Ha a kezdő a segítő igéket betanulta és megismerkedett a particulákkal, melyek a modust és a tempust alakítják: minden igét képes lesz conjugálni. Vannak bizonyos rendhagyó igék is, ezeknek præsensét, præteritumát és a parancsoló módját kell megtanulnunk; azonban csak egy kivételes osztályát képezik ezek az összetett igéknek és részletezve vannak a nyelvtanban és a szótárban. Az egész Tibetben az orthographia ugyanaz, de az orthoëpia különbözik az egymástól távol eső tartományokban, különösen az összetett mássalhangzóknál.

«Hogy e munka lehető szoros határok között maradjon, csak kevés sanskrit szó és főnév (nomen proprium) fordul elő ezen kiadásban. De ha idővel több érdek fog mutatkozni a buddhismus iránt, mely annyi hasonlatosságot tanusít a kereszténység igazi szelleméhez; és ha tán ösztön támad a keresztény és az európai míveltségnek Ázsia legkeletibb részeibe terjesztésére: akkor ezen tibeti szótár sok tekintetben kijavítható, megbővíthető és sanskrit kifejezésekkel pótolható leszen.**)

«Tibeti tanulmányainak első éveiben, szükségképen sok nehézséggel kellett küzdenie a szerzőnek; mivel tolmács nem volt

*) Ugyanaz, mely a XIX-dik közleményben ismertetve van.

**) Ez csakugyan be is teljesedett. Jäschke, a hernhuti missionarius Lahoulban, Csoma lexiconja alapján egy új szótárt szerkesztett. Kiadta a kormány költségén Trübner et Comp. London 1882.

Digitized by Google

közötte és a Láma között, ki saját nyelvén kívül mást nem igen értett. Nem is állott semmi elementaris munka rendelkezésére, kivévén pater Giorgi Alphabetum Tibetanumát. Mr. Marshmannak, 1826-ban Seramporeban kiadott tibeti szógyüjteményét csak Calcuttában való megérkezte *után*, 1831-ben látta először a szerző, a midőn az hasznára már nem lehetett, mivel a jelen munka már jóval annak előtte, jelen alakjában és kiterjedésében készen volt. Ennél fogva a tudományos világ elnézését kéri a szerző azon számos fogyatkozásért, melyet a tapasztalt szem kétség kívül hamar föl fog fedezni a *Tibeti Szótár*nak ezen első kisérletében.

Kelt Calcuttában 1834 dik év február havában.»

A szótár után nem sokára megjelent a nyelvtan is, melynek czímlapja és előszava itt következik:

A Grammar of the Tibetan
Language in English

Prepared under the Patronage of the Government
and the auspices of the Asiatice Society of Bengal
by
Alexander Csoma de Körös
Siculo-Hungarian.
Calcutta 1834.

Tibeti nyelvtan
angol nyelven.
A kormány pártfogása és a bengali Asiatic Society felügyelete
alatt készítette
Körösi Csoma Sándor
székely-magyar.

Calcutta 1834.

Előszó.

«Buddha vallásának széles elterjedése Ázsiának keleti részeiben, az utolsó időkben nagy figyelmet gerjesztett az európai tudósok között. Kitünő orientalisták fölfedezték, hogy azon vallás, mely a távol kelet oly különböző országaiban annyi milliók által elfogadtatott, a gangesi vagyis Közép-Indiában vette eredetét:

Digitized by Google

ennél fogva reményünk lehet, hogy a mívelt közönség kegyteljesen fogja fogadni a tibeti nyelv szótárát és nyelvtanát. Tibetország a jelenkorban a buddhismus gyúpontjának tekintetik. Ezen elementáris művek tehát kulcs gyanánt szolgálhatnak megnyitására azon óriási köteteknek (ezek a sanskrit hű fordításai), melyek még mindig föltalálhatók azon országban. Ezek kimerítő értesítést foglalnak magukban Ázsia terjedelmes részében, különösen pedig az őskori Indiában lakozott népek erkölcse, viselete, véleménye, tudománya, tudatlansága, babonahite, reménye és félelme felől.

Földünkön a jelen korban három uralkodó vallás létezik; mindegyike számos követőket számlál s mindegyike sajátszerű irodalommal bír, tudniillik: a keresztény, a mahomedán és a buddhista vallás. Érdekes azon körülmény, hogy évszámításunk VIII- és IX-dik századában bizonyos uralkodók komolyan azon igyekeztek, hogy ezen három vallásnak irodalmát illető országaikban megállapítsák, még pedig latin, arab és sanskrit nyelven, nevetesen Nagy Károly és utódai Némethonban és Franciaországban, Al-Mansur, Harun-al-Reshid és Al-Mamun khalifák Baghdadban, Magadha királyai Indiákon, Khrisrong De'Hu Tsan, KHri De'srong Tsan és Ral-Pachen Tibetországban. Chinában pedig, az akkor uralkodó Thang dynastiából származott császárok. A kereszténységnek dicsőségére válik megemlítenünk, hogy a' midőn a tudományosság folytonosan hanyatlott a mahomedánok és a buddhisták között: a kereszténység nemcsak hogy magas fokig fejlesztette saját irodalmát és a tudományt, de követve a szabadelvűség és a valódi tudomány elveit, a jelen korban azon fáradozik, hogy alapos ismereteket szerezzen a vele versenyző két vallás alapelveiről, még pedig saját nyelvükben. Innen van az, hogy Európa északnyugati részeiben, Angol-, Franczia- és Némethonban, a hol ezer év előtt csak a latin nyelv volt mívelve a tudomány emberei által, ott jelenben az arabs és sanskrit irodalomnak számos gyúpontjai találhatók.

Ennek köszönhető az «Oriental Translation Committee» (keleti irodalmi fordító választmány) megalapítása, melynek tagjai Európának legkitünőbb orientalistái, kiknek munkálódásaiból máris oly sokat nyertünk és a jövőben még többet remélünk. Tibeti szakemberek, ha ugyan találkoztak e választmányban, nagyon kevesen

Digitized by Google

lehettek. Elszigetelve hozzáférhetetlen hegysorok által, Tibetnek zárdái figyelem nélkül maradtak; tudós vagy utazó alig kereste föl valaha és a közelmult időkig alig gyanította valaki, hogy azon világrész meg nem háborított menhelyének oltalma alatt, oly éghajlatban, a hol a forró égövi lapályoknak mindent megrontó befolyása ki van zárva, tökéletes épségben föltalálhatók a buddhista hit könyvei, eredeti sanskrit szövegben és hű fordításban, mit az indiai continensen most hiába keresnénk. Remélem, hogy tartózkodásom ideje azon kietlen országban, oly czélból, hogy elsajátítsam a nyelvét és megvizsgáljam irodalmi tárházait, nem volt eredménytelen, de hogy ezen nyelvtan és szótár bizonyságául fog szolgálni fáradozásaim őszinteségének, melylyel föladatomat elérni törekedtem.

«Szótáramnak előszavában kifejeztem tiszteletteljes köszönetemet az indiai brit kormánynak, tibeti tanulmányaim ideje alatt élvezett pártfogásáért, előszámlálám egyszersmind azon szivességeket és jó szolgálatokat, melyekben több uri egyéntől részesültem; fölösleges lenne tehát hálámat itt ismételni. Azon körülmény, hogy az angol nyelvet választám közegül munkálataim nyilvánossá tételére, bizonyságul fog szolgálni Európa tudósai előtt, hogy mennyire érezem kötelezettségeimet az angol nemzet irányában.

«A munkát magát illetőleg, hogy azt lehetőképen rövidre vonjam, csak oly pontok tárgyalásába ereszkedtem, melyeket mulhatatlanul szükségeseknek tartottam ezen eddig ismeretlen nyelvnek alapos megismerésére. Tárgyaltam a beszédnek minden részét s a mennyire tőlem telt, teljes jegyzeteket adtam minden fejezetnél, megemlítvén a szavak származását s változékonyságát, hogy ily módon a kezdő azonnal beláthassa és megértse a tibeti nyelv részeit.

Az orthographia képezi a főnehézséget e nyelvben, mit én úgy a szótagi rendszer ismertetésében mint a lexiconban szabályszerűleg megállapítani igyekeztem hiteles grammatikai kútfők után. A nevek hajlítása és az igék conjugatiója itt, úgy mint az indiai dialektusokban, nagyon egyszerű. Egy jól rendezett szótár s rövid bevezetés a declinatio és conjugatio formáiba elég lesz arra, hogy a tanulót bevezesse a nyelv ismeretébe.

A. Csoma de Körös.

Calcutta, deczember 1834.

Még két levelünk van az 1835-dik évről, melyet itt közleni

Digitized by Google

kívánunk. Sajnálnunk kell, hogy a hazából Csomához intézett egyéb levelek nyomára sehol sem akadhatunk.

Az egyik levél az ausztriai nagykövet herczeg Eszterházytól Mr. Prinsephez szól. Kelte London, augusztus 4-dike 1835. Tartalma ez:

Sir!

Feleletül becses levelére, melyet Ön mult január 25-dikén intézett hozzám, van szerencsém tudtára adni a két láda megérkeztét: mindegyike tartalmazván huszonöt példányt a tibeti szótár és nyelvtanból, mely műveket a magyar utazó Körösi Csoma Sándor készített s az Asiatic Society felügyelete alatt a brit-indiai kormány tett közzé.

Ezen ötven példány Körösi úr által arra levén szánva, hogy ő császári fölsége birodalmának intézetei között elosztassék: nem késedelmezem Önt biztosítani arról, hogy a tudós szerző óhajtása híven fog teljesíttetni.

A mellékelt levelek és orientalis munkák, melyeket Ön von Hammer udvari tanácsos számára küldött, szinte rendeltetésök helyére jutottak.

Nem mulasztottam el értesíteni kormányomat azon bőkezűségről, melylyel az indiai kormány kipótolta a háromszáz aranyra rugó összeget, mely Csoma úr számára ezen követség útján Indiába küldetett, a mely összeg azonban az Alexander és Társa czégnek megbukása következtében elveszett. Kormányomnak intentióit megelőzőleg, nagy örömmel megragadom ez alkalmat, hogy kijelentsem Önnek s Ön által az indiai kormánynak és az Asiatic Societynak mélyen érzett méltánylatomat azon kegyes pártfogásért, mely tudós honfitársamnak osztályrészül jutott ő britanniai fölségének indiai birodalmában.

Engedje meg, hogy legőszintébb köszönetemet kifejezhessem ezen nagylelkűségért.

Egyébiránt maradtam

legalázatosabb szolgája

Eszterházy s. k.»

A másik levél szinte Mr. Prinsephez van intézve, írója Döbrentei Gábor, budai kerületi királyi biztos — *barátilag*. Kelt Pesten, szeptember 30-dikán 1835.

Digitized by Google

«Sir!

A magyar társaság VI-dik nagygyülésén a legnagyobb érdekeltség tárgya volt azon körülmény, a mit említettem, hogy Öntől, mint biztos kútforrástól kezemhez érkezett a hir Körösi Csoma Sándor felől. S a mint Ön levelének elolvasását magyar fordításban elvégeztem, az általános ohajtás az volt, hogy én irjam meg Önnek a társaság nevében a legszivélyesebb köszönetünket. Annyira ohajtottuk már hirét hallani Körösinek és annyi idő óta, de mivel az elmaradt, azt hittük, hogy ő már el is hagyta az élők sorát.

Önnek levele a társaság naplójában, a Tudománytárban is közzé fog tétetni és én nem kételkedem, hogy az egész nemzet hálás leszen Önnek ez ügyben való közbenjárásaért.

Én magam ezennel kérem magát Körösit is, hogy tegye félre tartózkodását és irjon a magyar társaságnak utazása eredményéről és a régi magyarok hazája felőli véleményéről, a melynek fölfedezésére Ázsiába utazott.

Ön lesz oly jó az ide mellékelt levelemet neki átadni vagy utána küldeni, az oklevéllel együtt, melynek erejénél fogva a magyar társaság őt tagjának vallja, meg lévén választva 1833-ban, a mely kitüntetést ohajtom Önnek számára is, még pedig a legelső alkalommal, a midőn választás lesz. Ön igazán megérdemelte, hogy ily módon megtiszteljük.

A társaság örömmel várja Körösi tibeti szótára- és nyelvtanának példányait, melyeknek elküldéseért hálával vagyunk lekötelezve Ön iránt.

Azt is megírtam Körösinek, hogy tárja föl előttem bizalmasan azt, hogy van-e szüksége segedelemre és támogatásra? Eleinte Teheranban a brit nagylelküség viselte gondját és most Bengaliában, úgy látszik, a kormány vette őt pártfogásába, bizonyára azon oknál fogva, mivel ő, általában véve, érdekes személyiség és tudományos férfi. Ezen kegyekért mi is köszönettel tartozunk. Azonban ha Körösi hajlandó lenne Magyarországból egy újabb összeget elfogadni, igyekezni fognánk azt nekie megküldeni.

Legszivesebb üdvözleteimmel jó kivánataiért maradok stb.»

Döbrentei levele Csomához, elveszett. Meg volt iratai között azon kis vasládában, melynek tartalmáról részletes jegyzéket

Digitized by Google

vevék föl a calcuttai főitélőszék levéltárában 1854-ben, s a *Magyar Posta* 1857-dik évi folyamában közölve volt.

Döbrentei levelének tartalmából azon következtetés levonására vagyunk utalva, hogy a hazában Csomáról 1835-ig semmi biztos hír nem létezett, ő maga úgy látszik teheráni levele óta haza nem írt, s ha írt, annak nyomára akadni nem tudtunk. A teheráni levele, mely a nagy-enyedi collegiumi professorokhoz 1821-ben volt intézve, úgy látszik, hogy az 1849-dik sajnos események alatt, a collegiumi levéltárral együtt elpusztult.

Miután megtudták a hazában, hogy Csoma él, sőt hogy tibeti műveit az angol kormány közzétette, a legmélyebb rokonszenv és érdeklődés kelt sorsa iránt, a mint herczeg Eszterházi és Döbrentei Gábor levelei tanusitják.

TIZEDIK SZAKASZ.

Három évre útlevelet nyer 1835-dik évi novemberben. Elhagyja Calcuttát. Utolsó levelei Prinsephez. 1837-dik évi novemberben visszatér Calcuttába s ott marad 1842-dik év tavaszáig.

«Csoma is probably the only Scholar capable of reading and explaining their contents». *Prinsep.*

Négy és fél évig kellett Csomának Calcuttában maradnia, míg műveit elkészíthette és kinyomtatva láthatta. E föladatának teljesítése után ismét útra készült tanulmányainak folytatása végett.

Az előbbi szakasz végén közöltük herczeg Eszterházy és Döbrentei Gábor leveleit, ő mindkettőre válaszolt, még pedig az indiai kormánynak tett igérete szerint latin nyelven, mivel titokban tartani nem akart semmit s a gyanut, mely reá nehezedett 1825-ben, még most sem feledte el. Herczeg Eszterházynak szóló levele 1835-dik évi július 1-jén volt irva Calcuttából, ebben számot ád a vett pénzekről. Tibeti műveiből pedig tíz példányt Erdélynek szánt, a többit Magyarországra óhajtja küldeni, de úgy, hogy abból az osztrák tudományos intézetek is részesüljenek. Ugyanakkor Csoma felelt Döbrenteinek is szinte latin nyelven, azért, hogy Indiában valaki őt titkolódzással ne vádolhassa, ha kevésbbé ismert nyelvet használ.

Digitized by Google

Ezen időtájban, miután Prinsep leveléből megtudták Pesten, hogy Csoma biztonságban van, még két levelet küldött Döbrentei Csomához a magyar tudós társaság nevében, az első 1835-dik év szeptember 11-dikén, a másik ugyanazon év szeptember 30-dikán kelt. Ebben Döbrentei így ír: «Egész őszinteséggel nyilatkozzék az úr, kívánja-e vagy nem, hogy segítségére aláírás nyittassék? így út nyilandik legalább, hogy a magyar nemzet is illően gondoskodjék fiáról, ki ős historiájáért magát ily tövises útra áldozá.» Csoma bizonyára ellenezte a segélygyüjtést, feleletének szövege azonban nincs birtokunkban.

November 30-dikán Csoma a keletindiai kormányhoz útlevélért folyamodott Mr. Prinsep által, a kihez a következő levelet intézte: (eredetije a tudományos akadémia levéltárában van.)

«Sir!

Jóllehet első megérkeztemkor Kelet-Indiába, boldogult Mr. Moorcrofttól ajánló levéllel valék ellátva, mégis némi gyanuval fogadtattam a felsőindiai hatóságok által. De miután a kormány kívánsága szerint irásban előadtam multban való foglalkozásaimnak történetét és előszámítám terveimet a jövőre nézve,*) nemcsak hogy minden gyanú alól, mely alatt állottam, fölszabadultam s szabad járás-kelés engedtetett tanulmányaim folytatása végett; de azonfelül a kormány nagylelkűleg pénzsegélyt is utalványozott számomra czélom elérése végett. Ennélfogva több éven keresztül kedvező alkalmam volt különösen a philologiai tudományokban való előhaladásra, a mi föladatomnak javára vált.

1. Szabadságot veszek ez alkalommal, Önnek közvetítésével, tisztelteljes köszönetemet kifejezni a kormánynak és az Asiatic Societynek: gyámolításuk-, pártfogásuk- és nagylelkűségükért, hogy ez idő alatt saját könyvtárukban minden alkalmat nyujtottak tanulmányaim folytatására. De minthogy végczélomat, a melyért keletre jövék, még el nem értem, esedezem, hogy Ön a kormánytól engedelmet eszközöljön számomra, hogy Indiában még három évig maradhassak a végett, hogy magamat a sanskrit és más nyelvekben tökéletesbítsem. Föltéve, hogy a kormánynak

*) Lásd Kennedy századoshoz intézett két levelét, a *második* és *harmadik* szakaszban.

Digitized by Google

nem lesz erre ellenvetése, kegyeskedjék engemet útlevéllel két példányban ellátni, angol és persa nyelven, hogy Indiának északnyugati tartományait meglátogathassam. Részemről megigérhetem, hogy eljárásom nem fog kellemetlenséget okozni a kormánynak semmiféle tekintetben sem. Európával nem másképp, mint Önnek közbenjárásával fogok levelezni, még pedig latin nyelven; leveleimet Önhöz nyitva küldendem, azon esetben is, ha a körülmények úgy kivánnák, hogy hazámba kellene írnom.

Egyébiránt stb.»

Az Asiatic Society titkára Mr. James Prinsep, ki minden alkalommal hű szószóló gyanánt lépett föl honfitársunk érdekében, mint azt annyiszor már is tapasztaltuk, ismét a legmelegebb rokonszenvvel terjeszté barátjának helyzetét a kormány elé; jóllehet Csoma őt nem egyébre, mint csupán útlevelének kieszközlésére hatalmazta föl. Látni fogjuk ezen leveléből Prinsepnek azt is, hogy a magyar főurak által Csomának szánt s az angol kormány által megtérített összeget, egyéb pénzkészletével együtt, ő a hazába visszaküldötte, «rokonai és a magyar tudós társaság számára». Orbán Balázs erről a következő részleteket adja:*) 200 darab aranyat a tudós társaságnak, 140 darabot a nagy-enyedi collegiumnak, 100 darabot a k.-vásárhelyi katonai növeldének, 100 aranyat a körösi közönségnek, 100 darabot testvérének.

Ez történt 1835-ben.

1836-ban, úgy látszik, még két rendbeli pénzküldemény jutott Csoma számára a hazából Prinsep kezeibe. Az egyik Döbrentei Gábor által 200 arany, a másik pedig Nagy-Enyedről 450 arany. Csomának levelei között volt egy másolata a nagy-enyedi collegiumhoz 1836-ban intézett azon levelének, melyben 450 aranynyal a Kenderessy-Csoma alapítványt teszi.

Prinsep föntemlített levele a kormánytitkárhoz Mr. Mac Naughtenhez 1835-dik deczember elsejéről kelt s így szól:

«Sir!

Körösi Csoma Sándor által föl vagyok szólítva, hogy a fő-

*) *Székelyföld leírása* III-dik kötet, 153-dik lap.

Digitized by Google

kormányzó ő excellentiáját értesítsem azon óhajtásáról, hogy Calcuttában való tartózkodását befejezvén, vidékre szándékozik utazni a keleti nyelvek további tanulmányozása végett. Arra kért tehát, hogy engedélyért folyamodjam számára brit India határain belül három évre terjedő tartozkodhatása végett, és hogy útlevéllel két példányban láttatnék el, hogy azokat a körülményekhez képest használhassa. Az egyik angol nyelven lenne kiállítva, a melyben egyszerűen így czimeztessék: Mr. Alexander Csoma magyar philologus, erdélyi születésű; a másik persa nyelven nevezvén őt Molla Eskander Csomának az Mulk-i Rúm.*)

1. Csomának jelen terve az, hogy, miután a Mithila stb. tartományban divatozó nyelvek tanulmányozását befejezte, visszatérjen Calcuttába, és tanulmányainak eredményét sajtó alá elkészítse.

2. Minthogy Csoma úr úgy vélekedik, hogy az utolsó esztendőt nem a kormány szolgálatában töltötte, tehát nem engedte meg, hogy számára pénzsegélyért folyamodjam. Kötelességemnek tekintem azonban tudomására hozni a főkormányzó ő excellentiájának, hogy az összeg, a mi e fáradhatatlan (indefatigable) és mód nélkül szerény (most unpresuming) tudósnak rendelkezésére áll, egyáltalában nem elegendő arra, hogy abból a tervezett három évre terjedő utazásnak költségeit fedezhesse, még az ő köztudomás szerint egyszerű szükségeire sem.

3. Kezemnél van ötszáz rupiára terjedő hátralék, mely rendelkezésére áll. A pénzösszeg, melyet a kormány 1835-dik évi január 12-dikén neki utalványozott 50 rupiányi havi fizetésének hátraléka fejében, azon időtartamra, a melyben a tibeti nyelvtannal és szótárral foglalkozott, úgy szinte a somma, melyet a kormány kárpótolt, miután a magyar főurak által neki küldött tőke elveszett: ezen készletek legnagyobb része, egyenes kívánsága folytán, általam hazájába küldetett rokonai és a magyar tudós társaság számára. Nem bírtam őt meggyőzni arról, hogy saját személye iránti méltányosság követelné, hogy legalább annyit tartana meg, a mennyi szükségeinek és némi kényelmének fedezésére megkivántatik.

4. Bátorságot veszek tisztelettelteljesen előterjeszteni, hogy bár-

*) Tudor Csoma Sándor — Európából.

Digitized by Google

mennyire vonakodjék is Csoma úr attól, hogy magát lekötelezettség alá helyezze ott, a hol, a mint ő állítja, szolgálatot nem tett: de tanulmányainak természete és iránya India régiségeinek mezején, a kormánynak nagylelkűségét ily érdemdús egyéniség irányában eléggé indokolja. A buddhista irodalomról az Asiatic Society naplójában nyomtatott közleményei a legnagyobb érdekkel bírnak, a *Kahgyur* tibeti munka egy részének ismertetése, a melynek elkészitéséért, annak idejében havonkint 200 rupiányi díj volt neki megigérve, épen most nyomatott ki az *Asiatic Researches* czimű folyóiratban,*) van szerencsém a nevezett munkálat egy példányát ide csatolni, a melyből a kormány méltányolni fogja a fáradságot, melybe az Csomának került, hogy áttanulmányozza a *Kahgyur* száz kötetének tartalmát, oly gondosan és annyi figyelemmel.

6. Ily körülmények között remélem, hogy lépésem nem fog merésznek tartatni, ha azt ajánlom, hogy az 50 rupiára előirányzott havi illetmény Csoma úrnak utalványoztassék mind addig, a míg folytatandja jelen tanulmányait, a melyekből úgy a kormány mint hazánk tudósai hasznot húzhatnak, és hogy engedelem adassék nekem becsületem lekötésével a havi összeget 1834-dik évi deczember 31-dikétől részére húzhatni, azon naptól tudniillik, a melyen az előbbi illetménye megszünt.

6. Magától fogván értetődni, hogy Csoma szolgálatunkra lesz mindenkoron a végett, hogy megvizsgálja és jelentést készítsen azon tibeti művek felől, melyeket a Nepalban székelő követ, a londoni kormány számára, ajándékképen oly mennyiségben útnak indított: a londoni kormány kétségkívül kedvesen veendi, ha e művek útközben megvizsgáltatnak talán az *egyetlen tudós által, a ki azokat átolvasni s tartalmukat megmagyarázni képesítve van.*

Egyébiránt stb.»

Csoma útlevele.

Mr. Alexander Csoma magyar philologus, erdélyi születésü, engedelmet nyervén ő excellentiája a főkormányzótól, hogy tanulmányait Hindostánban három éven át folytathassa: van szeren-

*) Lásd az V-dik, VI-dik és VII-dik közleményeket.

Digitized by Google

csém a főkormányzónak parancsolatja folytán meghagyni minden brit tisztnek, legyen az polgári vagy katonai, úgy szinte megkeresni Hindostán azon uralkodóit, kik a brit kormány frigyesei és barátai, hogy Csoma úrnak oly pártfogást nyujtsanak, a melyre szüksége lenne, hogy kutatásainak czélja megkönnyíttessék.

A főkormányzónak és tanácsának parancsából

Aláirva: W. H. Mac Naughten s. k.
indiai kormány titkára.

Kelt Fort William
(Calcutta)
1835-dik év decz. 14.

ostya-pecsét.

Úti levéllel ellátva Csoma nem késedelmezett elindulni s a Hugli folyamon fölfelé, *Malda* állomáson Bengalia északkeletén 1836-dik évi január 20-dikán megérkezett, a miről Prinsephez intézett következő leveléből veszünk tudomást:

«Uram!

Van szerencsém Önt értesíteni, hogy e helyen szerencsésen megérkeztem tegnap reggel. A hideg északi szél némileg akadályozta előhaladásunkat, de más tekintetben semmit sem szenvedtem, a miről panaszkodni okom lenne. Embereim becsületesen és szorgalmasan viselték magukat, a mióta Calcuttát elhagytuk és én nagyon le vagyok kötelezve azon szivesség- és jó szolgálatért, melyet Ön nekem tett és mind azok, a kiket ön megbizott, hogy ezen csónakot ily jó emberekkel lássák el számomra.

A csónak tulajdonosával kötött szerződés szerint, a mit ide mellékelek, fizettem neki Calcuttában nyolcz rupiát s azon kívül egy rupiát olajra és vám fejében, s a még neki járó hat rupiából adtam az embernek itt ismét három rupiát, s esedezem, legyen Ön oly kegyes a hátra levő három rupiát neki kifizettetni, a mely összeg számlámba lesz helyezendő. Az említett tizenkét rupiára rugó somman felől adtam még ezen öt embernek együttesen három rupiát jutalomképen azon jó szolgálatért, melyet nekem tettek.

Holnap itt hagyom e helyet, miután ismét egy kis csónakot béreltem, mely engemet innen fölfelé Kissengunjba fog vinni. Ha letelepedtem hosszabb időre valamely helyen, ezen tartomány felső részeiben és a sikkimi Rajánál látogatást tettem: szerencsém

Digitized by Google

lesz Önt értesíteni, hogy mit tanultam ott. Komoly óhajtásom az, hogy megérdemeljem iránt am tanusitott kegyeinek folytatását.

Tisztelettel maradok

alázatos szolgája

A. Csoma.»

Márczius elején Csomát már Jalpigoriban találjuk. Hatósági állomás volt ez a sikkimi határ szélén, a Himalayák közelében. Itt ismét egy meleg, rokonszenvező barátra talált Lloyd őrnagyban, ki a közel lévő Titalya katonai állomásnak parancsnoka volt; a kinek előzékenységét azonban, a mint később látni fogjuk, Csoma elfogadni nem akarta, azon oknál fogva, hogy a bennszülöttek társaságától, a kiktől pedig tanulni akart, meg ne fosztassék, mi valószinűleg megtörtént volna, ha magasrangú kormányi tisztekkel társalkodik. Az itt következő levél az utolsó, a mi még meg van Csománk saját kezeirásában — s az utolsó kérelem benne az, hogy barátja Prinsep lenne oly szíves neki elküldeni a hazájából netalán érkezendő leveleit.

A levél így szól:

Körösi Csoma Sándor

James Prinsep Esquire, az Asiatic Society titkárához.

«Sir!

Van szerencsém elismerni azon csomag vételét, mely bizonyos irományokat tartalmaz s a melyeket mult hó 8-dikán az Asiatic Society meghagyásából Ön hozzám intézett; kezemhez érkezett az, ugyanazon hó 19-dikén Lloyd őrnagy szívességéből. Én azonnal tudomására adtam volna ezen irományok megérkezteť, de akkoron még nagyon bizonytalan valék, hogy vajjon e helyen fogok-e maradni vagy más helyre vonulok: ez volt oka hosszú hallgatásomnak, a miért szíves elnézését kérem.

Nagyon le vagyok kötelezve, hogy Ön oly kegyes volt, hogy közölte velem másolatban ő excellentiája herczeg Eszterházy levelét, mely válasz volt azon levélre, melyet Ön hozzá intézett mult évi január 5-dikén. Igen örülök, hogy értesülök arról, hogy a tibeti nyelvtanomnak és szótáramnak ötven példánya Londonba szerencsésen megérkezett, s hogy a könyvek további rendeltetésök helyére eljuttattak. Szerencsés voltam látni azt is, hogy ő excellen-

Digitized by Google

tiája köszönetét fejezte ki a keletindiai brit kormánynak és az Asiatic Societynek Ön közvetítése által személyem iránt tanusított szíves pártfogásáért.

A midőn elismertem az ön szíves közleményében tartalmazott kitünő kegyeket személyem iránt: sajnálom, hogy részemről én Önnek mit sem küldhetek, mivel eddig semmi érdekest sem voltam még képes tanulni. Önnek levelével együtt kezemhez érkezett a két föliratnak facsimiléje is, én ezeknek kielégítő magyarázatát most adni nem tudom. Megemlítem azonban azt, hogy az egyik tibeti betűkkel és nyelven van írva, de még nem merek tartalmáról véleményt mondani.

Önnek meghagyása folytán bátorságot vettem levelemet Önhöz Mr. Mac Naughten a kormány főtitkára által elküldeni, jól tudván, hogy ez annak idejében kezéhez fog juttatni. Nagyon lekötelezve érzem magamat reám halmozott kegyeiért Mac Naughten úrra vonatkozólag, hogy tudniillik levelezésemet Önnel a jövőre általa folytassam. Sajnálom, hogy nincs most kilátásom arra, hogy érdekes értesítést küldhessek, mivel nem látogathatom meg Sikkimet, Nepált és más bérczi vidékeket, mivel azt hallom, hogy az utazás azon tartományokban veszélyes, nehézséggel járó és igen költséges és talán kevés előnynyel is bírna czélom elérésében. Ezen vidéken fogok tehát maradni egy bizonyos ideig a bengali és sanskrit nyelv tanulmányozása végett, s azután Patnába megyek csolnakon s ha Indiának felső tartományait annak idejében meglátogattam, egész időmet a sanskrit nyelv és az attól származó dialektusok tanulmányozására fordítandom.

Minthogy föltett czélom egyedül nyelvészeti kutatások, tartózkodni fogok minden statisztikai, politikai, sőt földtani adatok gyüjtésétől; ha tehát csak ritkán írnék Önnek s akkor is röviden, remélem, hogy kegyed ki fog menteni. Hogy ha még élek és szerencsésen visszatérek Calcuttába, remélem, hogy alkalmam leszen közölni Önnel tanulmányaim és indiai utazásaim eredményét. Költségül kevésre lesz szükségen s remélem, hogy az ötszáz sikka rupiára terjedő összeg, mit Önnek kezében hagytam, a midőn Calcuttából elutaztam elegendő lesz azon időre, melyet indiai vándorlásaimra szántam. Ha ezen tanulmányaimban való fáradozásaim siker nélkülieknek találnának bizonyulni; úgy hogy az eredmények a kormány pártfogására méltók nem lennének: akkor

Digitized by Google

az Asiatic Societynak hatalmában lesz irodalmi czélokra fordítani azon pénzt, a melyet Ön időnként számomra átvesz a kormánytól.

Ha lesznek iratai, melyeket velem közleni óhajtana, kérem azokat Lloyd őrnagyhoz Titalyába küldeni, a ki oly kegyes leszen azokat hozzám eljuttatni. Ne küldje kérem az *Asiatic Society Naplóját*, sem más egyéb könyvet, a míg írni nem fogok vagy a míg Patnába meg nem érkezem, de nagyon le fog kötelezni, ha oly szíves leend elküldeni a netán *hazámból érkezett leveleimet*.

Tisztelettel maradtam

legalázatosab szolgája

A. Csoma de Körös.

Julpaiguri, 1836 márczius 7-dikén.

A mint mondotta, hogy föladata egyedül nyelvészeti kutatások, s hogy tehát csak igen ritkán fog írni, alkalmasint a szerint cselekedett is, mivel 1836-dik évi márczius után csak gyéren találkozunk részletekkel, melyek Csoma életleírását gazdagítanák.

Lloyd ezredes a következőleg írt felőle: «1836-dik év elején Csoma Titalyába érkezvén nálam jelentkezett. Óhajtása volt a bengali nyelvet megtanulni; e végből Julpaiguriba küldém, a hol körülbelől három hónapig időzött, de az ott tartózkodás nem lévén inyére, visszajött Titalyába. Házamnál azonban lakni nem akart, attól tartván, hogy ha velem étkezik és lakik, ez megfoszthatná őt a bennszülöttek bizalmától és társaságától, a kiknek társalgási nyelvével pedig gyökeresen óhajtott megismerkedni. Ennél fogva egy közönséges bennszülöttnek kunyhóját biztosítottam számára, s a mennyire lehetett, azt kényelmesen berendeztem, de mindamellett nyomorúságos (miserably off) egy hajlék volt az. Egy szolgát is fogadtam neki, a kinek havonkint három vagy négy rupiát fizetett, saját ellátása szinte nem került négy rupiánál többe. Titalyát 1837-dik év novemberben hagyta el — itt tartózkodása egész idejét a sanskrit, maharatta és bengali nyelvek tanulására szentelé.»

1837. év végével már Calcuttában találta őt Dr. Malan,*) a ki egy rövid időre az Asiatic Society titkára lett Prinsep elhunyta után.

*) Lásd az előszót Ralston: *Tibetan fables* czímű műhez. Trübner & Comp. London. 1882.

Digitized by Google

1838-ban Pemberton százados, ki mint a kormány küldöttje Bhutánba útra készült, fölszólítá Körösit, hogy csatlakozzék kiséretéhez, de az ajánlatot ő el nem fogadta, nem levén kilátása Bhutanból Tibetbe eljuthatni. Calcuttában maradt tehát az Asiatic Society helyiségeiben, mint a Society könyvtárnoka.

Titalyában történt tartózkodása alatt Csoma levelezésben állott Mr. Hodgson, a nepáli udvarnál székelő angol követtel, terve lévén Katmandun át eljuthatni keleti Tibet felé. Hodgson magához meghívta, de reményt nem adhatott neki arra, hogy szándékát azon oldalról megvalósítandja.

A négy év 1837-dik végétől 1842-dik év elejéig, a mit Csoma Calcuttában töltött, könyvtárnoki hivatalával összekötött kötelességek hű teljesítésében, nyelvészeti tanulmányai folytatásában s tudományos czikkek közzétételével telt el.*) Részleteink azonban ez időszakból éleményeire vonatkozólag csekélyek. Az eddigiekből következtetve, bizton állíthatjuk, hogy idejét munka közt, egyszerü életmóddal töltötte; s ha Pavie szavait, ki Csomával akkor bizalmas lábon állott, idézzük, ki fogják ezek némileg pótolni azon hézagot, melynek lételét különben sajnálnunk kellene.

«Gyakran láttam őt», írja Pavie a *Revue des deux Mondes* XIX-ik kötetében, «Bengaliában létemkor, elmerülve ábrándos gondolataiban, mosolyogva saját ideáinak folyamatán; hallgatagon, mint a brahmánok, kik íróasztaluk fölé hajolva, sanskrit passusok másolgatásával foglalkoznak. Szobája az Asiatic Society házában, cella-formájú volt, a honnan soha ki nem ment, kivévén egy kis sétára, az épület nagy termeiben. Mennyire sajnálandó — mondja Pavie — hogy ily tudományos szellem, oly kevéssé volt — irodalmi — látjuk őt a német egyetemeken végzett tudóst, egy Láma lábainál abéczével foglalkozni, ő tehát másrendű ideák befolyása alatt, befejezte azon fáradalmas és hasznos föladatát, mely dicsőségét képezi!»

Ponori Thewrewk Emil egy igen érdekes közleményt ád a *Nemzet* 1883-dik évi márczius 31-diki számában, melynek nehány igen becses részletét borgatai Szabó Józseftől kapta. Az ez időszakra vonatkozókat itt közöljük.

*) Az elveszett iromány-szekrényben létezett levelek (lásd alább) arról tanuskodnak, hogy Csoma tibeti tudományát a missionáriusok is igénybe vették a liturgia, a zsoltárok és az imakönyv lefordításában.

Digitized by Google

Thewrewk Emil azt mondja: «Boldogult atyám beszélte nekem diákkoromban, mikor borgatai Szabó Józsefet, a sopronyi lyceumi professort meglátogattuk volt, hogy Szabó volt az, a ki Körösi Csomát rávette,*) hogy keletre utazzék. E dolog mélyen vésődött emlékezetembe, főleg miután az 1863-dik évi deczember 9-dikén atyámtól azon emléklapot is megkaptam, melyet Körösi Csoma Szabónak írt, s melyet Szabó atyámnak ajándékozott.

«Atyám szavai és azon emléklap igazítottak engem útba, hogy kihez kell mindenek előtt fordulnom, ha Körösire vonatkozó adatokat keresek. Borgatai Szabó József, a jelenleg 94 éves tisztes aggastyán aligha nem egyedüli élő barátja Körösinek. Én tehát egyenesen Szabóhoz fordultam. Ő az Anquetil du Perron-féle *Zend-Avesta* azon példányára utalt, melyet egykoron gróf Károlyi Györgytől ajándékba kapott, jelenleg a tudományos akadémia birtokában van; jegyzeteit Csoma felől ő abba beleírta.

Thewrewk úr közleményében van szinte különös hivatkozás egy bizonyos levélre, melyet Schœfft**) pesti festész, ki akkor Kelet-Indiában élt s Csomát személyesen ismerte, haza küldött 1842 elején. — Abból egy rész az 1842-diki *Századunk* 45-diki számában olvasható. Schœfft ezt mondja: «Én igen barátságos viszonyban valék Csomával, midőn Calcuttában tartózkodtam, hol örömmel tapasztalám, mikép e város lakosainak már sokkal helyesb fogalmaik vannak Magyarországról, mit bizony csak Csoma Sándornak köszönhetünk. Egyébiránt meg kell vallanom, mikép én nálánál szokatlanabb embert soha nem láttam. Ő remeteként él a tibeti s más iratok halmazai közt az «ázsiai társaság» épületében, honnan ő ritkán jő ki. Este az udvarban kis sétát tesz s aztán szobájába becsukatja magát, úgy hogy midőn esteli lovaglásom közben néha meg akartam látogatni, mindig várnom kelle, míg a szolgák a kulcsokat előhozák s őt mindig könyvei közt találám. Víg volt, nevetgélt és nagy kedvre is derült mindenkor, ha Magyarországról beszélhetett. Általában ő igen beszédes s ha neki eredt, alig várhatni végét. Gyakran oly kellemes beszédbe vegyülék vele, ha hazánkról s a magyarok eredetéről vitatkoztunk, hogy sokszor esteli tíz órán túl is mulattam nála. Féltem azonban, hogy Magyar-

*) Lásd az I-ső szakaszt.

**) Ezen aggastyán is még él Londonban, de a multak részleteire nem emlékezik már.

Digitized by Google

országba nem tér vissza többé, mivel már koros, s még tíz esztentendeig szándékozik itt maradni; hogy az ő iratokból, a mit lehet, mindent kiforgasson s az oly egészen elkülönzött, úgy szólván tömlöczféle élet könnyen elfonyadhat s létének csak árnyemlékét hagyja meg.»

Szabó Józsefen kívül még egy más élő tanú szól Csomáról, tudniillik a már említett Dr. Malan, Broadwindsorban élő anglicanus pap, ki az Asiatic Society titkára levén, Csomát 1838-ban ismerte meg.

«A mi Körösit illeti*) mindenkor csak hálával s nagy érdeklődéssel emlékszem reá. Még mielőtt Indiába utaztam volna, hallottam felőle, a legelső látogatásaim közé tartozott annál fogva Calcuttában, az Asiatic Society háza, hol Csoma mint könyvtárnok élt. Egy középtermetű, kissé különös kinézésű embert találtam, ki utazásaiban megbarnult, de nyájas, szeretetre méltó s mindenkivel jót akart tenni. Mindamellett igen tartozkodónak és közönyösnek látszott. Miután megismerkedtem vele, megkértem, hogy adjon nekem egy órát hetenkint a tibeti nyelvből, s ő rögtön kész volt, de arra egyáltalában nem birhattam reá, hogy e leczkéért pénzt fogadjon el. Azt mondá, jöjjek el oly gyakran, a mint akarok, mert ő szivesen tanít ingyen, élvezetből s a tárgy iránti szeretetből. E körülmény akadályozott abban, hogy oly gyakran meglátogassam, mint különben tettem volna; de azért elmentem hozzá leczkére, a mennyiszer lehetett. Ámbár gyakran kértem, hogy jöjjön hozzám s lakjék házamban levegőváltoztatás végett, tartózkodó modora s társaságkerülése miatt soha sem valék képes őt arra bírni, ő és én igen jó barátok maradtunk egész indiai tartózkodásom alatt, mely, fájdalom, igen rövid volt. S midőn elváltunk, összes tibeti könyveit, mintegy harmincz kötetet nekem ajándékozta. Ez ereklyéket igen nagyra becsülöm; még most is ugyanazon kötetet használom, mely az ő nyelvtanát és szótárát magában foglalja, s melyet egykor együtt forgattunk.

Jegyzés. Dr. Malan volt szíves velem is levelezésbe lépni. Érdekes adatai Csomáról, ezen munka folyamatában közölve vannak.

Azon nagybecsű ajándék, melyet ezen angol tudós a magyar tudományos akadémiának tett, magában foglalván Csoma Sándor tibeti irodalmi

*) Lásd Ralston's *Tibetan Tales* előszavát Trübner & Comp. London. 1882.

Digitized by Google

gyűjteményeinek tetemes részét, bemutattatott általam a Royal Asiatic Society 1884-dik évi június 16-dikán tartott közülésén. Az előadás magyar szövege és Dr. Malan nagybecsű ajánlatának részletei a *Budapesti Szemle* 1884-dik év szeptemberi számában vannak közölve.

TIZENEGYEDIK SZAKASZ.

Csoma végrendelkezése. Elhagyja Calcuttát végképen. Lassa felé útra kel. Halála Darjilingben. Dr. Campbell jelentése az eseményről. Az Asiatic Society által emelt síremlék s fölirata. Csoma emléke a székelyföldön.

»Requiescat in pace.«

1842-dik év elején Csoma elérte korának 58-dik évét, de kedvencz tanulmányai iránti lelkesedése s a munkavágy nem apadtak. Épen azt tervezgette, hogy még tíz évig fogja folytatni tudományos kutatásait, mielőtt hazájába visszatérne.*) Elhatározá tehát, hogy ismét útnak indul, még pedig Lassa felé.

Tibeti tanulmányait, mint tudjuk, Ladakban kezdette, Tibetország nyugati tartományában; most a keletészaki útat választotta óhajtott czélja felé Sikkim és Bhután irányában, a kinchinjingai hegylánczon át. Térképünk a geographiai helyzetet tisztán földeríti. Az utóbbi időben élénk figyelmet fordított a bengali, mahratta és különösen a sanskrit nyelv további tanulmányozására, miután már évek előtt fölfedezte, hogy a tibetiek klasszikus vallási irodalmának zöme a sanskritból plántáltatott át a Ganga partjairól a Himalayak bérczei közé.

1842-dik február 9-dikén az Asiatic Society titkárához, Mr. Torrenshez Körösi a következő levelet intézte,**) mely végrendelete gyanánt tekintendő.

»Sir!

Miután egy bizonyos időre Calcuttát elhagyni szándékozom, azon reményben, hogy ha lehetséges, körútat tegyek Közép-Ázsiában, arra kérem Önt, hogy elfogadni és megőrizni méltóztassék e jegyzéket, miután azt Ön a Societyvel közölte volna.

Tiszteletteljesen elismerem, hogy én az Asiatic Societytől sok jótéteményben részesültem, jól lehet vonakodtam mindig elfogadni az ötven rupiára menő havi járadékot, melyet számomra

*) Schoefft levele a X-dik szakaszban.

**) Lásd *Journal Asiatic Society of Bengal.* March 1842.

Digitized by Google

nagylelkűleg utalványoztak 1829-, 1831- és 1841-dik években, csupán azon oknál fogva, mivel a több éveken át folytatott kormányi fizetés ellátásomra elégséges volt.

Szándékom visszatérni ismét Calcuttába s utazásom eredményeivel megismertetni az Asiatic Societyt. De a tervezett utamban történhető halálom esetére, minthogy szintén kivánom a Society előre haladását és fohászom az, hogy e nemes intézet soká virágozzék: kormányi értékpapirjaimat, könyveimet és egyéb tárgyakat, melyeket most magammal viszek, hagyományozom a Society rendelkezésére s átadom Önnek ezennel mult január 31-dikig folyó számlámat, melyet a kormány ügynöke elkészített, s a kinek kezeiben léteznek a hitelpapirok. Ő oly szives lesz, évenkint egyszer a járandó kamatot nekem megküldeni.

Minthogy elhatározott szándokom minden európai levelezést visszautasítani, bocsánatért esedezem, a midőn arra kérem Önt, hogy ha valami levél vagy csomag hozzám címezve megérkeznék, avval belátása szerint cselekedni méltóztassék.

Mély tisztelettel maradván

legalázatosabb szolgája

Körösi Csoma Sándor.»

Határozat.

A titkár utasíttatott válaszúl adni Csoma urnak, hogy a Society kész a bizományt elfogadni Csoma úr javára, hogy őszinte óhajtása, Indiában léte alatt terveit minden lehető úton előmozdítani és neki segítségére lenni, úgy szinte kész lesz a Society tőle utasítást fogadni el értékpapirjaira vonatkozólag, kifejezvén legjobb kivánatait folytonos jóléte s szerencsés visszaérkezése iránt vállalkozó útjából Bhután- és Tatárországokba.»

Nincs följegyezve a nap, melyen Csoma Calcuttát elhagyta, s azt sem tudjuk, hogy mik voltak éleményei a Himalayak felé vezető útjában; alkalmasint csónakon indult el, föl a Ganga folyón s két vagy három heti utazás után, a balparton Carragolahghat mellett szállt ki, hogy a már ismert úton Titalyán át Darjiling felé tartson.

A talaj már Titalya táján kezd emelkedni a bérczek felé; körülbelül 25 angol mérföldnyi távolság ez a Himalayak tövétől.

Digitized by Google

Ezen területnek utolsó tíz mérföldje sürű tropikai növényzetet képez és azon időben még itt-ott terjedelmes posványnyal volt borítva, ez azon hirhedt Himalayák alatti öv, mely a *Terai* elnevezés alatt, mint a legveszélyesebb mocsárlázával ellepett helyiség ismeretes. Az átutazás ezen vészes területen rendesen csak nappal és minél gyorsabban történik, hogy az ember oly hamar, a mint csak lehető, a punkabari első magaslatokat elérhesse; éjszakát tölteni e posványok között majdnem elkerülhetetlen végzetes lázrohamot von maga után.

Tudjuk, hogy utazónk márczius 24-dikén Darjilingbe megérkezett. Hétezer lábnyi magasságban fekvő határállomás ez, az angol birodalomban. Lassan és szokása szerint szegényesen, tehát alkalmasint gyalog utazván, okunk van föltenni, hogy Csoma a Teraiban meghált. Annyiról értesülünk Campbeltől, hogy ápril 6-dikán már lázban szenvedett s a roham hat nap alatt véget is vetett becses életének.

Dr. Campell, mint kormányügynök, volt a legfőbb tisztviselő akkoron ezen végső állomáson. Ő Csomát nem csak hiréből, de személyesen is már évek óta ismerte; barátságosabb körbe tehát alig juthatott volna honfitársunk, mint volt Darjilingben.

A szomorú eseményt Dr. Campbell Mr. Bushby calcuttai kormány-titkárhoz intézett hivatalos leveléből olvassuk; hazai nyelven a *Magyar Posta* 1857-dik folyamában volt közölve, ekképen:

«Sir!

Nagy sajnálattal vagyok kénytelen jelenteni a magyar utazó és tibeti tudós Körösi Csoma Sándor e hó 11-dikén itten *) történt kimultát. Áldozatja lett az útközben kapott láznak, melynek orvoslása végett gyógyszert venni reá nem birhattam, a midőn még az hasznára lehetett volna.

Körösi úr mult hó 24-dikén érkezett meg s közlötte velem óhajtását a szikkimi Raja székhelyére s onnan Lassába menni, a végett, hogy a tibeti irodalom kincstáraihoz bemenetet szerezzen; ezeket keleti Tibetnek fővárosában Lassában még mindig föltalálhatni ő bizton hitte. Ladak- és Kanumban folytatott tanulmányai alkalmával pedig az ott nyert értesítés után, oka volt föltenni azt, hogy a szóban levő művek esetleg Szikkimbe hozattak át.

*) Darjilingben 1842-dik év ápril havában.

Digitized by Google

Családi szokás szerint a szikkimi Rajának legidősb fia a Láma, és mivel a jelenlegi tubgani Láma egy tanult főpap és hir szerint terjedelmes könyvtárral bír, reményem volt, hogy megismertetvén a Raját Körösi úrnak szerény modorával és mivel köztudomású dolog, hogy ő ovakodik avatkozni minden politikai vagy vallási ügyekbe, mint már bebizonyítá azon országok népeinél, a hol utazott s így azt hittem, hogy a Tibetbe való menetelre számára engedélyt nyerhetek : e végett a Rajának vakilját (meghatalmazottját) küldém Csoma úrhoz, hogy meggyőződjék, mennyire haladott ő a tibeti nyelv- s literaturában, s tudja meg Csoma úrtól magától, mi szándéka van a tubgani Láma és Lassa városának meglátogatásában. A vakil, ki értelmes s némi tanultsággal bíró férfi, elbámult, a mint látta, hogy mennyire hatalmában volt egy feringinek (fehér embernek) Tibetnek társalgási nyelve, s mennyire felülhaladta őt azon ország vallása s irodalma ismeretében. Körösi úr felőli számtalan kérdéseire tehetségem szerint akként iparkodtam felelni, hogy elmondám korát, életrajzát és közelebbi utazásait Ázsiában, tudomására adám Csoma úrnak áldozatkészségét nyelvészeti és irodalmi kutatásokra, és hogy biztos tudomásom van arról, mikép Sikkim- és Lassába való utazásra engedélyt adva, a Rajának nem kellend tartania sem a nép szokásai s vallása körüli avatatlansága-, sem a kutatásokban balúl fölfogott túlbuzgóságától, s hogy Csoma úr semmi összeköttetésben nincsen sem kormányunkkal, sem egyéb hatalommal Indiában, de hogy a főkormányzó engedelmet adott neki Indiában utazni, és hogy ha a Raja segédkezet adand, az az angol kormány és magam által jóváhagyólag fog vétetni.

Kivánatom következtében a vakil írt a Rajának, megmagyarázván minden kivánatomat és a míg a válasz Sikkimból megérkeznék, Csoma úr elhatározta magát az itt maradásra. Édes örömmel remélte, hogy a válasz kedvező leend, s a legnagyobb enthusiasmussal kéjelgett azon boldogságon, melyet elérni remélt a kelet tudósaival való érintkezésében, mivel a ladaki és kanumi Lámák — a lassaiakhoz hasonlítva — a tanultság alsóbb fokán állanak. Szerény s majdnem egészen néma volt azon előnyökről, melyek az általános tudományokra kiterjednének föltett útjának végeredményéből. «Mit fogna Hodgson, Turnour s több más európai tudós adni, ha helyemen lehetne, a mint én Lassában megér-

Digitized by Google

keztem?» volt gyakori fölkiáltása megbetegedése előtti társalgásaink közben. Azon esetre, ha utazási engedélyt nyerend, akkint rendelkezett, hogy kezemben hagyandja minden könyvét, papirjait és 300 rupiára menő bankjegyeit visszatértéig és az *Asiatic Society Naplójának* egy teljes példányát, melyet ő a Societytől kapott s mondá, hogy tartanám meg számomra, ha többé vissza nem térne.

Mily hamar elborultak lelkes számításai, vándorléptei mily hamar megállottak örökre!

Midőn e hó 6-dikán meglátogatám, lázban volt, nyelve vastag nyálkával fedve, bőre száraz, fejfájásról panaszkodott, kértem őt, hogy orvosságot vegyen — de hiába — azt válaszolá, hogy sokszor szenvedett ily és más betegségekben s mindig orvosság nélkül gyógyult meg, és hogy pár orvosi szeren kívül, tudniillik rhubarb és tartar emetic. — mást soha nem vett; az elsőt Mr. Moorcroft ajánlá neki, az utóbbit egy perzsa orvos. Táskájából egy ócska darab rhabarbarát vett ki és egy üvegecskében volt a másik orvosszer. Mintegy nem bízva e szerek hatásában így szólott: «Mivel kivánja Ön, holnap reggel venni fogok belőlök, ha jobban nem érzem magamat, — a nap szálló félben van, ma már késő.» Levest küldtem neki, s más nap ismét meglátogattam: ez alkalommal sokkal jobban érezte magát, fölkelt ágyáról, beszédbe ereszkedett s kedvére kibeszélte magát egy óra hosszáig — gondolatja — s buvárkodásainak kedves tárgyai fölött. A mióta ismerém, ez alkalommal vettem észre első izben, mennyire érzékeny volt ő a világ helyeslő tapsaira, munkálkodása és szenvedéseinek jutalmául. Tibetben történt utazását egy huzamban elmondá és tanulmányai minden léptének következményein megállapodva, fölemlíté a kitünő figyelmet, melyben az általa napvilágra hozott adatok s elvek részesültek, nem csak Hindostan, de Európa tudósai között is. Úgy látszik, különös megelégedésére szolgált egy vezérczikk Wilson tanár úr tollából, mely a kormánylap mellékletében július 9-dikén 1829-ben jelent meg,*) mit előmutatva kért, hogy olvassam át. Abban elő voltak sorolva a határtalan szenvedések, melyeknek alá volt vetve a zangskari zárdában (Yanglában), a hol a Fahren-

*) Lásd a VI-dik szakaszt. A *Government Gazette*ben Dr. Gerard leveléből ott csak kivonatok közöltettek.

Digitized by Google

heit hévmérő zero alatti hidegben négy hónál tovább kelle maradnia, a nélkül, hogy kilencz lábnyi négyszögü kamarájából kimozdulhatna; mégis ezen körülmények között és ily hajlék alatt, melegítő tűz nélkül, tanult reggeltől estig, a hideg föld volt nyoszolyája s a négy fal az éghajlat elleni egyedüli menedéke: mindazonáltal negyvenezer tibeti szót szedett össze s rendszerezett szótárát s nyelvtanát majdnem egészen itten végezé el.*) E tárgy után mintegy enyelgő modorban így szólott: «Mutatni fogok Önnek valami nagyon különöst» s Wilson tanár úrnak egy más czikkét hozá elő, mely szeptember 10-dikén 1827-ben volt írva, — kért, hogy olvassam át előbb s hallgassak azután magyarázatára.**) A czikk főpontja ez: miután Hodgson úrnak az ázsiai társulathoz intézett közleményéről érintés tétetett volna, Wilson tanár úr így ír: «A tibeti irodalom- s vallásra s valóban az egész Bhote országokra vonatkozólag, szerencsések valánk értesülni, hogy a kormány pártfogása lehetővé tette a magyar utazó Körösi Csoma Sándornak, Felső-Busahirba menni három évre tibeti tanulmányai folytatása végett, mely idő alatt kötelezi magát az ország nyelvére nézve egy kimerítő nyelvtant és szókönyvet elkészíteni, úgyszintén értesítést adni azon országok historiája- és irodalmáról. E czélok elérése annál kivánatosb, mivel úgy értjük, hogy Klaproth s Rémusatnak újabbi munkálatait a tibeti nyelv s literaturára vonatkozólag Körösi úr általában hibásaknak tartja. M. Rémusat valóban be is vallja adatainak hiányos voltát, — de Klaproth, szoszokása szerint «ex cathedra» szól s kifejezhetlen megvetéssel viseltetik már csak azon eszme irányában is, hogy az angoloknak Indiában sikerülhessen valaha a tibeti tanulmányokban alapos kutatásokat tehetni.» — «Mostanában — így szólott Csoma — én bizony nem emlékezem, hogy Klaproth irányában véleményemet azon módon fejeztem-e ki, mint az itten van? oh! de Wilson úr — és Csoma erre jelentékenyül fejét csóválta — nagyon, nagyon Klaproth ellen volt» — s ez alkalmat Wilson fölhasználta Klaprothnak szigorú megbirálására, kiemelve Rémusát-t; — «ez bizonyára nagyon különös!» s Csoma erre kedvére nevetett. Nem levén beavatva a tibeti irodalom rejtélyeibe, nem valék képes

*) Lásd Dr. Gerardnak a VI-dik szakaszban közlött levelét.

**) Lásd a VI-dik szakasz kezdetét.

Digitized by Google

eléggé méltányolni e vidorságot, de mások alkalmasint megfogják érteni; mindazonáltal én magam is nagyon érdekelve valék azon szívből fakadó élvezet által, melyet ezen körülmény e remetének (ascetic) lelkében előidézett. Ugyanezen látogatásom alatt Mr. Hodgsonnak a buddhisták vallása- s irodalmáról szóló munkáját vevé elő és tudakozá, vajjon én láttam-e? Miután azt válaszolám, hogy egy példány birtokomban van és tartalmával ismerős vagyok, bár nem a tárgygyal, Csoma úr így szólott: «Ezt a példányt a szerző nekem küldé; a tudománynak bámulatos alkotása ez, egy új tárgy fölött, telve mély philosophiai spekulatiókkal, melyek a tudós Európát elbámítandják. De néhány hiba van benne.» Ennekutána, ha jól emlékszem, Csoma így szólott: «Azon munkában, melyet Ön a Limbukról írt, azon kérdést teszi, ha vajjon a «Hung» nevezet, mely azon népfaj egyik alosztályának neve, nincs-e összeköttetésben az eredeti hunokkal, kik Ázsiában kutatásaimnak tárgyai. Ez valóban különösen felötlő hasonlatosság, de Önnek hungjai egy csekély néposztály, a míg az Ázsiából kiindult nép, mely a magyaroknak előde, nagy nemzet valának.» Erre én azt jegyeztem meg, hogy a limbui hungoknak eredeti hazája kétségkívül a Himalayáktól éjszakra fekszik, és mivel maga Csoma is ugyanazt hivé a hunok országáról, mindenesetre lehető tehát, hogy a szomszédságunkban lakó hungok ugyanazon nemzet egyik ágazátjául tekinthetők. «Igen, igen — volt Csoma felelete — nagyon lehető, de én nem hiszem, hogy az úgy van.» És aztán, mintha inkább szeretne kéjelegni távoleső spekulatiókban kedvencz tárgyai fölött, mint véget vetni azoknak, egy közel álló fölfedezés által: gyors vázlatát adá azon hitének, mely meggyőzte őt arról, hogy szülőhazája, miképen jutott az eredeti hunok birtokába, előadván okait, miért követi azokat Közép- és Kelet-Ázsiába. Mindezt ő elmondá a legelragadtatóbb modorban; — fájdalom — *az elbeszélésnek összefüggése sokkal complikáltabb volt reám nézve, mintsem hogy azt folyamatosan föl-jegyezhettem volna.* Annyit azonban kivehettem Csomával volt társalgásaimból, a mióta őt megismertem, hogy minden reménye hosszú s fáradalmas kutatásainak végczélját elérhetni abban összpontosult: ha a *jugarok országát fölfedezi.* Ezen országot meglelni hivé Lassától és Cham tartománytól északkeletre, China nyugati határain; oda eljutni volt végczélja legforróbb óhajtásai-

Digitized by Google

nak, s ott, ott hivé föltalálni azon néposztályt (tribe), melyet ekkoráig hasztalanul keresett. Reményeinek alapja oly egyén előtt, kiben a tárgy iránt nincs lelkesedés, vagy a ki nem szokott sok fontosságot helyezni nyelvrokonságokba, alkalmasint elég alapnélkülinek fog találtatni.

Okoskodása, a mennyiben többszöri találkozásunkból kivehettem, a következő volt: Európának szláv, celt, saxon és german nyelveiben, a nemzet, melytől a mai Hungaria veszi eredetét, hungar vagy jungarnak neveztetik; az arab, török és persa könyvekben is gyakori említés van téve egy nemzetről Közép-Ázsiában, mely sok tekintetben hasonló azon néphez, mely keletről Magyarországba jött; e nép a fölebb említett nyelvekben vogur, ugar, vagy vugarnak neveztetik, s ugyanazon könyvekből szerinte következtethető az is, hogy a jugarok országa azon helyen fekszik, a mint fölebb említtetett. Másodrendű okok is hozattak elő ezen következtetés megállapítására, de azoknak nagy nyomatékot ő nem tulajdonított, s így emlékezetemben meg nem maradtak.

Úgy látszik nekem, hogy a most említett beszélgetések alkalmával Körösi úrnak mintegy előérzete volt, hogy halála közelgett, mivel ez előtt soha oly nyiltan nem beszélt és soha nem fejezte ki akkép véleményeit, mintha óhajtotta volna, hogy azok emlékezetben maradjanak. De e napon valóban az volt óhajtása, s én emléke iránt kötelezve érzem magamat azokat itt, habár igen tökéletlen modorban is feljegyezni. Hogy képes legyek véleményeinek kellő nyomatékot kölcsönözni, arra megkivántatnék a tárgynak kimerítő ismerete, a mihez nekem igényem nincsen, mindazonáltal megtevém azt, a mi tőlem telt. *Vétessenek tökéletlen jegyzeteim, mint utolsó szavai egy rendkívüli férfinak, tudván, hogy kellően méltányoltatni fognak azok által, a kik őt tisztelték terjedelmes tanulmányaiért, s bámulták fáradhatlan munkásságát a nyelv literatura s historia ügyében.*

Jóllehet sokkal jobban volt április 7-dikén, mint az előbbi napon, attól tartók, hogy a láz vissza fog térni, s azért ismétlém kérésemet, hogy orvosságot vegyen, de ismét hasztalanul. 8-dikán nem láttam, de 9-dikén reggel dr. Griffith úrral hozzá mentem s úgy találtuk, hogy a láz ismét visszatért, ekkor már elméje némileg zavart volt s félre beszélt, arcza beesve, sárgaszinű volt, s a halál nyomait magán viselte; általában állapota fölötte veszélyessé

Digitized by Google

vált. Végre reávettük, hogy orvosságot használjon. April 10-dikén reggel kissé jobban érezte magát, de nem vala képes tisztán s összefüggőleg beszélni; estefelé ismét rosszabbúl lett s más nap reggeli 5 órakor, panaszszó és küzdelem nélkül kimúlt!

Április 12-dikén reggeli 8 órakor, földi maradványai az állomás temetőjében tétettek le. Én olvasám fölötte a temetési végtisztęletet, majdnem minden európai lakos jelenlétében.

Négy szekrény, melyekben könyvek és iratok valának; kék öltönye, melyet mindig viselt s melyben meghalt, néhány ing és egy főzőedény: volt minden vagyona. Élelme főleg theából állott, mit fölötte kedvelt és egyszerűen készített rizsből, melyből nagyon keveset szokott volt enni. Földre terített gyékényen — könyv és iratai által környezve ült, evett, aludt és dolgozott, éjjel soha le nem vetkőzött s nappal ritkán hagyta el szobáját. Bort vagy más szeszes italt soha nem ivott; dohányt vagy más hasonló szert soha sem használt.

Mellékelve van egy lajstrom a szekrények tartalmáról. Papirjai között találtattak a 300 rupiára menő bankjegyek, melyekről halála előtt említést tett, egy értékpapir 5000 rupiányi kormányi kölcsönről. Február 8-dikán 1842 kelt egyik leveléből az tűnik ki, hogy ez összeget ő az ázsiai társulatnak hátrahagyni kivánta; készpénze 224 rupiára ment s 26 darab arany találtatott övében. Ennyi volt pénzbeli hagyománya. Ebből le fogom húzni temetése költségeit s egy lepcsa szolgájának hátralévő bérét, megtartván a többit, a míg a kormány rendeletét veendem. Mivelhogy a boldogult nem volt angol alattvaló, nem láttam szükségesnek ezen kívül más lépést tenni.

Mr. James Prinsep egyik leveléből, melyet az irományok között találtam, azt veszem ki, hogy Csoma úr Pest városában Erdélyben*) született; egy másolatát is találtam Csoma levelének az Angolhonban lévő osztrák követhez látszólag hazája ügyeiben írva, úgy látszik tehát, hogy ez lenne azon út, melyen halálát rokonaival tudatni kellene. Némely irományokban czímét így találtam írva: «Körösi Csoma Sándor.»

Eddig terjed Campbell úr hivatalos jelentése, melyet a kor-

*) Ez tán sajtóhiba?

Digitized by Google

mány az Asiatic Societyval közölt s e tudós intézet naplójának XI-dik kötetében azt közzétette, egyik kitünő tagjának s akkori titkárának következő jegyzékével:

Mr. Torrens így ir:

«Dr. Campbell érdekes jelentéséhez megerősítésül hozzá csatolhatom még azt, a mi emlékezetemben megmaradt, a boldogult nyelvbuvárnak véleményeiről a hunok eredetére nézve. Ezek, valamint a buddhisták hitére való különös fölfogása: speculátióinak legkedvesebb tárgyai voltak. Több ízben hosszasan értekezett velem e tárgyakról, különös említést téve a magyarországi helyek és hegyláncok neveinek sanskrit eredetéről. Ismételt kérésem volt hozzá ily alkalomkor, hogy jegyezné föl ezen véleményeit, de ezt ő mindig megtagadta;*) homályos sejtelemmel említé, hogy egykoron tán hatalmában lészen közzéteni a világ előtt valami biztosabbat, mint puszta speculatiókat. S minél inkább unszolám, annál tartózkodóbb lett előttem az érintett tárgyakra nézve; ellenszenvvel látszott viseltetni véleményének közzététele iránt. Jól emlékszem, hogy egy ízben középázsiai nevek földirati származása felől különös véleményeket közlött velem. Több hó multával alkalmam volt az Oxus név származásáról jegyzéket irni; ez iránt irtam neki, följegyezvén, a mit tőle hallottam e tárgyban, s kértem, hogy engedné meg nekem, azt közzétenni. Válasza volt, «hogy nem emlékszik rá!» *Jellemének legbámulatosb vonása volt: rendkivüli bizalmatlansága oly tárgyakra nezve, melyekben mestere lehetett volna a két világ tudósainak.* Tibeti tanulmányain kivül mély olvasottsággal birt az általános irodalomban; de oly ritka tulajdonok soha nem voltak öszpontosítva egy egyénben, ki midőn azokat haszonra fordithatta volna, *oly szerényül járt volna el.*»

Ezen levél tartalma az Asiatic Societyval közöltetett, s a tudományos társulat azonnal ezer rupiát szavazott meg, megbízván Lloyd ezredest, a boldogultnak régi jóakaróját, hogy illő emléket állitson a tudós sírjára a darjilingi temetőben, a következő fölirattal, mit a Society 1845-dik évi február havában tartott gyülésén jóváhagyott. A fölirat szövegét a titkár, Mr. Torrens, a követ-

*) Csoma Sándornak több lapnyi sajátkezű jegyzeteit e tárgyban egyéb irományokkal együtt már 1864-ben a tudományos akadémiának általadtam. Lásd a XX-dik közleményt.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

kező szavak kiséretében terjesztette a gyülés elébe: «bemutatom az epitaphiumot, mely Körösi Csoma Sándor megsiratott (lamented) barátunk hantjaira helyezendő, a mint azt a választmány helybenhagyta.»

Az emlékkő alakja nyolczszögű, hét lábnyi magas, környezve szomorú fűzfa és rózsabokrok által; a fölirás fehér márványtáblára van vésve angol nyelven, s értelme ez:

Itt fekszik
Körösi Csoma Sándor
magyar születésű
a ki philologiai kutatások végett
keletre jött
s évek folytán, melyeket oly nélkülözések közt
töltött, minőket ember ritkán szenvedett, és a tudomány ügyében való fáradhatatlan munkálkodás
után a tibeti nyelvnek szótárát és nyelvtanát készítette el — ezek legszebb és valódi emlékei.

Munkálkodásának folytatása végett
Lassa felé való útjában
meghalálozott e helyen
1842-dik évi április 11-dikén
életének 44-dik évében.*)

Munkatársai
A bengali ázsiai társulat
Szentelik e követ emlékének!

Nyugodjék békével!

Az eredeti angol szöveg ez:

H. J.
Alexander Csoma de Körösi
a native of Hungary
who to follow out philological researches
Resorted to the East
and after years passed under
privations such as have been seldom endured
and patient labour in the Cause of Science
Compiled a Dictionary and Grammar
of the Tibetan Language
His best and real Monuments.

*) Az életkor itt hibásan van följegyezve.

Digitized by Google

On his way to H'Lassa
to resume his labours
He died at this place
on the 11-d april 1842
aged 44 years.

His fellow-labourers
The Asiatic Society of Bengal
Inscribe this tablet to his Memory.

Requiescat in pace.

Dr. Campbell Archibaldnak mély érdekű jelentése Csoma utolsó napjainak történetéről, nem tévesztendi el hatását az olvasóra, és megtörtént, hogy e jegyzetek, melyeket a szives barát rokonszenvező érzelmek hatása alatt írt: Csoma munkás élete és tudományos irányának megitélésében később *döntő kútforrás* gyanánt használtattak föl. A ki azonban az előre kiszámított, komoly, mondjuk ki, *elérhető czélok után törekedő* utazónak életét és fáradalmait igazságosan mérlegelni kivánja: Campbell észrevételeit nem fogja tekinteni máskép, mint a körülmények természetéből eredő bánattal párosult incidenst, s a mit a beteg tudós nehány órával halála előtt, lázrohamai közben elmondott: az, egymagában véve, véghatározatú bírálatnak tárgyául nem szolgálhat. Kivált, ha fontolóra veszszük még azt is, hogy az «elbeszélésnek egymásutánja sokkal complicáltabb volt», mintsem hogy annak correct megértésére Campbell magát eléggé képesnek tartotta volna.

Már Kennedy századoshoz a kormány számára írt leveleiben, 1825-ben, körülményes véleményét fejezte ki Csoma bizonyos sanskrit szavak jelentése felől, melyek a Duna mentében maiglan létező helynevekre vonatkoznak; úgy szinte említi leveleiben a jugarokat is. De ő azt nem állítja sehol, hogy a magyar és tibeti nyelv között közeli rokonság léteznék s az is alap nélküli föltevés, hogy ő már Teheránban tibeti szavakat hallván, *azok hangzásából magyar rokonságra következtetést vont volna.* Tibeti tanulmányai közben azonban, melyekre az angol kormány iránti kötelezettsége folytán annyi évet eltöltött, fölfedezte azt, a mint már érintve volt, hogy a Dalai Lama könyvtárában Lassában léteznek bizonyos irodalmi munkák, melyek a régi hunok és jugarok China nyugati részén fekvő országának történetével foglalkoz-

Digitized by Google

nak. Mi volt tehát természetesebb, mint azon forró ohajtása, hogy Lassába elérjen s a kérdésben levő könyvek tartalmával megismerkedjék: «Mit adna Turnour, mit Hodgson és más európai tudós, ha helyemen lehetne», volt lelkesült észrevétele barátjához, Campbellhez és volt azon közvetlen indok, melyért Lassa felé végzetes útjára kelt.

Hogy mi lett volna vándorlásainak további iránya, ha Lassába ér és ott boldogúl? azt sejdíthetjük: törekedett volna bizonyára Mongoliába hatolni és ott s a szomszédságban élő népekkel megismerkedni. A ki tehát igazságos mérlegbe veti a körülményeket úgy, mint a tényálladékot, egyáltalában nem róvhatja föl azt, hogy Csoma *tévúton járt s életföladatát ábrándok után kapkodván eltévesztette volna;* a mi pedig ismételten állítva volt felőle. Egy-két példa megmagyarázza értelmünket.

Nagytekintélyű tudósunk, *Hunfalvy Pál*, részint hiányos, részint téves adatok folytán azon következtetésre vezettetett, hogy Körösi, midőn Calcuttában (!!) tartózkodott, életének «legkeserűbb pillanatait» érezte, meggyőződvén (?), hogy ez ideig hasztalan kutatott a magyarok eredete után. Így van ez mondva Ralston már idézett munkájának XXI-dik lapján, a *Literarische Berichte aus Ungarn* 1877-diki folyama után. Ily keserű csalódásról azonban Csoma nem tesz említést. Ő nem mondja sehol, hogy munkássága hasztalan lett volna. Ily véleményt csak halála *után* formuláztak.

Egy újabb nagy tekintély, *Vámbéry Ármin* 1882-dik évi február 20-dikán Mr. Ralstonhoz intézett levelében, melyet a *Vasárnapi Ujság* azon évi 24-dik számában is olvashatni, így ír:

«Körösi *éretlen* (unripe) philologiai nézeteknek lett áldozata,» s aztán, hogy «korábbi éveiről alig tudnak valamit Magyarországon», de hogy ázsiai útjára csak úgy könnyű szerrel indult el Nagy-Enyedről s «midőn gróf Teleki kapuja előtt egy erdélyi helységben megállott, vékony sárga nanking ruhába öltözve, a gróf kérdésére: hová megy Körösi úr? azt felelte volna «megyek Ázsiába rokonokat keresni.» Továbbá: hogy Csoma azon ideáit, hogy «*magyar nyelvet beszélő rokon néppel fog találkozhatni Ázsiában*, Németországban folytatott tanulmányaiból merítette volna, «*a mit azonban elérnie*» idézzük ismét Vámbéry szavait «*teljes lehetetlenség volt, mivel a magyar nyelv ugor és török-tatár dialectus lévén, két változáson*

Digitized by Google

ment át; ezen tudás azonban újabb kutatások eredménye, melyekről **szegény Körösinek alig lehetett fogalma».***)

Így fogta föl tudós hazánkfia Körösi álláspontját.

Megjegyzésünk erre csak az:

Először. Többször volt már alkalmunk bizonyságát hozni elő, hogy mennyire elővigyázó és féltékeny volt Csoma lelkülete, arra nézve, hogy philologiai föltevésekbe (speculatiokba) ne tereltessék. Nem lehetne találóbb körülményre utalnunk, mint Kennedy századoshoz 1827-dik évi május 5-dikén intézett szavaira,**) a midőn azt mondja, hogy őt Dr. Gerard levele nagy aggodalomba ejtette, mivel «én nem ereszkedhettem a speculatiók tágas mezejére». Henry Torrens hasonló tanuságot tesz;***) Dr. Malan pedig nagyon is positive szól ekképen «Csoma nem fürkészgette a hypothesisek bonyodalmait, sokkal több józan észszel bírt, mint sem hogy ilyenekkel foglalkozzék; ő alapokat rakott le, hogy mások építhessenek reájok.†)

Másodszor: Azon tény megállapítására, hogy Csoma kijelentette, hogy «ő magyar nyelvet beszélő népet keresett volna Ázsiában», iratai között bizonyítékot vagy csak említést is nem találhatunk sehol. Sok mindenfélét lehet följegyezve találni Csoma Sándor rovására mélybe hatni nem képes irodalmárok vagy képzelgő enthusiaták által, hiszen gróf Széchenyi Béláról is állítgattak hasonlókat: e biographiában azonban egyedül hiteles tényekre s nem bárhonnan merített föltevésekre szorítkoztunk.

Harmadszor: Hazai nyelvünk viszonya a finn, az ugor és a török-tatár rokonsághoz, kellőleg tisztába hozva még nincsen máig sem. De különben is, a finn, az ugor, a török-tatár nyelvcsoport *nem azon álláspont*, melyet Csoma Sándor tanulmányozásra választani jónak látott: méltányos lesz tehát azon következtetésünk, hogy az, a ki oly tanulmányokkal, melyeket Csoma előnkbe tárt, behatóan nem foglalkozhatott, tudniillik: a ki a sanskrit, az indiai, a tibeti nyelveket nem mívelte, Csoma Sándor-

*) Ralston: *Tibetan Tales.* Introduction pag. XXII. stb. Meg kell még jegyeznünk, hogy az idézett helyen Csomáról előhozott egyéb adatok között is tévedések fordulnak elő, de a melyeket itt részletezni czéltalan.

**) Lásd följebb a 69-dik lapon.

***) Lásd a 146-dik lapot.

†) *Budapesti Szemle* 1844-dik évi 93-dik szám 470-dik lap.

Digitized by Google

nak eszméit, eljárását s következtetéseit kellőleg meg nem értheti: érdemleges itéletet tehát felőle hozni képességgel nem birhat.

A külföldön, különösen Angliában a legújabb (1882) hazai értesítések nyomán azon hiedelem van elterjedve Csomáról, saját honfitársainak véleménye folytán, hogy a tibeti tanulmányokon kívül az ő nézetei komoly figyelmet nem érdemelnek.*)

Mindazonáltal Csoma életének eredményeivel és irányával felületes módon elbánni nem szabad, legkevésbé pedig azt *félremagyarázni*, ha igazságosak kívánunk lenni. Mivel ő nem volt ábrándozó! Ő egy szellemdús lelkes kutató volt s philologiai következtetéseit mindenütt érvekkel támogatta.

Nemes ösztöntől bátorítva, historiai és nyelvészeti még mindig lepellel leborított problemák *magyar szempontból való* tanulmányozása végett, hosszú évek során keresztül folytatott tudományos készültség után indult el keletre, és a míg élete tartott, kitüzött útján hiven meg is maradt, s a mint ily szellemtől várni lehet — mindenkorra maradandó s követésre méltó nyomokat hagyott maga után.

Nem lehet félreérteni, hogy hova szól az, a mi, fölfogásunk szerint, czélzatosan jegyeztetett föl általa, azon *esetleg megmentett sanskrit-magyar szó-gyüjteményének* egyik lapján: «Materiam dedi, formam habetis, quorite gloriam si placet!»

Lépésről lépésre, óvatosan és számítva haladott ő előre, oly nehézségek között, melyek másokat kétségbe ejtettek volna és anynyi *szerénységgel*, melyre példát fölmutatni vajmi nehéz! Ezen szerénység volt főoka annak, hogy csak egy válogatott és csekély számú kör volt képes eljárását megérteni és méltányolni. Ha pedig a physikai nehézségeket számba veszszük, látjuk, hogy mindezek daczára Körösi áthatolt, egymaga, oly távolságon, melylyel megküzdeni, hasonló körülmények között, *sem előtte, sem utána*, tudtunkkal *nem sikerült senkinek*.

A bengali *Asiatic Society Journal*ja első kötetének bevezetése is mily szép tanubizonyságot tesz Csománk fáradhatatlan és eredményteljes munkásságáról, a midőn azt mondja, hogy «meg vagyunk győződve, hogy méltányolni fogják tanulmányait a tudo-

*) His views on this subject are not accepted by his countrymen. Ralston (op. cit.) pag. XXI.

Digitized by Google

mány emberei érdemök szerint. Szűk kör az talán, mivel *mély tudományosság* és *beható tanulmányozás* kivántatik arra, hogy oly birálók képesíttessenek, a kik kellőleg méltányolhassák azon különszerű kutatásokat, melyek a régi és a jelenkori nemzeteknek történetére és vallására vonatkoznak. De mindenki képes lesz legalább arra, hogy érezze az áldozatkészséget, a lelkesedést és a kitartást, melyek megkivántatnak, hogy valaki egyedül, fizetés nélkül, egy távoli és vadon világrészbe utazzék, hogy a kútforrásnál tanulja meg annak nyelvét és ismerje meg lakosait».

Körösi Csoma Sándor munkásságának s önzéstelen, szerény, szeretetreméltó jellemének emlékét meg fogja őrizni a tudomány, meg a honfiui kegyelet is!

Egyéni érzelmeink ily alak előtt: *bámulattal párosult pietás!*

De a Tibetnek népe s Buddha vallásának főpapjai között is, évek során át, szeretettel említették «Philangi Dasa» a szorgalmas «*magyar (európai) tanítvány*» nevét, a mint Csomát az ottani zárdákban nevezni szerették. Akadémiánknak egy a külföldön nagy nevű tagja, a lahorei egyetem alapítója, Dr. Leitner tudományos utazásai közben látogást tett a pukdali zárda főapátjánál 1866-dik évi május havában. Jelentéseiből úgy értesülünk, hogy Körösinek rokonszenves egyénisége maradandó befolyást hagyott ott maga után, s hogy a főapát ennek alapján nemcsak a legnagyobb előzékenységgel fogadta Leitnert, midőn értesült, hogy ő Csomának honfitársa, de legott ajánlkozott, saját felelősségére, őtet személyesen Lassáig elkisérni, sőt megigérte ezen főpap még azt is, hogy a Lassába vivő útra kész lesz bárkivel elindulni, ha tapasztalni fogná, hogy a tudományért oly hő lelkesedéssel van áthatva, mint volt Körösi. E kedvező körülményt, melynek messzeható tudományos és politikai eredményei lehettek volna: Leitner az angol kormány figyelmébe ismételten ajánlotta. — Sajnos! — hogy Csomának még halála után is példa nélküli befolyását azon országokban a hatalomnak közegei ki nem aknázták.

A négy láda tartalma, melyről Dr. Campbell részletes leletjegyzéket készíttetett, itt következik:

Adjuk azt egész terjedelmében, mivel Csoma ezen uti könyvtárának minősége több tekintetnél fogva világot vet kedvencz tanulmányaira, úgy mint egyéni jellemére.

Digitized by Google

Első láda tartalma.

1. Nyelvtanok és szótárak: bengali, török, tibeti, görög, latin, franczia és angol nyelven, hét kötet.
2. Új testamentom: orosz nyelven.
3. Hodgson: a buddhismusról Nepálban.
4. Az Asiatic Society of Bengal évkönyveinek mutató táblája.
5. Az Asiatic Researches XX-ik kötetének első része. Összesen 11 kötet.
6. Egy kis szekrény orvosi szerekkel.

Második láda.

1. Szótárak és nyelvtanok:
   Sankrit szótár Wilsontól.
   Sanskrit nyelvtan.
   Angol és bengali szótár.
   Bengali nyelvtan.
   A török nyelv alapszabályai.
   Angol nyelvtan.
   Sanskrit szógyüjtemény.
   Görög nyelvgyakorlatok.
   Angol, bengali és manipuri nyelv-szótár.
2. Alphabetum Tibetanum Georgii.
3. Biblia angol nyelven.
   Új-testamentom. Sanskritul.
   Szent Máté evangeliuma, bengali nyelven.
   Moses Genesise, angolul.
4. Raja tarangini, két kötet.
   Mahavansa, nyolcz füzet, bengali nyelven.
5. Asiatic Society of Bengal évkönyvei 9. kötet.
   Asiatic Researches XX-dik kötet.
   Idegen könyvek (?) hat kötet.

Harmadik láda.

Tibeti nyelvtan.
Mahabharata 4 kötetben.

Digitized by Google

Raja tarangini.
Susrita.
Naishada charita, négy füzet, bengali nyelven.

Negyedik láda.

1. Nyelvtanok és szótárok.
   Angol nyelvtan. Irodalmi gyakorlatok.
   Angol és franczia szótár.
   Angol szótár és zsebszótár.
   Angol és bengali szótár és nyelvgyakorlatok.
   Sanskrit nyelvtan (Yates).
   Bhutani szótár.
   Két latin és egy hollandi szótár.
   Tibeti szótár és nyelvtan, 3 példány.
   Orosz nyelvtan.
   Latin nyelvészeti szemelvények.
   Görög nyelvtan.
2. Az új-testamentum.
   Imakönyv bengali nyelven.
3. Aesopus meséi németül, két kötet.
   Quintilianus. Homer Iliasa. Horatius. Cæsar Commentarjai. Livius. Ciceronis Orationes (2). Ovidius. Tacitus. Virgilius. Sallustius. Juvenal. Xenophon. 13 kötet.
4. Robertson: *India története.*
   Klaproth: *Tibet leírása.*
   Dickens: *Pickwick.*
   Royal Asiatic Society évkönyveiből egy kötet.
   Prinsep: *Useful tables* 2 kötet.
5. Térképek gyüjteménye, egy kötet.
   Chinai birodalom térképe.
   Nyugati Ázsia térképe.
   Egy kis jegyzék-könyv.
6. Tintatartó.
   Egy csomag író-ón.
   Pecsételő ostyák.
   Palatábla.
   Vonalozó (regula).
   Egy kis tükör.

Jegyzés. A kék öltönyt lepcsa szolgájának ajándékozták.

Digitized by Google

A székelyföld is hálás kegyelettel viselteték dicső fiának emléke iránt.

Orbán Balázs jegyzeteiből kiveszszük, hogy a nagy-enyedi collegiumnál tett Kenderessy-Csoma-féle alapítványon kívül, melynek évi kamatját mindig egy jó tanulónak adják ki, a körösi helységi iskola számára 100 frtra menő összeget tettek vala le Csoma rokonai a nekik jutott örökségből; s miután a tőkének tíz éven meggyarapodott kamatját is tőkesítették, most annak jövedelme egy tanító dijának szaporítására s kézikönyvek beszerzésére fordíttatik. De van még egy harmadik ilynemű emléke Csomának Háromszéken.

Föntebb volt már említve, hogy 1836-ban egyéb adományai között Csoma száz darab aranyat ajándékozott a kézdi-vásárhelyi katonai növeldének. Ezen intézet az 1849-diki események után föloszlattatott, tőkéje «eldividáltatott» s részben a fiscus kezeibe jutott. De midőn a szentgyörgyi collegium megalakult, ő felsége *tizezer* forintot utalványozott kegyelmesen, melybe a Csoma által hagyományozott száz darab arany kamatjaival együtt bele van számítva. A Csoma-féle alapítványt az igazgatóság külön kezeli, s kamatja a legjobb tanulók között osztatik föl. Az ezen alapból vásárolt ösztöndíjkint kiosztott minden ily könyvre föl van jegyezve, hogy azt «jó erkölcseiért s szorgalmas tanulásaért Körösi Csoma kegyadományából» nyerte.

Így él Csoma emléke szülőföldén.

«Nem kétlem» — teszi hozzá Orbán — «hogy eljövend azon időkor, midőn a hazára szebb jövő virultával a régi mulasztások helyre hozásának korában, a haza elismerése egy emlékszobrot fog emelni Csoma Sándornak.»

Szívünkből mondunk hozzá: Ament. Úgy legyen!

TIZENKETTEDIK SZAKASZ.

Herczeg Eszterházy tudakozódik a keletindiai kormánynál Csoma irományai felől. Irodalmi hagyatékok. Új síremlék. Befejezés.

A keletindiai kormány útján a londoni hivatalos közegeknek is tudomására jutott Csoma Sándor halála, s az eset herczeg Eszterházy nagy követtel közöltetett, a ki az alább olvasható választ

Digitized by Google

írta a keletindiai társaság kormány-titkárához 1842-dik évi október 6-dikán.

«Uram! Kormányom, a melylyel uraságod kormányának jelentését közlöttem Körösi Csoma Sándor kimulta felől, azon ohajtását fejezi ki, hogy a boldogult utazó oly irományait, melyeket az Asiatic Societynek hagyományozott, s a melyek netalán a magyarok eredetére vonatkozó kutatásainak eredményét tartalmaznák, mint különös érdekkel bírókat, az erdélyi múzeum számára megszerezzem.

Kérem Önt tehát, lenne szíves tudtára adni kormányának, hogy mennyire becsesek lennének Erdélyországban a nevezett okmányok, ha csak másolatban is.»

A nagykövetnek e kívánsága a keletindiai hatóságokhoz áttétetett és ott e tárgy az egyházi törvényszék körébe került, a hová a végrendeleti ügyek a törvény értelmében utasítva valának.

Több havi késedelem után Calcuttában azon határozatra jutottak 1843-dik évi június 26-kán, hogy miután Csoma a törvény által megkivántató végrendelet nélkül halt meg, az administrator general (közkezelő) felügyelete alá kerüljön minden hagyománya; az Asiatic Society igénye pedig, melyet ez Csomának 1842-dik évi február 9-diki levelére*) alapított, a forma szerinti végrendelet kellékeinek meg nem felelvén, bírói itélet által elüttetett, s a közkezelő a vagyon állapotát ekkép mutatta ki 1843-dik évi június 8-dikán.

Értékpapirokban:

Sikka rupia	3000
Közönséges rupia	2000
Készpénzben	21

s ezen kívül 26 darab hollandi arany. Levelét a közkezelő így végezi a kormány titkárához:

«Le fog kötelezni, ha ezen összeget benyujtandja a kormánynak azon czélból, hogy a körülmény a londoni hatóságok útján Csoma legközelebbi örökösének tudtára adassék.»

1854-dik évi február közepén mint katonai orvos a kelet-

*) Lásd a XI-dik szakaszt.

Digitized by Google

indiai kormány szolgálatában Calcuttánál partra szállottam, s már akkor föltett szándékom volt, hogy a mennyiben elfoglaltságaim s a fővárostól való távollétem engedendik, tudomást fogok szerezni Körösi Csoma Sándor élményeiről, melyek felől már tanuló koromban Eperjesen hallottam, de, megvallom, minél kevesebb alkalommal találkoztam némi körülményes értesítést olvasni ez engemet annyira érdeklő tárgyról. Calcuttában több befolyásos egyénnel valék szerencsés megismerkedni, különösen Grote Arthur és Rajendrolála Mitrával, s mivel ezen urak összeköttetésben állottak az Asiatic Societyvel, igéretet nyertem, hogy segédkezet nyujtanak néhány kézirat másolatának megszerzésében, melyek a boldogultra vonatkoznak. Rajendrolála Mitra az Asiatic Society könyvtárnoka volt akkor, tehát ugyanazon hivatalban, melyet évek előtt Csoma Sándor viselt. Ő mutatta meg nekem először azon sajtó alá készen lévő kéziratot, mely a XIX-dik közleményben körülményesen ismertetve van.

Egy más ismerősöm által a főitélőszék levéltárába volt alkalmam bemenetelt eszközölni. Ott egy kis vasszekrényt tettek elömbe a következő fölirattal «Alexander Csoma de Körös». Ez, a mint már föntebb említve volt, a boldogultnak hátra hagyott magániratait foglalta magában. Az iratokról gondos jegyzéket készíték; szerencsésnek tartom magamat, hogy az alkalmat akkor fölhasználtam, mert nehány nappal erre Calcuttából el kelle utaznom, s a szekrényt s tartalmát én többé soha sem láttam. Sőt isméti tudakozódásaimra arról értesültem, hogy midőn a főtörvényszék irattára új helyiségébe átköltözködött, sok régi iromány, mely értéknélkülinek lett bejelentve, megsemmisittetett. E kategoriába estek, úgy látszik, a Csoma-féle irományok is. Mr. Grote Arthurtól hallottam, hogy később Berzenczey Gábor is tudakozódott volna Csoma iratai után, Calcuttában létekor — de természetesen eredmény nélkül.

Az említett vasszekrény tartalma ez volt:

1. Britindiai kormánylap — *Government Gazette* — 1827-dik évi szeptember 10-dikéről, melyben Csoma Sándornak engedély adatik Tibetbe utazni három évre, oly föltétel alatt, hogy azon országnak története- és nyelvére nézve kimerítő tudósítást készítsen.

2. *Government Gazette* 1829-dik évi július 9-dikéről az Asia-

Digitized by Google

tic Society gyüléséről jelentést tartalmazott, mely szerint Sir Charles Grey elnöklete alatt Dr. Gerardnak Mr. Frasrerhez intézett levele következtében elhatároztatott, hogy Körösi Csoma Sándornak a Society pénztárából havi segély utalványoztassék és oly irodalmi munkák küldessenek Tibetbe, a melyekre hazánkfiának netán szüksége lenne.

3. A *Bengal-Hurkaru — Hirnök* — calcuttai lapnak 1829-dik november 13-diki száma, mely az Asiatic Society azon hó 8-diki üléséről tartalmaz jelentést, a midőn Csoma levele olvastatott, melyben ő az ajánlott havi segélyt elfogadni vonakodik, míglen Calcuttába meg nem érkezik.

4. Másolata Csoma levelének herczeg Eszterházyhoz, latin nyelven, Calcuttából 1835-dik évi július 1-sejéről. Ebben elismeri a pénzbeli küldeményt, melynek egy részét a «magyar társaság» rendelkezése alá bocsátja. Küld ötven példányt tibeti nyelvtana- és szótárából, ebből tíz példány Erdélynek volt szánva, a többi Magyarországnak azon kikötéssel, hogy az ausztriai birodalom tudományos intézetei is részesíttessenek belőle.

5. «A magyar tudós társaság» oklevele, melynek értelme szerint Csoma levelező taggá választatott meg. Kelt Pesten 1833-dik év november 15-dikén. Aláírva József nádor, gróf Teleky József és Döbrentei Gábor által.

6. Csoma Sándor levelének másolata Döbrentei Gáborhoz latin nyelven. Kelt 1835-dik évi július 1-jén.

7. Döbrentei Gábor két levele az akadémia nevében, kelt 1835-dik év szeptember 11- és 30-dikán. Az utóbbiban Döbrentei így szól:

«Egész őszintességgel nyilatkozzék az úr, kívánja-e vagy nem, hogy segítségére aláírás nyittassék? Így út nyilandik legalább, hogy a magyar nemzet is illően gondoskodjék fiáról, ki ős historiájáért magát ily tövises útra áldozá.» E levélhez volt mellékelve a levelező tagsági oklevél.

8. Prinsep levele két melléklettel. Mindkettő váltó mássa. Az egyik 200 aranyról, kelt Pesten 1836-dik február 8-dikán. Aláírva Döbrentei Gábor. A másik 450 aranyról szól. Kelt Nagy-Enyeden 1836-dik február 10-dikén, aláírva Csorja Ferencz és Péterfy Albert tanárok által. A bankárok: Eskeles et comp.

9. Csoma levelének másolata a nagy-enyedi collegiumhoz,

Digitized by Google

melyben a kezéhez jutott 450 darab aranyra szóló utalványról rendelkezik, s alapítványt tesz vele Kenderessy-Csoma név alatt.

10. Klaproth német levele, melyben a tibeti könyvekért köszönetet mond, s közli véleményét a keleti tanulmányokra vonatkozólag, kelt Párisban 1834-dik évi augusztus 26-dikán.

11. Prinsep levele, melyhez a bhutan alphabetum volt mellékelve 1837-dik év június 26-dikáról.

12. Dr. Wilson levele, melyben az angol liturgiának tibeti nyelvre való lefordításában Csoma segélyét kéri 1840-dik szeptember 14-dikén.

13. Mr. Yates levele tibeti zsoltárok ügyében. Kelt október 5-dikén 1841-ben.

14. Mr. Worsdale levele, tibeti imakönyv ügyében.

15. Barits János urnak baráti levele, kelt Kolozsvárt 1840-dik évi május 1-jén.

16. Csoma két levelének másolata Monsieur Boucherhez Chandernagorban. Kelt 1841-dik évi november 7-dikén.

17. Csoma levelének másolata Mr. Mac Clintockhoz. Kelt 1842-dik évi febrár 8-dikán.

18. Két útlevél a legfelsőbb kormánytól, perzsa nyelven. Az újabbi kelt 1841-diki szeptember 27-dikén.

19. Tassin: Nyugat-Indiának földabrosza 1834-dik évről.

20. Három tibeti kézirat. Az egyik 60, a második 30, a harmadik 26 lapra terjed. Ez utóbbinak végén, Csoma kéziratában ez áll angolul: levélformák a tibetieknél.

21. Dr. Campbell levele Csomához, melyben átküldi a kanumi Lámának egy levelét, április 1842.

22. Egy papirdarab tibeti nyelven angol fordítással. Egy más tibeti papirdarab fordítás nélkül.

23. Mr. Grenolly levele, pénzügyben. Kelt február 7-én 1842.

24. Egy fogalmazvány.

Csak kevés mondani való maradt még hátra s az is kicsiny keretbe lesz foglalva. Elnézésért esedezem az olvasótól, ha saját élményeimet kellend itt némi részben fölemlítenem, a mitől pedig lehetőleg tartózkodni óhajtottam.

Az ötvenes években orvostársam Dr. Collins viselte gondját a síremléknek; azután mint kormányi orvos Darjilingbe levék

Digitized by Google

állomásozva három évre; nem volt tehát nehéz a megkivántató csekély gondozásra személyesen fölügyelnem. 1874 óta, csak ez évi (1883) február 10-kén láthattam ismét a síremléket, a midőn meglepetésemre, azt egészen megújítva találtam, Hopf honfitársunknak, ki néhány hét előtt ott megfordult, szép koszorújával fölékítve. Erős esőzések folytán két év előtt a nyugati hegyoldal, a melynek lejtőjén a temető áll, egy része leomlott s ez alkalommal Csoma sírja is szenvedett. Sir Ashley Eden, Bengalia akkori kormányzója, ennek következtében az emlékoszlopot egészen megújíttatni parancsolta, s a sír ezentul mindenkorra, mint közemlék a status gondozása alá helyeztetett. Rajza, mit a helyszínén szereztem meg, az akadémia birtokában van; Calcuttában véghez vitt újabb kutatasaim folytán, melyek végett oda utaztam a mult télen, az Asiatic Society és a külügyi miniszterium hivatalnokainak előzékenysége következtében eddig nem ismert oly adatok birtokába jutottam, melyek Csoma Sándor nagyérdekű biographiájának összeállítását végre lehetővé tették, s mely tudományos akadémiánk pártfogása alatt, a melyért itt hálámat kifejezni alkalmat veszek, a hazai közönség tulajdonává válik. Számos fogyatkozásaiért honfitársaimtól kegyes elnézésért esedezem. Óhajtásom az lett volna, hogy e munka elkészítése tapasztaltabb és jobb kezekbe jutandott! Nekem ily jellemnek tanulmányozása évek óta a bámulat és szeretet munkája volt, *a Labour of Love*.

Az Asiatic Society of Bengal igazgatótanácsa kitünő udvariasságot tanusított, midőn a birtokában levő hat eredeti Csomaféle levél közül hármat mult márcziusban átengedett a tudományos akadémia számára. Hasonló nagylelkűséggel járt el Mr. Brian Houghton Hodgson, ismert név ez a még életben levő egykori nepali követ, ki Csomának két eredeti nagy érdekű levelét szinte szíves volt az akadémiának ajándékozni.

Befejezésül mély köszönetemet kell kifejeznem Mr. Arthur Grote, Dr. Rajendrolála Mitra, Dr. McCann a bengali Asiatic Society mostani titkára*) s a hazában Gyulai Pál, Ponori Thewrewk Emil, Szász Károly, b. Horváth, Mogyorosi Ferencz, Dr. Kovács Ödön, Budenz József uraknak, borgatai Szabó Józsefné

*) Nagy sajnálattal kell megemlítenem, hogy Dr. Hugh McCann mult májusban a cholera áldozata lett, alig 40 éves korában.

Digitized by Google

asszonynak és másoknak a nagybecsű adatokért, melyeket annyi előzékenységgel szolgálatomra bocsátani szíveskedtek.

De mindezen lelkes közreműködés daczára érezem, hogy marad még hátra némi kivánni való arra nézve, hogy Körösi Csoma Sándor életleírását minden tekintetben kiegészítve láthassuk.

A hazától való távollétem a nehézségeket tetemesen fokozta.

A térképre nézve, mely a munka becsét különösen neveli, már volt említés téve. Az arczképnek hű voltát a már tisztelettel nevezett Dr. Malan bizonyítja, ki hozzám intézett levelében 1883-dik év október 15-dikéről így ir:

«Köszönöm, hogy örömöt nyujtott nekem a Csoma arczképének elküldésével.

«A kép nagyon is emlékeztet reá, ámbár itt sokkal ifjabbnak látszik, mint a hogy én ismertem. Ő akkor törődöttnek és idősebbnek nézett ki. Egy példányt magam számára kérnék, mert én Csomáról mindig hálával és gyönyörrel (pleasure) emlékezem. Társaságában lenni nekem mindig élvezet vala, mivel ő mindig oly nyájas és előzékeny s minden alkalommal kész volt közleni mindent, a mit tudott.

«Mondhatom, hogy ő a legérdekesebb emberek egyike, a kit valaha életemben ismertem, nekem ajándékozá minden tibeti könyveit, melyek e perczben is könyvtáramnak polczain vannak elhelyezve».

Nyelvek elsajátítására Csomának képessége rendkívüli volt. Archibald Campbell jegyzete szerint a következő nyelveket tanulmányozta s némelyikében a tökély magas fokát érte el. Tudniillik: a *héber, arabs, sanskrit, pushtu, persa, görög, latin, szláv, német, angol, franczia, orosz, tibeti, hindustani, mahratta* és *bengali*, tehát anyanyelvét ide számítva összesen *tizenhét* nyelvet. Úti könyvtára, a mint tudjuk, ezen nyelvek mindegyikéből tartalmazott szótárt s mindegyikében sajátkezű jegyzetei voltak olvashatók.

Nem tehetem végre, hogy Lehr Albert akadémiai tag úrnak lekötelezettségemet kifejezni elmulaszszam azért, hogy munkámnak sajtó alá való gondozását Pesten, magára vállalni szíves volt.

London februárban 1884.

Digitized by Google

Digitized by Google